

SRI
VENKATESWARA UNIVERSITY
ORIENTAL JOURNAL

TIRUPATI

EDITOR

Prof. Dr. S. SANKARANARAYANAN, M.A., Ph.D.
Director, Oriental Research Institute

ASSOCIATE EDITORS

Dr. D. SRIDHARA BABU
and
Dr. K.S. RAMAMURTI
(1978)

1. The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions and activities. It emphasizes that proper record-keeping is essential for ensuring transparency and accountability in financial reporting.

2. The second part of the document outlines the various methods and techniques used to collect and analyze data. It highlights the need for consistent and reliable data collection processes to ensure the validity of the results.

3. The third part of the document describes the different types of data that are collected and analyzed. It includes information on both quantitative and qualitative data, as well as the various sources from which the data are obtained.

4. The fourth part of the document discusses the various statistical methods and techniques used to analyze the data. It covers topics such as hypothesis testing, regression analysis, and correlation analysis, among others.

5. The fifth part of the document discusses the various ways in which the results of the analysis can be presented and communicated. It includes information on the use of tables, graphs, and charts, as well as the importance of clear and concise communication.

6. The sixth part of the document discusses the various ethical considerations that must be taken into account when conducting research. It emphasizes the importance of obtaining informed consent from participants and ensuring that the research is conducted in a fair and unbiased manner.

7. The seventh part of the document discusses the various limitations and challenges associated with research. It includes information on the potential for bias, the difficulty of obtaining accurate data, and the limitations of various statistical methods.

8. The eighth part of the document discusses the various ways in which research can be used to inform decision-making and policy-making. It includes information on the importance of evidence-based decision-making and the role of research in identifying and addressing social and economic issues.

9. The ninth part of the document discusses the various ways in which research can be used to improve the quality of life for individuals and communities. It includes information on the importance of research in identifying and addressing health and social issues, as well as the role of research in developing and evaluating interventions.

10. The tenth part of the document discusses the various ways in which research can be used to advance the field of knowledge and understanding. It includes information on the importance of research in identifying new areas of inquiry and the role of research in advancing the frontiers of human knowledge.

EDITORIAL NOTE

I am happy to inform the world of scholars that the S.V. University Oriental Research Institute is being reorganised under the guidance of our esteemed Vice Chancellor, Prof. K. Satchidananda Murty, following the recommendations of a committee of experts, specially constituted for the purpose. Accordingly the Institute is being organised with four divisions as follows :

1. Language and Literature
2. Philosophy and Religion
3. History and Social Sciences
4. Art and Archaeology

Now in view of this, it is felt that the Institute's half-yearly Journal should reflect the broad-based nature of the Institute and that it must be published more regularly with more pages, containing learned articles by reputed scholars on the subjects mentioned above. Hence, I request the scholars to kindly contribute their learned articles to our Journal.

The matter for the present volume, i.e , Vol. XVIII of this Journal was sent to the press by Dr. E.R. Sreekrishna Sarma, Professor and Head of the Department of Sanskrit and Principal, S.V.U. College of Arts, Science, Commerce and Law, when he was holding temporarily the additional charge of the office of the Director, Oriental Research Institute. To him my thanks are due.

S. SANKARANARAYANAN

DIRECTOR

S.V.U. ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

TIRUPATI

CONTENTS

ENGLISH

	PAGE
1. On the Brahman in Buddhist Literature — <i>Sri Kamaleswara Bhattacharya</i> ...	1
2. India's Name in Early Foreign Sources — <i>Dr. Asko Parpola</i> ...	9
3. Śābdābodha and Theories of Verbal Denotations — <i>Dr. S.D. Joshi</i> ...	21
4. The Idia of Sādhāraṇikaraṇa — <i>Dr. K. Krishnamoorthy</i> ...	33
5. On the Uṇādisūtra "Mithune Maniḥ" — <i>Dr. S. Venkitasubramonia Iyer</i> ...	45
6. Social and Economic Structure in Āndhradeśa in the Redḍi Age — <i>Dr. V. Yasoda Devi</i> ...	51
7. Some More Notices about Citsukha — <i>Dr. V.A. Sarma</i> ...	73
8. Viṣṇu, the author of the Pañcikā Commentary on the Anargharāghava - His Identity with Pūrṇa- sarasvatī — <i>Sri N.V.P. Unithiri</i> ...	80
9. Vijayanagara Temples at Śrīśailam — <i>Dr. V. Kameswara Rao</i> ...	86
10. Max Müller - His views on Language and the Science of Language — <i>Dr. G.B. Palsule</i> ...	93

SANSKRIT

1. अन्विताभिधानवादिनिर्णयः — <i>Sri V.J. Namputiri</i> ...	1
2. किरातार्जुनीये निर्वहणसन्ध्यङ्गविवेचनम् — <i>Dr. Sushama Kulasrestha</i> ...	5

vi

HINDI

कबीर — एक समाजशास्त्रीयविवेचन

— *Sri Bimal Chand Jain* ... 1

TEXTS AND STUDIES

नारदमुनिप्रणीता गजशिक्षा उमापत्याचार्यविरचितव्यक्ति-
टिप्पणीसहिता

— *Edited by Dr. E.R. Sreekrishna Sarma* ... 1-82

ON THE BRAHMAN IN BUDDHIST LITERATURE

Since T. W. Rhys Davids¹, several scholars have expressed the opinion that 'the neuter Brahman is entirely unknown in the Nikāyas'². Some scholars, in their overenthusiasm to prove the Upaniṣadic character of early Buddhism, have, on the contrary, seen *brahman* where, in reality, *Brahmā* is spoken of. These fantastic theories have justly been condemned, but their critics ignore the numerous texts of the Pāli Canon which mention, beyond doubt, the neuter *brahman*³. Some, again, while admitting that the latter is attested in the Pāli Canon, think that it is used in a sense different from that in which it is used in the *Upaniṣads*: 'das Heilige, Göttliche, Gute'⁴. Even Wilhelm Geiger, who contributed so much to the elucidation of this problem, did not admit that the Buddha was using the term *brahman* in the Upaniṣadic sense. On the contrary, he thought that the Buddha gave it 'eine besondere Färbung, eine neue Beleuchtung'⁵. The very term *dharma* / *dhamma* which the Buddha

-
1. *Dialogues of the Buddha I* (= *Sacred Books of the Buddhists*, edited by F. Max Müller, vol. II, London 1899, reprint: (1956) p. 298.
 2. Cf. E. J. Thomas, *The History of Buddhist Thought*² (London 1951, reprint: 1953), p. 87; Hajime Nakamura, "Upaniṣadic Tradition and the Early school of Vedānta as noticed in Buddhist Scripture", *Harvard Journal of Asiatic Studies* 18 (1955), p. 77. Cf. also different translations, and *The Pali Text Society's Pali-English Dictionary* (reprint: 1959), p. 336a, 1.20 from bottom.
 3. Thus H. Von Glasenapp, *Vedānta und Buddhismus* (= *Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften und der Literatur in Mainz: Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse*, 1950, NR. 11) pp. 12-13 (1022-1023), criticizing J. G. Jennings, *The Vedāntic Buddhism of the Buddha* (London 1947).
 4. Paul Horsch, "Buddhismus und Upaniṣaden", in *Pratidānam* (= *Festschrift F. B. J. Kueper*, The Hague-Paris 1968), p. 469.
 5. W. Geiger, *Dhamma und Brahman (Untersuchungen zur Geschichte des Buddhismus II*, München-Neubiberg 1921), p. 4.

borrowed from the past, and with which *brahman* is not seldom equated in the Pāli Canon, has, according to Geiger, a new signification with the Buddha: 'das ehrwürdige Gefäss, das er mit neuem Inhalt füllte'⁶. The Buddha's purpose, thought Geiger, was to replace the idea of *brahman* with that of *dhamma*, i.e. to replace the idea of eternity with that of change⁷.

A preliminary note on this last point seems necessary here. It is indeed usually thought that while the *Upaniṣads* teach the idea of an eternal Being, Buddhism, on the contrary, teaches a perpetual becoming, and that the famous 'eternalism' (*sāśvatavāda* | *sassatavāda*, *sāśvatadrṣṭi* | *sassatadiṭṭhi*), which the Buddha condemns, refers to the Upaniṣadic doctrine. It cannot, however, be overlooked that, according to this 'eternalism', eternity is but the unending continuation of time, whether in this world or in another world⁸; whereas, according to the *Upaniṣads*, eternity is nothing short of timelessness⁹. Whether you call it *brahman* or otherwise, Buddhism also acknowledges a timeless eternal Being: I mean the *Nirvāṇa* | *Nibbāna*. As Buddhaghosa says: *appabhavattā ajarāmarañam*; *pabhavajarāmarañānam abhāvato niccam*¹⁰.

So far as I am concerned, I have no doubt that the Buddha accepted the *ātman* as taught in the *Upaniṣads*. By his famous doctrine of *anattā* he denied, indeed, a certain conception of *ātman*; but that conception has nothing to do with the Upaniṣadic teaching concerning the *ātman*. The *ātman* / *attan* that is denied by the *anattā* concept is the psychophysical individual composed of the five *skandhas* | *khandhas*; and the Buddha condemned this conception of *ātman* because it was the most popular in his time. As a passage of the *Samyutta-Nikāya* clearly states:

6. *ibid.*

7. Cf. M. & W. Geiger, *Pāli Dhamma* (= *Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften: Philosophisch - philologische und historische Klasse*, XXXI. Band I. Abhandlung, München 1920), p. 7.

8. Cf. K. Bhattacharya, *L'Ātman-Brahman dans le Bouddhisme ancien* (= *Publications de l'École française d'Extrême-Orient*, vol. XC. Paris 1973), p. 14, n. 7.

9. Cf. *ibid.* p. 15, n. 1.

10. Buddhaghosa, *Visuddhimagga* (ed. Warren-Kosambi, *Harvard Oriental Series* 41), XVI, 71. Cf. *Pali Text Society's Pali-English Dictionary*, s. v. *nibbāna*, p. 364. See also Vidhuśekhara Bhattacharya, *Gauḍapāḍīyam Āgamaśāstram*, (University of Calcutta, 1950), *Avatarāṅikā*, pp. 92-93.

*ye hi keci samaṇā vābrāhmaṇā vā anekavihitam attānam samanupassamānā samanupassanti, sabbe te pañcupādānakkhandhe samanupassanti, estesam vā annataram*¹¹. It is with reference to the five *khandhas* that the Buddha says: *n' etaṃ mama, n' eso 'ham asmi, na m' eso attā*, 'This is not mine I am not this, this is not my *ātman*'. Nowhere does he say: 'There is no *ātman*'. The Buddha condemns, indeed, all theories about the *ātman* (*ātmavāda* | *attavāda*) or rather, all 'clinging' to theories about the *ātman* (*attarādūpādāna*); but that is quite in tune with the spirit of the *Upaniṣads*: the *ātman* - the Absolute - is beyond thought and its expression in language (*yato vāco nivartante aprāpya manasā saha*)¹²; it can only be spoken of in negative terms: *neti, neti...*, 'Not thus, not thus...' ¹³.

It is sometimes said that although the texts that have been used prove that the Buddha did not deny the *Upaniṣadic ātman*, or even that he accepted it, there are others, thousands of others, which prove just the opposite. Well, since the names of those texts have not been revealed so far, I will stick to my position until it is proved wrong. It is true that the scholastic tradition interprets the teaching of the Buddha in this respect in a purely negative sense; but, if a scientific study of the teachings of the Buddha is our ideal, we need not blindly follow this tradition, however venerable it may be¹⁴. Even such a great scholar as E. Frauwallner - who is, I think, beyond all suspicion of heresy, spoke of 'die einseitige negative Formulierung seiner Aussagen'¹⁵. And I do not see why we should give more credence to this negative formulation than to such positive formulations as those given by *Prajñāpāramitā* texts, the authors of the *Mahāyāna-sūtrālaṅkāra*, the *Ratnagoṭravibhāga* and the *Nairātmya-paripṛcchā*, and by Vasubandhu, the author of the *Viṃśātika*¹⁶.

Now to come to our point, the neuter *brahman* is frequently mentioned in the Pāli Canon as the highest goal of spiritual life. In

-
11. *Samyutta-Nikāya* XXII, 47 (vol. III, p. 46 in Pali Text Society's edition).
 12. *Taittirīya-Upaniṣad* II, 4 & 9.
 13. *Bṛhadāraṇyaka-Upaniṣad* II, 3, 6; III, 9, 26; IV, 2, 4, ; 4, 22; 5, 15. For a fuller discussion of all this cf. *L' Ātman - Brahman...especially chapter I*.
 14. Cf. *L' Ātman-Brahman...pp. 64 ff., 75 ff.*
 15. E. Frauwallner, *Die Philosophie des Buddhismus* (Berlin' 1969) p. 63.
 16. *L' Ātman-Brahman...pp. 3ff.; p. 33, n. 4; pp. 66. 68.*

several texts we find this formula: *so anattantapo aparantapo diṭṭhe va dhamme nicchāto nibbuto sītibhūto sukhaṇṇisaṃvedī brahmabhūtena attañā viharati*¹⁷. The *Samyutta-Nikāya*, in one passage, says of the Arahants: *loke anupalittā te brahmabhūtā anāsavā*¹⁸.

There is no doubt here that the *brahman* is equated with the *Nirvāṇa*. If a more explicit proof is needed, it will also be found. A verse attributed to Udāyi-Thera¹⁹ reads as follows :

*manussabhūtaṃ sambuddhaṃ attadantaṃ samāhitaṃ |
iriyamānaṃ brahmapathe cittass' upasame rataṃ ||*

Now it is significant that one of the manuscripts of the *Anguttara-Nikāya* inserts, after *brahmapathe*, the gloss *amatapathe*. As Geiger already pointed out²⁰, this clearly proves the equivalence: *brahman=Nirvāṇa* (*amata=Sanskrit amṛta*).

Let us remember, in this connection, that the *Bhagavadgītā* (II, 72; V, 24-26) uses the expression *brahmanirvāṇa* and that the same text has (VI, 38): *vimūḍho brahmaṇaḥ pathi*²¹.

The expression *brahmabhūta*, often along with *dhammabhūta*, is also found in many other texts of the Pāli Canon. Thus, in the *Aggañña-Sutta* of the *Dīgha-Nikāya*, the Buddha is called 'Dhammakāya or Brahmakāya', 'Dhammabhūta or Brahmabhūta' (*dhammakāyo iti pi brahmakāyo iti pi, dhammabhūto iti pi brahmabhūto iti pi*)²².

-
17. *Dīgha-Nikāya* (Pali Text Society's edition) III, pp. 232-233; *Majjhima-Nikāya* I, pp. 341, 411-412; II, p. 159; *Anguttara-Nikāya* II, p. 206, *Puggalapaññatti*, p. 56. Cf. *Anguttara-Nikāya* I, p. 197. - M. & W. Geiger, *Pāli Dhamma*, p. 77; W. Geiger, *Dhamma und Brahman*, p. 5; K. Bhattacharya, *L' Ātman-Brahman...* p. 79.
 18. *Samyutta-Nikāya* (Pali Text Society's edition) III, p. 83. - Cf. *L' Ātman-Brahman...* pp. 73, 79, n. 3.
 19. *Theragāthā* 689; *Anguttara-Nikāya* III, p. 346.
 20. *Dhamma und Brahman*, pp. 4-5. Cf. *Pāli Dhamma*, p. 77.
 21. For more details of *L' Ātman-Brahman...*, p. 91. n. 2.
 22. *Dīgha-Nikāya* III, p. 84, - Cf. *Majjhima-Nikāya* I, p. 111; III, pp. 195, 224; *Samyutta-Nikāya* IV, p. 94; *Anguttara-Nikāya* V, pp. 226, 256; *Itivuttaka*, p. 57; *Suttanipāta* 561, 563 (= *Theragāthā* 831, 833); *Paṭisaṃbhidānagga* II, p. 194; *L' Ātman-Brahman...*, pp. 82-83.

The Buddha, we are told, is 'one who has attained the *brahman*' (*brahmapatta*)²³. This is, of course, the same as *brahmabhūta*²⁴, 'become *brahman*'; for attaining the *brahman* (*brahmapatti*)²⁵. And the discipline that leads to it is called *brahmacariya* (= Sanskrit *brahmacarya*)²⁶.

There are other passages also, in the Pāli Canon, where *brahman* is used as a synonym of *dhamma*: for instance, *dhammacakka*: *brahmacakka*²⁷; *brahmayāna*: *dhammayāna*²⁸; *dhammacariya*: *brahmacariya*²⁹.

Against an opinion orally expressed to me by more than one scholar, I should like to note here that the *Brahmavihāras* do not refer to the neuter *brahman* but to the personal Brahmas (according to Buddhism there are several of them)³⁰. Sometimes we also find in the Pāli Canon the expressions *brahmappatta*, *brahmapatti*, *brahmapatha*, which refer to the Brahmas³¹.

23. *Majjhima-Nikāya* I, p. 386. - Cf. *brahmaprāpta*: *Kaṭha-Upaniṣad* VI, 18.
24. *Bṛhadāraṇyaka-Upaniṣad* IV, 4, 6. Śaṅkara, in his comment on this passage, uses the expression *brahmabhūta*. Cf. also Śaṅkara on *Bhagavadgītā* XVIII, 54: *brahmabhūta* = *brahmaprāpta*. - The expression *brahmabhūta* is not yet found in the early *Upaniṣads*,— but it is several times found used in the *Bhagavadgītā* (V, 24; VI, 27; XVIII, 54). Cf. *brahmabhūta*: XIV, 26, XVIII, 53. For other references see L' *Ātman-Brahman...*, p. 82, n. 2
25. *cittam ca susamāhitam vipasannam anāvilam | akhilaṃ sabbabhūteṣu so maggo brahmappattiyā || Saṃyutta-Nikāya* IV, p. 118. - *maggo brahmappattiyā*; cf. *brahmaprāptimārga* by which Śaṅkara explains *brahmaṇaḥ pathi* in *Bhagavadgītā* VI, 38.
26. *Saṃyutta-Nikāya* I, p. 169 (*gāthā*). - Cf. *Chāndogya-Upaniṣad* VIII, 4, 3; 5.
27. *Majjhima-Nikāya* I, pp. 69ff.; *Saṃyutta-Nikāya* II, p. 27; *Aṅguttara-Nikāya* II, pp. 9, 24 (= *Itivuttaka*, p. 123); III, pp. 9, 417; V, p. 33; *Paṭisambhidāmagga* II, p. 174. - Geiger, *Pāli Dhamma*, pp. 77-78; *Dhamma und Brahman*, p. 6; K. Bhattacharya, L' *Ātman-Brahman...*, p. 91 with n. 3.
28. *Saṃyutta-Nikāya* V, p. 5.
29. *Suttanipāta* 274. Cf. L' *Ātman-Brahman...*, p. 92.
30. Cf. L' *Ātman-Brahman...*, pp. 80, n. 5 (p. 81), 150, n. 8 (p. 151). Cf. also *Brahmā ti mātāpitaro* (*Aṅguttara-Nikāya* I, p. 132) with Buddhaghosa's explanation in *Manorathapūraṇī* II, p. 204.
31. *ibid.* p. 90, nn. 4, 6, 8.

I must confess that I fail to understand why the Buddhist usage of the term *brahman*, as outlined above, should be regarded as different from the Upaniṣadic usage of it. If the reason is the equivalence *brahman*=*dhmma*, then it will be observed that this equivalence has its antecedents in the *Upaniṣads*³². Geiger saw an opposition between the *Upaniṣads* and Buddhism in the *Samyutta* verse³³:

etad attaniyam bhūtaṃ brahmayānaṃ anuttaraṃ |
niyyanti dhīrā lokāṃhā aññadatthu jayaṃ jayaṃ ||

But Geiger's arguments³⁴-questionable in themselves-are contradicted today by the correct reading: *attani sambhūtaṃ* instead of *attaniyam bhūtaṃ*. The 'brahman-vehicle' (*brahma-yāna*), i.e. the vehicle that leads to the *brahman*, the highest goal, 'has its origin in the *ātman*' (*attani sambhūtaṃ*); in other words, there is no 'vehicle' that leads to the *brahman*, as if it were something beyond and above ourselves. We have here the pure Upaniṣadic idea of the identity of the *ātman* and the *brahman*³⁵. This is also the idea behind the formula quoted above: *brahmabhūtena attanā viharati*. It is not, indeed, the individual *ātman* (which is, in reality, non-*ātman*, *anātman*³⁶) that is identical with the *brahman*; here individual consciousness is transcended in the universal and infinite consciousness, in which there is no "I", as is clearly stated by some texts of the Pāli Canon also, true to the spirit of the *Upaniṣads*³⁷.

Now if we turn to the scholastic interpretation, we find that it is of no avail. The neuter *brahman* is completely ignored by Buddhaghosa and his followers. It is true that they explain *brahman* by *seṭṭhu* 'the highest'. But we should not think, with Geiger³⁸, that by 'the highest'

32. See *ibid.* pp. 92-93, 95, n. 4.

33. *Samyutta-Nikāya* V, p. 6.

34. *Dhamma und Brahman*, pp. 6-7; cf. *Pāli Dhamma*, pp. 78-79.

35. See on this point *L' Ātman-Brahman...*, p. 91, n. 4.

36. In this sense, the term *anātman* is used in Vedānta. Note that, according to the *Taittirīya-Upaniṣad* (II, 7), the *brahman-ātman* is *anātmya*, and that according to the *Maitrī* (II, 4; VI, 20. 21. 28), it is *nirātman*, *nirātmaka*. In all these texts, the term *ātman* designates the psychophysical individuality whose negation is the true *ātman*. The *Mahāyāna-Sūtrālamkāra* and the commentary on the *Ratnagotravibhāga* have the same idea. See *L' Ātman-Brahman...*, pp. 69-70. See also pp. 72-73.

37. *L' Ātman-Brahman...*, pp. 53-54. See also p. 73.

38. *Pāli Dhamma*, p. 77, n. 3; *Dhamma und Brahman*, p. 8.

they understand the neuter *brahman*, which is really the highest; by this term they understand the personal Brahmas, as is clearly evidenced, for instance, by *Visuddhimagga* IX, 106 (= *Atthasālinī* §428)³⁹. And this is not the only aberration that we notice in the commentaries of Buddhaghosa⁴⁰.

In later Sanskrit Buddhist literature, the neuter *brahman* is hardly mentioned. Remarkable, however, are *Laṅkāvatāra-Sūtra* III, 26, and *Mañjuśrī-Nāmasaṃgīti*⁴¹. A passage from the commentary on the *Arthavinīścaya-Sūtra*, recently edited by N. H. Samtani⁴², is worth considering here. On page 81 of this text we read: *brahmacaryaṃ nirvāṇa-prāpako 'nāsrāvo mārgaḥ. nirvāṇaṃ brahmocyate, paramapradhānatvāt. kuta etat? 'ity api sa bhagavān śāntaḥ śītibhūto brahmībhūta', iti sūtrāt.* Here *brahmacarya* is called 'the pure path that leads to *Nirvāṇa*' an idea that we have already noticed above. And, in support of this idea, our text cites a *sūtra* which recalls the formula that is found in several texts of the Pāli Canon⁴³. But, when it says: *nirvāṇaṃ brahmocyate, paramapradhānatvāt*, does it mean the neuter *brahman*? The editor write: "Expl. of *brahma* as *nirvāṇa* is remarkable. In Buddhaghosa's various interpretations, identity of *brahma* and *nirvāṇa* is not clearly stated, although *brahma* is considered to be something 'highest' (*seṭṭhatṭhena*) ...". Evidently the same confusion is made here as that which Geiger made, being misled by the word *seṭṭha*. And nothing, it seems to me, indicates that the author of our text has in mind the *brahman* rather than Brahmas: his *parama* seems to designate the same thing as Buddhaghosa's *seṭṭha*.

-
39. *L' Ātman-Brahman...*, p. 80. (In a future article I propose to study the different interpretations of *Brahma* given in the Pāli commentaries).
40. See *ibid.* pp. 123 ff.
41. *ibid.* pp. 95, n. 3. and 150, n. 1. - In Śāntideva's *Bodhicaryāvatāra* V, 15 (*cittasya brahmatādikam* [= *brahmabhūyādikam, Pañjikā phalam*]), Brahmas seems to be meant.
42. *The Arthavinīścaya-Sūtra & its commentary (Nibandha)*, Patna, K. P. Jayswal Research Institute, 1971 (*Tibetan Sanskrit Works Series XIII*).
43. The form *brahmībhūta* (besides *brahmabhūta*) is sometimes found in Vedānta literature also: thus Śaṅkara, *Brahmasūtrabhāṣya* I, 3. 15.

This is, then, the fate of *brahman* in Buddhism. As it has been pointed out⁴⁴, in contradistinction to the *Upaniṣads* themselves, the Pāli Canon is free from the confusion between *brahman* and Brahṁā⁴⁵. But, in later literature, *brahman* becomes, in general, Brahṁā!. And, for modern times, A. Barth recorded long ago: “*Il est, je crois, à peu près certain que la confusion que fait M. Leclère entre le brahman impersonnel; l’Etre absolu de la philosophie hindoue et less Brahṁās des mondes célestes...est faite au Cambodge par les budhistes eux-mêmes, par les bonzes les plus lettrés et, à d’autres égards, parfaitement orthodoxes*”⁴⁶.

44. *L’Ātman-Brahman...*, p. 151.

45. On Buddha = Brahṁā, cf. *ibid.* pp. 149 ff.

46. *Oevres de Auguste Barth II* (Paris 1914), p. 372.

INDIA'S NAME IN EARLY FOREIGN SOURCES*

The earliest preserved name of 'India' is very probably the Sumerian toponym *Me-luh-ha*, originally perhaps read *Me-lah-ha*¹. In the cuneiform texts of the late third and early second millennia B.C. *Meluhha* denotes the farthest off foreign country known to the Mesopotamians of those times. The geographical hints to its location, the references to *Meluhhan* ships coming to Mesopotamia, as well as the nature of the trade goods mentioned all combine to suggest the identity of *Meluhha* with the Indus civilization: some 30 seals inscribed with the Indus script found at various Western Asiatic sites—including the islands of Bahrain and Failaka in the Persian Gulf—prove beyond any doubt that the Harappans played an active role in the international maritime trade in that period. By contrast, no evidence of this kind is available in these early times for Mesopotamian contacts with Nubia, which is called *Meluhha* in the cuneiform sources of the second half of the second millennium and later. The majority of scholars involved in the study of the *Meluhhan* problem nowadays regard the Harappan solution most likely: with the collapse of the Indus civilization the Indian trade stopped, and the location of the original *Meluhha* was forgotten. Later, the name was transferred to a different country (Nubia) reminiscent of the ancient descriptions of *Meluhha*, such as its being the source of ivory imported to Mesopotamia, etc.²

C. J. Gadd proposed that Sanskrit *mleccha* '(non-Vedic-Aryan) barbarian' may be a survival of the original Indian name from which Sumerian *Meluhha* was derived. On the basis of the meaning and geo-

* I am much obliged to my brother, Dr. Simo Parpola, for his kind help with regard to the Near Eastern material.

1. See A. & S. Parpola, "On the relationship of the Sumerian toponym *Meluhha* and Sanskrit *mleccha*", *Studia Orientalia* 46, 1975, 205-238: 223 f.
2. For a select bibliography see *ibid.* 207.

graphical connotations of the word *mleccha* and the corresponding Prakṛit words (Pāli: *milakkha*, etc.), as well as a phonological analysis of both the Indian and the Mesopotamian names, this seems likely; both may go back to a common Dravidian form **Milakam*, which is hypothetically posited on the basis of the Old Tamil name of South India, *Tamilakam* 'the Tamil country'.³

The Indus, like the Nile and the Twin Rivers Euphrat and Tigris, has with its rich flood silt provided favourable conditions for early urbanisation. It is thus not unfitting that the modern name of India's first great civilization should be the 'Indus civilisation'.⁴ But the Indus valley was not only the home of the pre-Aryan Harappans: also the earliest known Indo-Aryan texts, the hymns of the *Rgveda*, were composed there, or more precisely in the plains of the Panjab. The Indus can thus with good reason be called the 'mother' of Indian culture. But that is not why India is nowadays most widely known by a name that originally signified only the northwestern corner of the sub-continent—after 1947 paradoxically separated from India. The primary cause for this is the proximity of the Indus valley to the foreigners in the west. It is apparent that the inhabitants of these regions involved in the western contacts did not call their country *Bhārata*(*varṣa*): this name in its pan-Indian notion became prevalent too late to influence the established foreign usage, which extended the name of the Indus valley to the whole subcontinent.

The Sanskrit word *sīndhu-*, which is used in the *Rgveda* also as an appellative of 'river' and 'sea', already appears in this earliest Indian text collection as the established name of the Indus river.⁵ In addition to

3. The paper cited in n. 1 deals with these questions in detail. In addition to the literature cited there see also Romila Thapar, "The image of the barbarian in early India", *Comparative Studies in Society and History* 13 : 4, 1971, 408-436.
4. This name was established in 1931 by Sir John Marshall with the publication of the excavation report *Mohenjo-daro and the Indus Civilization* (London 1931)-dismissing the earlier current name "Indo-Sumerian culture". Although it can still be defended (cf. Mortimer Wheeler, *The Indus Civilization*, 3 ed., Cambridge 1968 : 2), the discovery of several other protohistoric cultures in the Indus valley has made it desirable to speak rather of the Harappan culture or civilization after the site of its first discovery, as is the normal practice in archaeology (cf. E. J. H. Mackay, *Chanhu-daro Excavations 1935-36*, New Haven, 1943, American Oriental Series 20 : viii f.).
5. For a comprehensive semantic analysis of the occurrences of the word *sīndhu-* in the *Rgveda*, see H. Lüders, *Varuṇa I*, Göttingen 1951 : 128-155.

these meanings, later Indo-Aryan knows the word as the name of the southern Indus valley – the richest province of Pakistan - Sind(h).⁶

Darius the Great, king of Persia (521–486 BC), added to his realm among others two Indian provinces, called *Ga(n)dāra*—(= Sanskrit *Gandhāra*)⁷ and *Hi(n)du*⁸ in his inscriptions. In the form *hindu*-or *handu*- the latter occurs three times also in the younger Avestan texts (Yast 8, 32; Yasna 57, 29; Vendidad 1, 18); in at least one of these references (Vd. 1, 18 *hapta hindū = sapta sindhavas* ‘(the land of) the seven rivers’ in *Rgveda* 8, 24, 27) the Indus river is meant. Thieme⁹ has argued that this is probably not the case in the other two, but has hardly succeeded in producing conclusive proofs for the view he is defending, namely, that the Old Iranian forms are not just loans from Indo-Iranian but go back to a common Indo-Iranian etymon. For this controversial problem, see also Eilers and Mayrhofer¹⁰ who refer to numerous Iranian toponyms and plant names, which contain the element *hind*, and might go back to an Old Iranian *hindu*- ‘river’.

It is clear, however, that Sanskrit *sindhu*- may be of proto-Aryan origin even if Old Iranian *hindu*- should be a later loan from Indo-Aryan, i.e. even if the word was lost in Iranian. Comparisons with European river names, notably Shannon in Ireland, which have been adduced in favour of supposed Indo-European origin, can hardly be taken very seriously. Even if Paul Kretschmer made too much of the Greek references to the people called *Sindoi* living between the Black Sea and the Caspian, the numerous names with the element *sind*- in these regions that were probably once inhabited by the Aryans are more noteworthy. This applies especially to the river *Sindes*, which according to Tacitus formed the border of the Iranian

-
6. Cf. R. L. Turner, *A Comparative dictionary of the Indo-Aryan languages*, London 1966: nos. 13415 and 13601.
 7. Cf. R. G. Kent, *Old Persian*, 2 ed., New Haven 1953, American Oriental Series 33: 183. *Gandhāra* corresponds approximately to the modern North-West Frontier Province of Pakistan together with Northern Panjab (cf. N. L. Dey, *The Geographical dictionary of ancient and mediaeval India*, 1927, repr. Delhi 1971: 60 f.).
 8. Cf. Kent (n. 7): 214.
 9. Paul Thieme, “Sanskrit *sindhu*-/*Sindhu*-and Old Iranian *hindu*-/*Hindu*-”, *W. B. Henning Memorial Volume*, London 1970, 447–450: 459 f.
 10. W. Eilers & M. Mayrhofer, “Namenkundliche Zeugnisse der indischen Wanderung? Eine Nachprüfung”, *Die Sprache* 6, 1960, 107–134; 119 n. 53–55.

tribes of Dahas and Aryas (*Annales* 11, 10. . . . *flumen Sindem, quod Dahas Ariosque disterninat*.....).¹¹

Thieme explains Sanskrit *sindhu-* as a derivative formed with the *-u-* suffix from the present stem **sinadh-/*sindh-* of the root *sidh-* 'to ward off': the word originally refers in his opinion to the sea or a great river as a natural border 'warding off' the enemy.¹² The semantic development, however, seems rather artificial and difficult to accept, while the fact that the present stem implied is unattested is not so serious a drawback to this etymology in view to the variation of stem formation in the oldest texts and the subsequent rapid simplification.

The derivation from the root *syand-* 'to flow' suggested by Charpentier, Kuiper and Burrow is much better in regard to the meaning, but phonologically difficult to accept; Burrow has explained the aspiration to be a reflex of an original laryngeal.¹³

Even if these Aryan etymologies are not wholly satisfactory, they have in my opinion more likelihood than Pinnow's suggestion that the name *Sindhu* is of pre-Aryan origin;¹⁴ yet it must be mentioned that such an authority as Louis Renou quotes *sindhu-* as an obviously autochthonous name adopted by the Aryans in India.¹⁵ It seems very likely to me that Turner is right in considering the Burusaski word *sinda* compared by Pinnow as an old loan from *Ṣiṇā sin* (< **sind*) 'river, especially the Indus'.¹⁶ *Ṣiṇā* is an Indo-Aryan language of the Dardic group

-
11. Cf. Eilers and Mayrhofer (n. 10) : 114 f., 118 f. and M. Mayrhofer ; *Kurzgefasstes etymologisches Wörterbuch des Altindischen* III/23, Heidelberg 1972 : 468.
 12. Cf. Thieme 1970 (n. 9) and Mayrhofer 1972 *l.c.* (n. 11).
 13. Cf. Mayrhofer 1972 *l.c.* (n. 11).
 14. Cf. H. -J. Pinnow, "Zu den altindischen Gewässernamen", *Beiträge zur Namenforschung* 5, 1954, 1-19 : 12 ff. and Mayrhofer 1972 *l.c.* (n. 11).
 15. Jacob Wackernagel, *Altindische Grammatik* : Introduction générale, nouvelle édition du texte paru en 1896, au tome I, par Louis Renou, Göttingen 1957 : 9. This remark is Renou's addition : it is not found in the original text (p. XXII).
 16. Cf. Turner (n. 6) : no. 13415.

spoken around Gilgit, where it has probably ousted earlier Burusaski speech.¹⁷

From the Persian language spoken by the Islamic conquerors of India, the word *Hind* 'India' and its derivatives *hindi*, *hindū* and *Hindūstān* have passed into English and therefrom into most other languages of the world.¹⁸ The name *India*, on the other hand, comes from ancient Greek. Since the aspiration in the beginning of the word was lost in the Ionian dialect spoken in Asia Minor (as well as in the Aeolian dialect of the neighbouring islands), but not elsewhere in Greek,¹⁹ Persian *Hinduš* must have become *Indos* in Ionian. This is all the more likely, as Asia Minor was also annexed to the Persian empire. Moreover, Herodotus (4, 44) informs us that it was an Ionian Greek, Skylax of Karyanda, who led the expedition sent by Darius to explore the course of the Indus: Skylax sailed all the way to the sea from Gandhāra. From Ionian the name of the Indus and its derivatives passed to the other Greek dialects — e.g. *Indiā* has not the Ionian *ē* but the Dorian-Attic *ā* after *i* —²⁰ and further to Latin, where *Indos* became *Indus*.²¹

The expedition of Alexander the Great and all that followed from it, including the visit of the Greek ambassador Megasthenes to the heart of India, Candragupta Maurya's capital Pāṭaliputra,²² definitely established the use of *Indos*/*Indus* as the name of the Indus; and of its derivatives as the name of India. Yet the Circumnavigation of the Red Sea, an

-
17. For a brief recent sketch of the Dardic languages with a bibliography see R. F. Strand, "Notes on the Nūristāni and Dardic languages", *Journal of the American Oriental Society* 93, 1973, 297-305. The Burušo may originally have been identical with the Kashmir neolithic people, cf. A. Parpola, "On the proto-history of the Indian Languages", *South Asian Archaeology 1973*, ed. J. E. van Lohuizen-de Leeuw and J. J. Ubaghs, Leiden 1974, 90-100: 92 f.
 18. Cf. H. Yule & A.C. Burnell, *Hobson-Jobson*, New ed. by W. Crooke, 1903, repr. Delhi 1968: 415 f.
 19. Cf. O. Hoffmann, *Geschichte der griechischen Sprache* I, 3. Aufl. von A. Debrunner, Berlin 1953, Sammlung Götschen 111: 28.
 20. Cf. *ibid.* (n. 19): 76 f., 97, 101, 110 etc.
 21. All this is, of course, well known, but perhaps useful for some reader to be repeated here.—For the Greek names of India, cf. Wecker, "India", in Pauly and Wissowa's *Realenzyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft* 9, 1916, 1264-1325: 1268.
 22. For an excellent sketch of the Greek contacts with India and a good bibliography, see J. W. de Jong, "The discovery of India by the Greeks" *Asiatische Studien* 26, 1972, 115-142.

anonymous Greek text²³ which was written in the first or the third century A.D.,²⁴ and describes in detail the ports and trade goods of India, mentions in chapters 38 and 40 as the name of the Indus *Sinthos*. This is clearly borrowed directly from Indo-Aryan; cf. also the word *sindogenēs* 'produced by the Indus' in the poems of Aglaïas, who lived in the first century A.D.²⁵

"One of the most interesting crops grown by the people of the Harappā civilization was cotton, of which a fortunate single find at Mohenjo-daro has given conclusive evidence. Fragments of a true cotton textile, dyed red with madder, were found sticking to the side of a silver vase, and it is clear that the plant which produced the fibre is of the *Gossypium arboreum* type—that grown today as a cultivated form, and not one of the wild cottons. Cotton cloth is likely to have been an important article of commerce for the Harappā civilization, and it is probable that some at least of the trade with Mesopotamia was in cotton goods. By later historic times in that country Indian cotton was known under the name of *sindhu*, and this in the form *sindon* passed into Greek."

This quotation is taken from a well-known authority, Stuart Piggott's *Prehistoric India* published for the first time in 1950.²⁶ The theory mentioned in the last sentence is quoted as valid in many other publications as well,²⁷ in spite of some critical remarks made by J. Kennedy in 1898.²⁸ There is now a lot more to be said about this hypothesis, which is over hundred years old, and certainly calls for

-
23. Edited by Hjalmar Frisk: *Le Périphe de la mer Erythrée, suivi d'une étude sur la tradition et la langue*, Göteborg 1927 (Göteborgs Högskolas Årsskrift 33:1), and translated by W. H. Schoff, *The Periplus of the Erythraean Sea*, New York 1912.
 24. Cf. J. Pirenne, "Un problème-clé pour la chronologie de l'Orient. La date du 'Périphe de la Mer Érythrée'", *Journal Asiatique* 249, 1961, 441-459.
 25. Cf. H. G. Liddell & R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, New ed. by H. S. Jones and R. McKenzie, Oxford 1940: 1599b & xvi.
 26. S. Piggott: *Prehistoric India*, 1950, repr. Harmondsworth 1952, Pelican Books A 205: 155.
 27. Cf. e.g. X. S. Thani Nayagam (ed.), *Tamil Culture and Civilization*, Bombay 1970: 202, reproducing H. Heras, *Studies in Proto-Indo-Mediterranean Culture I*, Bombay 1953: 6 f.
 28. J. Kennedy, "The Early Commerce of Babylon with India—700-300 B.C.", *Journal of the Royal Asiatic Society* 1898, 241-288; 252 f.

reconsideration. It is not unusual for cloth to be named after its country of origin; compare e.g. the modern words *damask* and *cashmir* that denote cloth hailing respectively from Damascus and Kashmir.²⁹ Walde and Hofmann³⁰ in 1954 still give as the meaning of Greek *sindōn* "indische Leinwand oder Baumwolle"; and since cotton has long been known to be of considerable antiquity in India³¹ and mentioned as export ware of the Indus valley in the Circumnavigation (chapter 39), Christian Lassen's³² suggestion that Greek *sindōn* may be derived from Sanskrit *sindhu-* seems reasonable enough. Similarly argued also the Assyriologist A.H. Sayce, who alleged that "an ancient Babylonian list of clothing mentions *sindhu* or 'muslin', the *šadin* of the Old Testament, the *sindōn* of the Greeks."³³

Herodotus is the first Greek author to use the word *sindōn*, which means "fine cloth, usually linen" or "garment made of such cloth". On two occasions, while speaking of the bandages (*telamōn*) used either for swathing mummies (2, 86) or by the surgeons for wounds (7, 181), Herodotus calls the material *sindōn* and qualifies it with the adjective *bussinē*.³⁴ The word *bussos* from which it is derived means 'flax, and the linen made from it'; it is used of perennial flax (*Linum angustifolium*) grown in Elis in the Peloponnesus (Pausanias 6, 26, 6) and of the 'Hebrew linen' (*linon Hebraïon*, ib. 5, 5, 5) (*Linum usitatissimum*), in later writers (Pollianus and Philostratus around the second century A.D.) also of Indian cotton (*Gossypium herbaceum*) and of the Chinese silk.³⁵

29. Cf. Heras (n. 27) : 197 n. 1.

30. A. Walde, *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*, 3. Aufl. von J. B. Hofmann, Heidelberg 1954 : II, 542.

31. Cf. G. Watt, *A Dictionary of the Economic Products of India*, Calcutta 1889-1896, repr. Delhi 1972 : IV, 42 ff.; and D. Schlingloff, "Cotton manufacture in ancient India", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 17, 1974, 81-90.

32. Christian Lassen, *Indische Alterthumskunde*, II, Bonn 1852, 2. Aufl. 1872 : 554. Cf. Kennedy (n. 28) : 253.

33. A. H. Sayce, *Lectures on the Origin and Growth of Religion, as illustrated by the religion of the ancient Babylonians* (The Hibber Lectures), 4 ed., London 1898 : 137 f., cited from Heras (n. 27) : 6 f. Cf. Kennedy (n. 28) : 253.

34. Cf. Liddell & Scott (n. 25) : 1600a.

35. Cf. *ibid.* 334a.

Frisk's etymological dictionary of the Greek language³⁶ considers *sindōn* as a Semitic loanword in Greek, related to Hebrew *sādīn* and its cognates: more particularly, it is suspected to be of Phoenician origin, though this cannot be proved.

Hebrew *sādīn* is attested three times in the Old Testament (Judg. 14: 12 f.; Prov. 31: 24, and Isa. 3: 23), it denotes a fine garment worn by rich men and women either as a festive dress or as an undergarment used on festival occasions; the normal dress was a garment worn next to skin, called in Hebrew *kuttōnaet*, which corresponds to Akkadian *kutannu* "linen garment".³⁷ Apart from the Jewish-Aramean *sēdīnā*, the word is known from Akkadian *sa-di-in-nu* in the Nuzi and El-Amarna texts of ca. 1300 B.C., where it denotes a fine cloth, and from seven Neo-Assyrian texts, where it is spelt $T\acute{U}G_{\check{s}ad-din}$, or $T\acute{U}G_{\check{s}a'-di-ni}$ (pl.) or $T\acute{U}G_{\check{s}a-di(n)-nu}$ ($T\acute{U}G$ is the determinative of cloth, and \check{s} in Neo-Assyrian orthography = $|s|$). In most cases, *sadinnu* is mentioned in connection with taxes imported from the Palaestine area, and is regularly paired with *kitū* (> Greek *khītōn*) "garment worn next to skin" the latter being normally mentioned in double amounts. Some of the texts specify *sadinnu* as linen, the word used being either *kitū* ($T\acute{U}G_{\check{s}a-di-ni}$ GADA [= *kitē*]) or *būṣu* (*bu-ṣi*), whence Greek *būssos*. The relative price may to some extent be concluded from a text mentioning 50 *kitūs*, 10 ordinary *sadinnu*, and 4 made of linen.³⁸ Leaving out of consideration the old Egyptian word *šndw.d* "apron", which Hemmerdinger has argued to belong also hither,³⁹ we can note that *sādīn* and its cognates seem to have been used more widely only in the Palestinian area, and that all the attested forms agree in having *ā* and *i* as the vowels, while the nasal of Greek *sindōn* is lacking. Considering the fact that a direct loan must be involved, the current etymological explanation of Greek *sindōn* is therefore phonologically quite unsatisfactory, even if the replacement of *-īn* by *-ōn* might be due to the analogy of *khītōn*. On the other hand, the meaning

36. Hjalmar Frisk, *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, II. Heidelberg 1970: 708, with an addition in III, 1972: 178.

37. Cf. H. Palva, *Riamitun tietosanasto*, Helsinki 1974, 273. and L. Koehles & W. Baumgartner, *Lexicon in Veteris Testamenti libros*, Leiden 1954: 650a, where *sādīn* is translated "Untergewand wrapper". Cf. also Liddell & Scott (n. 25): 1993a.

38. For references see W. von Soden, *Akkadisches Handwörterbuch*, Wiesbaden 1959-: 1001b.

39. Cf. Hemmerdinger in *Glotta* 46, 1968: 242, and 48, 1970: 55, cited by Frisk (n. 36): III, 178.

“fine garment” and the nearer characterization (*bussīnē*) of the special kind of this cloth is closely parallel in Semitic and Greek.

Sayce's “*sindhu*” is in reality Akkadian *šimdu*, or as it is also written, *šindu* (with ‘emphatic’ *š!*), which means “bandage”, and more especially “the physician’s bandage used for binding wounds”. It is a verbal noun from the verb *šamādu* “to bind”, and is attested already in Old Akkadian in the third millennium B.C. The meaning of the word is firmly established by lexical texts, where *šimdu* / *šindu* is equated with Sumerian TUG^u*g-lā* “bandage” (TUG is the determinative of cloth and *lā* means “to bind”). Cf. also *a-gi-it-tu-u = ši-in-du sā A. ZU* “*agittū* = bandage of the physician (A. ZU)” and *a-gīt-tu-u = sin-du šā A. ZU* “id.” (the spelling with a “non-emphatic” sibilant in the latter case, which is unique in this respect, is only apparent, due to conventions of transliteration).⁴⁰ There are, thus, compelling reasons—the iron-clad Akkadian etymology of *šimdu*: note especially the “emphatic” *š* - to abandon the old theory which connects Sanskrit *sīndhu* - with Akkadian “*sindhu*” and Greek *sindōn*. On the other hand, however, it seems quite possible that Greek *sindōn* represents a contamination of two different Semitic words: its primary meaning corresponds to Hebrew *sādin* and its cognates, while both phonologically and to some extent also semantically (cf. notably Herodotus’ use of *sindōn* in connection with the surgeon’s bandages, and the bandages for binding the mummies) it comes close to Akkadian *šimdu* / *šindu*.

While the untenability of the old equation of Sanskrit *sīndhu*- with Akkadian “*sindhu*” and Greek *sindōn* is one of the main points I have wished to make in this paper, I should also like to draw attention to some little known Mesopotamian evidence that does seem to be related to Sanskrit *sīndhu*- in the meaning of “Indus river/country”. The inscriptions of the Assyrian king Sennacherib, who ruled 704–681 B.C.,⁴¹ mention four times a timber called *sindu* (spelled GIS^u*si-in-da* and GIS^u*si-in-du*, where GIS^u is the determinative of wood, which has possibly been read in these cases)⁴²: it was used for pillars and doors of his palace.⁴³ This is the first occurrence of the vocable which appears in

40. For references see *The Assyrian Dictionary of the University of Chicago*, vol. 16 (S), Chicago 1957: 196 f.

41. Cf. J. A. Brinkman, p. 347 in: A. L. Oppenheim, *Ancient Mesopotamia*, Chicago 1964.

42. Cf. von Soden (n. 38): 1046b.

43. Cf. J. Hansman, “A *Periplus* of Magan and Meluhha”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 36, 1973, 554-584: 565.

Arabic as *sindijān* and Syrian as *sedjānā*, meaning there "holm oak (*quercus ilex*)".⁴⁴ It is generally considered to mean originally "wood of Sind(hu) (India)".⁴⁵ Cf. also the Late Babylonian proper name *Sindija*, which possibly means "Indian".⁴⁶

A circumstance that makes it likely that *sindu*-wood was indeed imported from the Indus valley is the fact that Sennacherib also speaks of a wood called *musukkannu* (logographically spelled GIŠ MES. MA. GAN. NA, Sumerian for "mēsu-wood of Makan").⁴⁷ This wood⁴⁸ was imported already in the third millenium B.C.; the country of Makan (or Makkan) has with strong arguments been identified with modern

44. Cf. von Soden (n. 38): 1046b.

45. Cf. von Soden (n. 38): 1046b; E. Herzfeld, *The Persian Empire*, Wiesbaden 1968: 70; Hansman (n. 43): 565. According to Watt (n. 31): VI:1, 381 f. the holm oak is distributed in Western Temperate Himalaya, from Kumaon to Afghanistan, and then from Syria westwards to the Atlantic.

46. Ur Excavations Texts IV: 53a, cf. von Soden (n. 38): 1046b.

47. Cf. Hansman (n. 43): 565.

48. Akkadian *mēsu*/*mēsu* corresponds to Syrian and Middle Hebrew *mais*. Arabic *mais* and Coptic *mēs*; cf. von Soden (n. 38): 647a; cf. also Akkadian *musukkannu*/*meskannu*/*maskannu*, *ibid.*: 678a.

It is not certain whether *mis*/*mes* was originally Sumerian, referring to a tree native to Mesopotamia, with which the tree imported from Makan was compared, or whether Sumerian got the word together with the tree, which was then planted and grown in the Near East, from Makan. For arguments in favour of the latter alternative cf. W. F. Leemans, *Foreign Trade in the Old Babylonian Period*, Leiden 1960, *Studia et documenta ad iura Orientis antiqui pertinentia* 6: 125 f. Given the possibility that the language of Makan was Dravidian (cf. Parpola in n. 1: 206), one may perhaps compare Proto-Dravidian **mic*-/*miy*-/*mey*- "that which is above, top, height, sky; high, etc." (cf. also for the reconstruction, M. Pfeiffer: *Elements of Kurux historical phonology*, Leiden 1972, *Indologia Berolinensis* 3: 18 f. no. 80 = DED(S) 3966 + 4173). The meaning of this word would be compatible with the ancient description of the wood as "reaching the sky" and its actual height around 60 feet (cf. I. Gershevitch, "Sissoo at Susa (OPers. *yakā* = *Dalbergia Sissoo* Roxb.)", *BSOAS* 19, 1957, 317-320: 317); the comparison suffers from the fact that no actual tree name is concerned.

Makran,⁴⁹ and probably in the third millennium included the Oman peninsula as well.⁵⁰ A clue to the identity of the wood implied and to the location of Makan is supplied by the inscriptions of Darius the Great, which also show that Sennacherib probably imported *musukkannu* from the same regions as it came from in the third millennium. Darius says that *yakā* - "was brought (to Susa) from Gandāra and Karmāna" to be used in the building of his palace; in the Akkadian version of the inscription, Old Persian *yakā*-is translated which GIŠ MES. MA. GAN. NA.⁵¹ Gershevitch has convincingly identified this tree as *Dalbergia sissoo*, Roxb., which grows in the sub-Himalayan zone from Assam in the east to ancient Gandhāra and modern Baluchistan and Kerman (= Karmāna). The tree, called *ǰag* or *ǰax* in the local Persian dialects, *jag* in the Brahui language spoken in Baluchistan, etc., fully matches the ancient descriptions of GIŠ MES. MÁ. GAN. NA.⁵²

The country of Sindhu lies in any case east of Makran. It seems, then, that in the early seventh century B.C. *Sindhu* corresponds to *Meluhha* situated east of Makan in the third and early second millenia B.C. In spite of Hansman's remarks⁵³, I think there is only one probable explanation for the absence of the toponym *Sindu* in the earlier Mesopotamian sources: "that *Sind* is of Indo-Aryan derivation and therefore of late introduction into the country which it identifies."⁵³

49. See especially Hansman 1973 (n. 43).

50. Cf. A. & S. Parpola (n. 1): 206 with the literature cited *ibid.*: 207.

51. Cf. Kent (n. 7): 143 f. (DS f: 34 f.) and Gershevitch (n. 48); 317.

52. Gershevitch 1957 (n. 48).

53. Hansman (n. 43): 566.

SĀBDABODHA AND THEORIES OF VERBAL DENOTATIONS

Let me first explain what is meant by the term *Śābdabodha*. The word literally means the 'verbal cognition', i.e. what the listener understands from the spoken phrase or sentence. The term, however, as used by the modern grammarians and the modern Naiyāyikas, means the verbal cognition of the meaning derived from a proposition or a sentence. By extension, the term *śābdabodha* is applied to a linguistic paraphrase of a given expression, a paraphrase in which the denotation of each element and the relation between these elements are rendered explicit. This linguistic (or semantic) paraphrase of a given expression which is called *śābdabodha* is meant to dissolve syntactic ambiguity by determining the exact relationship between the various elements that the sentence comprises in it.

The fundamental principle, which the theory of *Śābdabodha* claims, is that the meaning of a sentence does not necessarily bear direct relation to the surface structure exhibited in the form of utterance. A mere description of the surface form of the sentence does not suffice to account for all its syntactic and semantic features. That is to say, the underlying relations do not always coincide with the corresponding surface relations. The scholars might feel that the above mentioned remarks involve a danger of reading modern linguistic theories into the ancient texts. But let us see the fact which *śābdabodha* attempts to present in a linguistic paraphrase.

Śābdabodha makes distinction between the following expressions :

- i) *devadattasya kṛtiḥ* : 'creation by Devadatta'.
- ii) *jagataḥ kṛtiḥ* : 'creation of the world'.

Modern Sanskrit philosophers interpret (i) and (ii) as *devadatta-kartṛkā kṛtiḥ* and *jagatkarmikā kṛtiḥ*. They point out that in the first sentence-structure, Devadatta is the subject (*kartṛ*) of the verbal base *kr*

'to create'. By means of these semantic paraphrases *Sābdabodha* renders explicit that the same surface form (i.e. the genitive-*as*) expresses two different underlying relations.

Similarly, we can say that the same semantic relation can be expressed in two different surface forms.

- (i) *devadattaḥ odanam pacati* (active construction).
- (ii) *devadattena odanaḥ pacyate* (passive construction).

According to Pāṇini, in both the sentences, Devadatta is the *kartṛ* and *odana* is the *karman*, although the form in which they have been put in the sentence differs. Pāṇini explains this difference in form by means of the *abhihita/anabhihita* device. If the agent is *abhihita*, the active construction results. If the *karman* is *abhihita*, we use the passive sentence.

In Chomskian terminology, the synonymy of the expressions (i) and (ii) is explained by assuming that both have the same underlying 'deep structure'. Using the same terminology, we could say that *odana* is the surface subject in (ii), but at the same time, it is the underlying object in (i)!

What in Chomskian terminology appears as the surface object, Pāṇini calls the *abhihita* object. The difference in grammatical function between the *abhihita* and *anabhihita* agent is explained by Pāṇini with the help of the concept of the *sāmānādhikarāṇya*: 'syntactic agreement between the nominative word conveying *prātipadikārtha*: 'nominal-stem-meaning' and the verbal form. Although Pāṇini does not say directly that the subject is expressed by the nominative when it syntactically agrees with the verb, etc. still it is implicitly stated by P. 2.3.46, which defines the use of the nominative. P. 2.3.46 prescribes the nominative without assigning the specific function to it. The rule says that the nominative is used to denote the gender and number of the nominal stem. By treating the nominative as unmarked case and using the criterion *abhihita* and *anabhihita* for the cases whose function is marked, Pāṇini brings the nominative of agent, the nominative of location, the nominative of object, the nominative of instrument, the

1. Compare P. Kiparsky and J. F. Staal, "Syntactic and Semantic relations in Pāṇini", *Foundations of language*, 5 (1969) p. 83.

nominative of *sampradāna* and the nominative of *apādāna* under the category of *prātipadikārtha*. Let us see some examples :

- i) *devadattaḥ ghaṭam karoti* (the nominative of the *abhihita* agent Devadatta by P. 2. 3. 46);
- ii) *devadattena ghaṭaḥ kriyate* (the instrumental of the *anabhihita* agent by P. 2. 3. 18);
- iii) *devadattena ghaṭaḥ kriyate* (the nominative of the *abhihita-karman* by P. 2. 3. 46);
- iv) *devadattaḥ ghaṭam karoti* (the accusative of the *anabhihita* object by P. 2. 3. 2.);
- v) *snāniyam² cūrṇam*, 'powder for bathing' (the nominative of *abhihita* instrument by P. 2. 3. 46);
- vi) *cūrṇena snāti*, 'he takes bath by powder' (the instrumental of the *anabhihita-karaṇa* by P. 2. 3. 18);
- vii) *dāniyō³ vipraḥ*, 'a brahmin to whom things can be given' (the nominative of the *abhihita-sampradāna* by P. 2. 3. 46);
- viii) *viprāya dadāti*, 'he offers to a brahmin' (the dative of the *anabhihita-sampradāna* by P. 2. 3. 13);
- ix) *prapatanaḥ⁴ parvataḥ*, 'a mountain from which one falls down' (the nominative of the *abhihita-apādāna* by P. 2. 3. 46).
- x) *parvatāt patati*, 'he falls down from a montain' (the ablative of the *anabhihita-apādāna* by P. 2.3. 28);
- xi) *godhani⁵ sthāli*, 'a pail in which cows are milked' (the nominative of the *abhihita-adhikaraṇa* by P. 2. 3. 46);
- xii) *sthālyām dogdhi*, 'he milks in a pail' (the locative of the *anabhihita-adhikaraṇa* by P. 2. 3. 36);

P. 2. 3. 46 tells us that the nominative endings are used to express *abhihita-kāraṇas*: 'kāraṇa-relations expressed by specific suffixes other than case endings'. P. 2. 3. 1-36 allow the different case endings to express

-
2. The suffix *anīyaR* expresses the sense of *karaṇa* (P. 3.3. 113).
 3. The siffix *aniyaR* expresses the sense of *sampradāna* (P. 3.3. 113).
 4. The suffix *LyuT* (i.e. *ana*) expresses the sense of *apādāna* P. 3. 3. 113).
 5. The suffix *LyuT* (i. e. *ana*) expresses the sense of *adhikaraṇa* P. 3. 3. 113).

anabhihitakāraḥ : *kāra*-relations not expressed by the suffixes other than case endings.⁶ From the preceding discussion it will be clear that the same underlying *kāra* relations can be expressed in two different surface forms.

The neo-grammarians, like the Navya-Naiyāyikas, give great attention to the manner in which the elements of meaning are combined. Many of their arguments concern the question of predominance. Thus, they assign the denotation of the verbal base predominance over the denotation of the finite verb suffixes, whereas in the case of nouns the case suffixes are predominant.

According to the grammarians, the basic element of the sentence is the verb.⁷ In this they disagree with the Naiyāyikas who take the nominative word as basic. Again, of the verb the basic element to the grammarians is the verbal base. In this they differ from the Mīmāṃsakas,⁸ who take personal ending of the verb as basis.

According to Kaṇḍabhaṭṭa, a verbal base (such as *gam*, *pac*) denote both activity (*vyāpāra*) and result (*phala*).⁹ The verbal base denotes them separately. The *tiN* suffixes, i.e. the personal endings of the verb, denote substratum. In an active verb form, the *tiN* suffixes denote the substratum of activity, that is, the agent; in a passive verb-form, the *tiN* suffixes denote the substratum of the result, that is, the object. The *tiN* suffixes also denote number and time. The relation between these numerous denotations is as follows: The agent is a qualifier of the activity; the object is a qualifier of the result; the number is a qualifier of the agent when *tiN* suffixes denote an agent and qualifier of the object when the *tiN* suffixes denote an object; time is a qualifier of the activity.¹⁰

These relations are made explicit by semantic paraphrases (*śābda-bōlha*). Thus, the semantic paraphrase of the sentence *caitraḥ taṇḍulān pacati*, 'Caitra cooks the rice-grains' is as follows: *Ekatvāvacchinna-*

6. *Vaiyākaraṇabhūṣaṇasāra*, Ānandāśrama Sanskrit Series, 43, Poona, 1901, pp. 1-2.

7. *ibid.* p. 4.

8. *ibid.* p. 6.

9. *ibid.* p. 1.

10. *ibid.* p. 3-4.

caitrābhinnakartṛkaḥ varttamāna-kālikaḥ taṇḍulābhinnakarmaniṣṭha-viklittyanukūlaḥ phūtkārādirūpavyāpāraḥ, 'an activity in the form of blowing- (on the fire), etc., of which the agent is limited by singularity and non-different from Caitra, belonging to the present time, and favourable to the (result, namely) the becoming soft (of the rice-grains which result) resides in an object non-different from rice-grains'.¹¹

According to Kauṇḍabhaṭṭa, the passive sentence *caitreṇa taṇḍulāḥ pacyante*, 'the rice-grains are cooked by Caitra' is paraphrased in the same way as the active with the sole difference that the number denoted by the *tiṅ* suffix qualifies the meaning object whereas in the active it qualifies the meaning agent. Thus, *caitrābhinnakartṛkaḥ varttamānakālikaḥ bahutvāvachchinnataṇḍulābhinna-karmaniṣṭhaviklittyanukūlaḥ phūtkārādirūpaḥ vyāpāraḥ*. It will be seen that according to Kauṇḍabhaṭṭa in the active and the passive, the surface structure differs but the meaning remains almost identical.¹²

Nāgeśa does not agree with the theory put forth by Kauṇḍabhaṭṭa, according to which, a single verbal base has two denotations, activity (*vyāpāra*) and result (*phala*) which are presented separately. Nāgeśa argues in his *Laghumañjūṣā*¹³ that if the meanings result and action were separately denoted by the single element, they would obtain separate semantic status, that is to say, it would be possible to express them in a subject-predicate relation (*uddeśya-vidheyabhāva*). That is the case of the meaning result and action.

According to Nāgeśa, a single verbal base has a single denotation at a time. Only at a different time, that is, in a different construction, may its denotation change. In an active construction, the verbal base denotes *phalāvacchinnavyāpāra*, 'activity limited by (i.e., considered so far as it leads to) a result'; in the passive a verbal base *vyāpārāvachchinnaphala*, 'a result limited by (i.e. considered in so far as it derives from) activity'. This theory of Nāgeśa presents action as predominant in the active and

11. Ibid. p. 2.

12. Ibid. p. 5.

13. *Vaiyākaraṇasiddhāntalaghumañjūṣā*, ed. by Mahadevshastri and Sitaramashastri SENDE, Chowkhamba Sanskrit Series, XLIV (2 parts), Benares, 1916-1925, p. 543.

result as predominant in the passive. Nāgeśa borrowed this theory from the Nāiyāyikas.¹⁴

Thus in paraphrasing a passive sentence, Nāgeśa and earlier grammarians differ.

According to Kaundabhaṭṭa, passive sentences may be paraphrased with precisely the same words as active.¹⁵ According to Nāgeśa, the passive differs from the active semantically by the fact that in the passive the result predominates over the activity. The root *pac* in *pacati*, 'he cooks' denotes activity leading to a result, whereas the same base *pac* in *pacyante*, 'are cooked' denotes a result produced by an activity. Nāgeśa's semantic paraphrase of the sentence *caitreṇa taṇḍulāḥ pacyante* is as follows: *caitrābhinna-kartṭyāvartamānakālikavyāpārajanyā bahutvāvacchinmatāṇḍulābhinnakarmikā viklittih*, 'a becoming soft, of which the object is non-different from rice-grain(s) limited by plurality, arising from an activity of the present time, of which (activity) the agent is non-different from Caitra'.¹⁶ The fragment *vyāpārajanyā viklittih*, shows that a result in the passive construction predominates over the activity.

In distinguishing verbs from nouns in the course of his comment on P. 3.1.67, Patañjali remarks that while a substance is linked with an action (*dravyam kriyayā samavāyam gacchati*) an action is not linked with the second action in the same way.

Kaiyaṭa renders Patañjali's words more precisely. What is meant by Patañjali is that an action is never connected with another action by

14. Concerning the denotation of verbal bases Nyāya opinion passed through several stages. The old Nyāya held the theory that a verbal base denotes activity (*vyāpāra*) only (*Vyutpattivāda* edited & commented by V. Subrahmanya Shastri, Annamalai Sanskrit Series, X, 1948, p. 206). Gaṅgeśa then invented the doctrine that a verbal base denotes an activity limited to a result (*phalāvacchinnavyāpāra*). see *Tattvacintāmaṇi* with the commentary of Mathurānātha, ed. by Kāmākhyānātha Tarkaratna, *Bibliothika Indica*, Calcutta, 1884, 1900, p. 849.

15. *Vaiyākaraṇabhūṣaṇasāra*, cit. p. 5.

16. *Vaiyākaraṇasiddhāntalaghumañjūṣā*, op. cit., pp. 543-50.

any of the relations of the oblique cases. One action can be connected with another action, however as its agent or object. The standard example is *paśya mṛgo dhāvati*¹⁷ 'see the deer runs'. To the grammarians this is a single sentence, the object of 'see' being the action of running of which the deer is the agent. If the object of 'see' were the running deer, the example would be ungrammatical. One would then require *mṛgam* in place of *mṛgo* and a participle (*dhāvantam*) in place of a finite verb *dhāvati*. The fact that the action of running is the object of 'see' cannot be explained in terms of the surface form of this sentence, Here the accusative case suffix is absent in the surface form of a sentence.

With this interpretation of the grammarians the Naiyāyika disagree. The basic cause of the disagreement is that they regard the primary denotation of the verb-form like *pacati* to be the agent of action rather than the action itself. Accordingly, the Naiyāyikas' interpretation of *paśya mṛgo dhāvati* is *mṛgo dhāvati (tam) paśya*, 'the deer runs, see (it)'. The grammarians object that such an interpretation loses sight of the speaker's intention, which is to call attention more vividly to the running of the deer. But the Naiyāyikas use the other example to strengthen their case. Take the sentence *rājā āgacchati, namaskuru*, 'the king comes ; pay honour'. Even a grammarian must admit that this has two sentences with the pronoun *tam* omitted : *rājā āgacchati, (tam) namaskuru*¹⁸ 'the king comes; pay him honour'. Why, then, should one refuse to supply the pronoun *tam* in one case when one is willing to do so in another ?

The Naiyāyikas¹⁹ say that the *tiN* suffixes denote *kṛti* (= *yatna*: exertion, the acting of the intelligent being). The theory is based on the same principle by which the Nyāya proves the existence of God. According to Nyāya-Vaiśeṣika, there can be no effect without a cause and every effect is produced ultimately by the exertion of an intelligent being. Unintelligent thing produces effects only when they are impelled by that which is intelligent. Thus, such a result as the becoming soft of food cannot be produced unless an intelligent agent exerts himself to this end.

17. *Vaiyākaraṇabhūṣaṇasāra*, op. cit, p. 4.

18. *Vyutpattivāda* with the *Sāstrārthakalā* commentary, edited by Venimadhav Shastri, Chowkhamba Sanskrit Series, pp. 102-3.

19. *Kusumāñjali*, edited by Cowell, Baptist Mission Press, Calcutta, 1864, p. 52.

The Nyāya paraphrases *pacati* as *pākaṃ karoti*, 'he makes cooking'. When the root *kṛṅ* or *gam* is used with reference to unintelligent one such as a wheel or a chariot it is used metaphorically. For instance, *cakraṃ ghaṭaṃ karoti*, 'the wheel makes a pot'; *ratho gacchati*, 'the chariot moves'. According to the Nyāya, wheel, chariot, being non-sentient, cannot be called agents (*kartārah*) in the strict sense.

From the paraphrases *pākaṃ karoti* or *pacati* the *tiN* suffixes denote exertion, according to the Naiyāyikas. They refuse the verb *kṛ* in connection with non-sentient things. Raghunāthaśiromaṇi²⁰ holds the view that the verbal base denotes *phalāvacchinnavyāpāra* 'an activity as limited by result'. Therefore *pacati* means *viklityavacchinnavyāpārānu-kūlakṛtimān*, 'one possessed of exertion favourable to an activity which is limited by a result'.

According to the Naiyāyikas, the *tiN* suffixes²¹ do not directly denote agent or object. The notion of agent or object comes from a word ending in the nominative. The Naiyāyikas assign the central status to the meaning denoted by the word ending in the nominative.

The Naiyāyikas make distinction between *samsarga*, 'syntactic relation' and *prakāra*, 'grammatical relation understood from morphemic elements'. In *pacati devadattaḥ* we understand the syntactic notion of *kartṛ*, 'agent'. This relation of *kartṛtva* 'possessed of' which exists between *kṛti* denoted by the *tiN* suffixes and the nominal-stem-notion *devadatta* is not conveyed by any morphemic element in the surface form. This underlying relation of *kartṛtva* between *kṛti* and *devadatta* is an outcome of syntactic relation which is called *samsarga*.²² But in the passive construction *devadattena pacyate odanāḥ* the syntactic relation of *kartṛtva* is conveyed by the instrumental ending *ina*. Therefore it is called *prakāra*. In other words if the grammatical relation is inherent in the constituent structure it is called *prakāra*, but element of relation between the various word-meaning which is not conveyed by the constituent structure is regarded as *samsarga*, 'sentence meaning'.

-
20. *Ākhyātasaktivāda*, edited by Mahadev Gangader Bakre, Gujarathi Printing Press, Bombay, 1931, p. 115.
21. *ibid.* p. 115.
22. S. Kuppaswami Sastri, *A Primer of Indian Logic*, p. 258: see also *Śābdatarāṅgiṇī* by V. Subrahmanya Shastri, Madras, 1969, p. 4.

The Mimāṃsakas (Ritualists), like the grammarians, hold that the verb is the central element in the sentence. But they differ from the grammarians in their assignment of meanings and status to the component parts of the verb. A verb consists of a stem (*dhātu*) and suffixes (*ākhyāta*). Of these, the suffixes, according to the Mimāṃsā, predominate emantically over the verbal base. The verb-ending suffixes, according to the Mimāṃsā, denote *bhāvanā*.²³ The word is derived from the causal form of *bhū* (to come into being) and means literally that which brings something into being. *Bhāvanā* is further said to be of two kinds: *śabdibhāvanā* (verbal productive operation) and *arthibhāvanā* (material productive operation). Verbal productive operation (*śabdibhāvanā*) is the injunction of scripture which induces the bearer to undertake a particular act. It is denoted by the optative suffix *tiṅ*. The *arthibhāvanā* is denoted by the *tiṅ* suffixes. According to Someśvara, a commentary on the *Tantravārttika* holds that *bhāvanā* is simply exertion (*kṛti*) which belongs to the sentient beings.²⁴ Pārthasārathi Miśra holds the view that the term *bhāvanā* means any action belonging to sentient or non-sentient agent.²⁵ Maṇḍana Miśra in his *Bhāvanāviveka* defines the word *bhāvanā* as *audāsīnyavicchittisāmānyarūpā*, 'total absence of inactivity'.²⁶ According to him, in the case of inanimate objects *bhāvanā* means activity residing in the non-sentient object, but originating from the associations of that object with the exertion of an intelligent being,

-
23. *Mimāṃsānyāyaprakāśa* by Āpadeva, edited and translated into English by Franklin Edgerton, Yale University Press, New Haven 1929, pp. 193 ff.
24. *Nyāyasudhā*, a commentary on the *Tantravārttika*, edited by Mukund Shastri, Chowkhamba Sanskrit Series, XIV, Benares, 1901-1909, pp. 576.
25. *Sāstradīpikā*, edited by Durgaprasad Shastri, Nirnaya Sagar Press, Bombay 1915, p. 102.
26. *Bhāvanāviveka*, edited by V. A. Ramaswami Shastri and K. A. Sivaramakrishna Shastri, *Journal of Annāmalai University*, 1939-42, pp. 167 ff.

Kumārila²⁷ classifies *bhāvanā* into two categories, *bhāvanā* belonging to the prompted one (*prayojyavyāpāra*) and *bhāvanā* belonging to one who prompts (*prayojakavyāpāra*). The *tiṅ* suffixes in connection with the verbs *as*, *bhū*, *vid*, etc., denote activity belonging to the prompted agent, whereas in connection with the verb *Kṛ*, the *tiṅ* suffixes denote activity belonging to the prompting agent.

According to the Mīmāṃsakas, the *tiṅ* suffixes denote the action in process (*vyāpāra*) and the verbal base denotes effected action (*phala*). The semantic paraphrase of *pacati* in the Mīmāṃsakas' view is *viklittyanukūlā bhāvanā*, 'a productive operation favourable to becoming soft (of rice-grains).' The meaning *karṭṛ* or *karman* is not denoted by the verb ending suffixes but they are implied. Since meaning *karṭṛ* or *karman* can be obtained either by implication (*ākṣepa*) or by indication (*lakṣaṇā*) it cannot be denoted meaning of the *tiṅ* suffixes.²⁸ Thus, according to the Mīmāṃsakas, *bhāvanā* (*vyāpāra*) is denoted by verb-endings, and the verbal base denotes *phala*.

The technical argument against the Mīmāṃsā view and in favour of common sense view is based on the maxim that common meaning should correspond to common morpheme. We have the forms :

<i>pacati</i>	he cooks
<i>pakvavān</i>	he has cooked
<i>pakvam</i>	it is cooked

Common to each of these is the activity of cooking. There is only one common morpheme to which this can correspond, namely, the verbal base *pac*. Therefore the grammarians hold the view that the activity as well as the result are the denotation of a verbal base.²⁹ The grammarians' favourite argument in including result in the denotation of the verbal base

27. The *Mīmāṃsā-tantra-vārttikas*, edited by Ramashastri Tailanga, Chowkhamba Sanskrit Series, 1898-1899, on S'abara 2.1.1.

28. The Mīmāṃsā rule *ananyalabhyaḥ sabdārthaḥ*: 'the meaning of the word is always exclusive, i.e. cannot be obtained elsewhere', *Mīmāṃsānyāyaprakāśa*, op. cit., p. 68.

29. *Vaiyākaraṇabhūṣaṇasāra*, op. cit., p. 8.

is that without it the verbal bases *gam* (to go) and *tyaj* (to leave) would be synonymous, for according to grammarians the distinction between *gam* and *tyaj*³⁰ lies only in their denoted results, not in their denoted activities. *Gam* means *uttaradeśasamyogānukūlaspandavyāpārah*, 'an activity in the form of motion favourable to a conjunction with a subsequent point, whereas *tyaj* means *pūrvadeśavibhāgānukūlaspandavyāpārah*, 'an activity in the form of motion favourable to disjunction from a preceding point'. It will be seen that the denoted activity is the same in both instances.

The ancient Naiyāyikas who denied the verbal bases the denotation of result, explained³¹ such cases as follows: While the verbal base's denotation is activity only, the ancient Naiyāyikas say, its meaning in the broadest sense may envisage result. The general idea of result which is denoted by the accusative case-ending conditions the meaning of the verbal base, so that one may say that the meaning of *gam* when it is in juxtaposition with an accusative implies a result different from the result implied under comparable circumstances by *tyaj*.

The ancient Naiyāyikas, then, distinguish *gam* from *tyaj* by a syntactic criterion whereas the grammarians insist on the morphological criterion. Such arguments are frequent in modern linguistics also. In favour of the grammarians is the fact that no one feels that *gacchati* and *tyajati* mean the same thing even when they are used without accusatives.

A semantic paraphrase (*śābdabodha*) is a complex entity. It contains some meanings which are qualifiers and others which are qualificands. It is useful to establish rules assigning status as qualifier or qualificand to certain classes of constituents. This is done by statements of cause-effect relation. Suppose, for example, we have two classes of correlated meanings A and B denoted by two classes of constituents 'A' and 'B', where A class meaning is qualificand and B class meaning is qualifier. The Sanskrit philosophers will make the statement that "in order to have knowledge of B class meaning denoted by 'B' constituent the necessary cause is a presentment (*upasthiti*) to the intellect of A class meaning denoted by 'A' constituent".

Such cause-effect relations are of somewhat peculiar nature. One is not to think of the cause as necessary preceding or producing the effect.

30. *ibid.* p. 8.

31. *Vyutpattivāda*, *op. cit.* p. 206.

Rather the cause is the simpler entity, and more basic in that the effect is inconceivable without it. The way in which the Sanskrit philosophers express this is to say that a given *upasthiti* (presentment to the intellect), e.g. the notion of agent, is the cause of or is necessary for a knowledge (*bodha*) which possesses a given qualifier (*prakāra*), e.g. singularity (*ekatva*). Note that a knowledge which possessess singularity as its qualifier can only be a knowledge of one.

In what precedes I presented a very broad picture of the *Śābdabodha* theory. A detailed work is necessary to make the technique of *Śābdabodha* accessible to scholars. There has been a long-felt need of a basic text to rendering writings on the *Śābdabodha* theory more accessible to modern linguists, logicians and philosophers. A good deal of work is yet to be done in the field of the *Śābdabodha* theory from which modern scholars in different fields may derive much inspiration and technical assistance. Such work will bear fruits eventually if they are written in intelligent terminology for a modern audience.

THE IDEA OF SĀDHĀRAṆĪKARAṆA

It is admitted on all hands that in Indian aesthetics, *sādhāraṇīkaraṇa* is a key concept. M. Hirianna, in his usual masterly way, has touched upon the implications of this term in the course of his essays on Art Experience (pp. 14 f) and renders it as 'generalised, impersonalised, idealised', etc., in a broad way without going into details. G. B. Mohan in his brilliant thesis, *Response to Poetry* (People's Publishing House, New Delhi, 1968) regards it as 'transpersonalisation in aesthetic experience', and exposes it in a whole chapter (viz., IV) in the light of Kant's 'disinterested satisfaction', I.A. Richards' 'synaesthesia', Keats' 'negative capability', Caudwell's 'I' and so forth. While it is a substantial contribution to comparative aesthetics, it does not take into full account the context of Indian thought in which Bhaṭṭa Nāyaka first propagated it. Recently, G. Hanumantha Rao has gone farther afield in the direction of examining the concept in depth not only in his book *Comparative Aesthetics* (D. V. K. Murthy, Mysore-4, 1974), but also three learned articles which appeared in the *Half-yearly Journal of the Mysore University (Arts)*, vols. XXII, XXIII and XXV. He covers much ground in western aesthetics. including parallels from Susanne Langer, Herbert Read and so forth. But he arrives at conclusions which are as diverse as they are tantalizing. In his enthusiasm to rehabilitate Bhaṭṭa Nāyaka as an aesthetician without metaphysical commitments, he has interpreted his cryptic statements in a very far-fetched way as the following examples will show:-

1. The clue to his (Bhaṭṭa Nāyaka's) *sādhāraṇa* lies in *avadhāna*, *avadhāraṇa*, *sāvadhāraṇa* (p. 52).¹
2. Bhaṭṭa Nāyaka must have conceived the aesthetic universal as an *ūrdhva sāmānya*, i.e. vertical universal (p. 51).
3. *Sādhāraṇīkaraṇa* is merely a description of the mode of operation of imagination (*bhāvakatva-vyāpāra*) in the poet, in the actor and in the spectator (p. 55).
4. Bhaṭṭa Nāyaka calls this imaginative activity *bhāvanā* and the function of the poetic symbol *bhāvakatva-vyāpāra* (p. 57).
5. The *sādhāraṇī-bhāva* is *sākṣi-bhāva*.

1. This and the following page references are to the article 'Sādhāraṇīkaraṇa' by G. Hanumantha Rao, published in the *Half-Yearly Journal of the Mysore University (Arts)*, vol. XXII, 2.

6. The *sādhāraṇi-bhāva* is no other than the contemplated pervasive feeling of the work (*sthāyibhāva*). It is new shining spectacle (*avabhāsa*) (p. 59).
7. *Sādhāraṇīkaraṇa* is one continuous process of communion and revelation by successive acts of release (p. 59).
8. *Bhāvakatva* is essentially a function of the poet (p. 61).
9. *Sādhāraṇīkaraṇa* is largely imaginative effort (*sādhana*) (p. 62).

Though couched in the terminology of the modern aestheticians, no careful reader can miss how like a blanket term the word *sādhāraṇīkaraṇa* is bandied about, now to mean one thing and now another, to come in line with modern ideas. The above statements hide gratuitous assumptions and conceal conflicting ideas. They involve also farfetched interpretations of the Sanskrit originals.

To clear the mist of confused thinking, it is proposed here to give the essentials of Bhaṭṭa Nāyaka's *sādhāraṇīkaraṇa* in his own words as far as possible without any forced interpretations of our own. We will rely, solely on the words of ancient Indian interpreters to understand Bhaṭṭa Nāyaka's idea.

The basis for the whole discussion is in a citation given to us in the *Abhinavabhārati*, wherein Bhaṭṭa Nāyaka's theory of *rasa* is summarised by Abhinavagupta. First of all, we must note that he is talking of *nāṭya* primarily. What is *nāṭya* then? We may translate it as drama. But its connotation is given as follows:-

तत्र नाट्यं नाम नटगताभिनयप्रभावसाक्षात्कारायमाणैकधनमानसनिश्चलाध्यवसेयः
समस्तनाटकाद्यन्यतमकाव्यविशेषाच्च द्योतनीयोऽर्थः ।²

It is not the mere literary text of the drama which is meant by the term *nāṭya*. It is the total meaning-complex conveyed by the literary text as represented by the skilled acting of the artists during a successful performance and as revealed to the spectator in his highly concentrated mood of aesthetic contemplation.

Now what is its essential nature? Abhinavagupta answers as follows:-

स च यद्यप्यनन्तविभावाद्यात्मा तथापि सर्वेषां जडानां (जनानां ?) संविदि,
तस्याश्च भोक्तरि, भोक्तृवर्गस्य च प्रधाने भोक्तरि पर्यवसानान्नायकाभिधानभोक्तृविशेष-
स्थायिचित्तवृत्तिस्वभावः ।

2. *Abhinavabhārati*, vol. I, Baroda, 1956, p. 266 f.

“Of course this meaning-complex has room for countless *sthāyibhāvas* (characters and setting), etc. Yet it assumes one whole unity [as] in a mental state of the form of an abiding sentiment in the consciousness of all the different spectators, then of its enjoyers, and [then of the chief one among the class of enjoyers, namely the hero, because the hero must indeed be regarded as the primary enjoyer of the sentiment”.

The implications of this background material provided by Bhaṭṭa Nāyaka have been ignored by almost all modern writers on the subject leading them to pitfalls. Before we talk of *rasa* we must be sure of its earlier form as *sthāyibhāva*. There can be no question of *rasa* if *sthāyibhāva* is not realised. To whom does it relate in the context of one's enjoyment of a play? The abiding sentiment is something which reflects equally in the minds of all sensitive spectators. That is the first statement of fact. But it must surely be reflected in the person that enjoys its taste or fruit, i.e. who is personally involved in it. And in that class come the actors or the artists. But their personal involvement is only pseudo involvement. The real and foremost personal involvement is that of the main character or the hero only. In other words, the chief ingredient of *rasa* is none other than *sthāyibhāva* and it has to be located first in the hero, next in the actor and last in all the sensitive spectators. It seems a common place now, but Bhaṭṭa Nāyaka was the first thinker to state it in so many words in India while explaining the aphorism of Bharata on *rasa*. *Stthāyibhāva* is one and yet shared by many. It is this unique phenomenon which Abhinavagupta has to explain fully and properly. He turns to it boldly now:

सा चैकचित्तवृत्तिः स्वपरकीयमिति अनन्तचित्तवृत्त्यन्तरसत्तविशेषिता—

That the whole and sole substratum of *sthāyibhāva* is given infinite extension and colouring by innumerable feeling shades and moods, indistinguishable either as 'mine' or 'another's'. This is the unique nature of dramatic appreciation or enjoyment because all the artistic media there contribute to it:-

लौकिकगीतगेयपदादिलास्याङ्गदशकोपजीवनस्वीकृतलक्षणगुणालङ्कारगीतातोद्यादिसम्यक् सुन्दरीभूतकाव्यमहिमप्रयोगमालाभ्यासविशेषाश्रयत्वात् प्रचयाविता—

All the manifold accomplishments of song and dance, music and gesture in the case of acting and beauty of *lakṣaṇa*, *guṇa* and *alaṅkāra* in the case of the literary text all enlivened by singing and melody in the theatre-combine to stir up this *sthāyibhāva* which is all of a piece. In short we might characterise it as theatrical effect which transforms or

transfigures the very core of the spectator's personality. It so infuses them that they become one as it were with that abiding sentiment which has become a common position in the theatre:

अत एव साधारणीभूततया सामाजिकानपि स्वात्मसद्भावेन समावेशयन्ती—

It is this theatrical effect which is responsible for the commonness of emotional experience on the one hand and aesthetic response on the other. It is this level of common possession in the aesthetic process which is described by the word *sādhāraṇa* which at this stage does not have any metaphysical or spiritual overtones. But Abhinavagupta is a metaphysical thinker all right. And he soon proceeds to mark it off from other experiences known to Indian philosophical systems, which might be erroneously equated with it at first sight.

तादात्म्यादेव चानुमान-आगम-योगिप्रत्यक्षादिकरणकतटस्थ-प्रमातृ-प्रमेयपरकीयलौकिकचित्तवृत्तिविलक्षणतया निर्भासमाना—

That is to say, this common identity of theatrical experience makes it quite distinct from other areas of experience in the empirical world involving the passive subject, or an outside object or another's mental state and which come under the categories recognised as inference or scriptural authority or mystical perception by the different schools of epistemology. It is, in other words, *sui generis* because it is not an inferential or scriptural or a mystical mode of experience. It is also far from the personal experience of emotions in the world:-

परिमितस्वात्मान्याश्रयतानिर्भासनाविरहाच्च लौकिकप्रमदादिजनितनिजशोकादिवत्
तज्जहानादिचित्तवृत्त्यन्तरजननाक्षमा—

Since it is free from the limitations of the individual or personal ego as well as from indifference worthy of another's experience, it does not produce, as in life, emotions like grief when there is bereavement from the beloved, or does it produce consequent feelings like aversion towards women.

Then what is it all about? What is the purpose served by the dramatic art?

Rasa is the final answer. It produces repose full of ecstatic delight without any impediment to it whatever. Since it is enjoyable, it gets the name *rasa* significantly.

Now this whole theory of Abhinavagupta is modelled after that of Bhaṭṭa Nāyaka. The idea of *sādhāraṇīkaraṇa* is identical in both.* The only differences are in characterising the meaning-complex as *dyotyā* or suggested, and the process of relishing *rasa* by the word *rasanā* or tasting. That is because Abhinavagupta is interpreting Bharata's *rasa-sūtra* from the standpoint of *dhvani* of which he is an able exponent.

But Bhaṭṭa Nāyaka's theory was promulgated as much as a critique of the *dhvani* theory as of the earlier theories of Lollaṭa and Śaṅkuka. This has been almost forgotten by the modern writers on *sādhāraṇīkaraṇa*. Lollaṭa had said that *rasa* is 'produced' in the hero due to *vibhāvas*, etc., and enjoyed vicariously by the spectator. This is *utpatti-vāda*. Śaṅkuka regarded it as cognised by the spectator inferentially. This is *pratītivāda*. The Dhvanivādin or Ānandavardhana had formulated *dhvani* or revelation as the process involved in *rasa* which was tantamount to holding that pre-existing *sthāyībhāvas* in the *sahṛdaya* revealed themselves as relishable *rasas*.³ Bhaṭṭa Nāyaka, refutes all these positions; and his anti-*dhvani* stance is very conspicuous. In fact the very *raison d'être* of his polemical work *Hṛdayadarpaṇa* is *dhvani-dhvaṅsa* or demolition of *dhvani* as a number of writers have pointed out. His own theory of *rasāsvāda* is known as *bhogī-kṛti* or power of delectation.

We saw above how Abhinavagupta has equated *nāṭya* itself as meaning complex, a totality involving *dyotana*, *sādhāraṇīkaraṇa*, and *rasanā*. Ānandavardhana has the first and sees no reason to mention the other two. But if Abhinavagupta introduces them surreptitiously, it is because Bhaṭṭa Nāyaka had taken away the sheetanchor of the first by introducing the last two and Abhinavagupta is adapting them in his own way to revive the first. What stands out most clearly is that both Bhaṭṭa Nāyaka and Abhinavagupta are agreed on *sādhāraṇīkaraṇa* as a pre-condition of *rasa* or art-experience. How close the two thinkers are can be seen from Bhaṭṭa Nāyaka's commentary on the invocatory verse of the *Nāṭyaśāstra*, fortunately cited *in extenso* by Abhinava. That he was also a metaphysical thinker becomes self-evident here:-

3. भट्टनायकदर्शने तु रसस्योत्पत्तिप्रतीत्यभिव्यक्तिपक्षान् दूषयित्वा भोगपक्षः प्रतिष्ठापितः । तत्रोत्पत्तिवादिना लोल्लटेन विभावैरुत्पत्तिरङ्गीकृता, अनुभावव्यभिचारिणोः तत्प्रत्यायकत्वेन पोषकत्वेन चाभ्युपपन्नत्वात् । प्रतीतिस्त्वनुमानरूपा श्रीशङ्कुकेनाङ्गीकृता । अभिव्यक्तिः पुनर्विद्यमानस्यैव स्थायिनो ध्वनिवादिभिरङ्गीकृता ।

Śrīdhara's commentary on the *Kāvya-prakāśa*, vol. I, Calcutta, 1959, p. 68.

भट्टनाथकस्तु—ब्रह्मणा परमात्मना यदुदाहृतम्—अविद्याविरचितनिस्सारभेदग्रहे यदुदाहरणीकृतं तत्राख्यं तद्वक्ष्यामि । यथा हि कल्पनामात्रसारं तत एवानवस्थितैकरूपं क्षणेन कल्पनाशतसहस्रसहं स्वमादिविलक्षणमपि सुष्ठुतरां हृदयग्रहनिदानमत्यक्तस्वावलम्बनब्रह्मकल्पनटोपरचितं रामरावणादिचेष्टितमसत्यं कुतोऽप्यभूताद्भुतवृत्त्या भाति । तथाभासमानमपि च पुमर्थोपायतामेति । तथा तादृगेव विश्वमिदमस्त्यनामरूपप्रपञ्चात्मकमथ च श्रवणमननादिवशेन परमपुरुषार्थप्रापकमिति लोकोत्तरपरमपुरुषार्थसूचनेन शान्तरसाक्षेपोऽयं भविष्यति ।⁴

Several important points emerge here. Firstly, the object of drama is conceived as something much more basic and fundamental than mere entertainment. Drama is said to serve as a means to spiritual enlightenment, the highest philosophical value. It appears a tall claim on the face of it. But like a true Vedāntin, Bhaṭṭa Nāyaka points out that the empirical world of names and forms, though admittedly illusory and forging the chains of bondage, itself becomes a means for enlightenment by providing scope for hearing, understanding and meditating on the scriptures. The make-believe world of drama is no different. If the world is illusory, the world of drama is more so. It has no fixed ground at all. It is born of the imagination and sustained by imagination. The imagined realities are given to constant change, no doubt. But they are capable of appealing to the heart better than all else. The drama-world is spun out of the art of the actor who is like a creator while performing his appointed part, and is quite unlike any dream. The world of art is at once unique and mysterious. And it can serve as a means of human enlightenment as well.

One more point requires to be emphasized before setting out the crucial observation of Bhaṭṭa Nāyaka on *Sādhāraṇīkaraṇa* involved in the process of *rasa*. Bhaṭṭa Nāyaka has categorically stated that drama and poetry have one and only *vyāpāra* or function whose ultimate end or goal is *rasa*. He subscribed fully to the *Mīmāṃsā* idea of *vākyārtha* wherein *bhāvanā* figures as a concept. Every sentence of the Vedic scripture is said to have a positive or negative injunction or prescription as its purport instrumental in effecting the promised result because the sentence as a whole and every constituent unit thereof, word, ending, etc. are suffused with that *bhāvakatva* or signifying power.

4. *Abhinavabhāratī*, I, Baroda, 1956, pp. 5-6.

According to Bhaṭṭa Nāyaka, the same thing is true of drama and poetry too. Here also we have sentences and they must have a solely directive power concerning the end, namely *rasa*. The reader here is not concerned with getting prescriptions as in the case of scriptures; or with instruction as in the case of historical and mythological lore. He is wholly and solely concerned with delight or *rasa*.

काव्ये रसयिता सर्वो न बोद्धा न नियोगभाक् ।

Hence the ingredients of literature according to Bhaṭṭa Nāyaka must be credited with certain unique functional aspects if they should successfully culminate in *rasa*. The first aspect (*aṃśa*) is something common to poetic and non-poetic discourse; it is called *abhidhā*. The second is called *bhāvakatva* as in *mimāṃsā*, but in the aesthetic context geared to the ingredients, namely, *vibhāvas*, *anubhāvas* and *vyabhicāribhāvas* all centred round *sthāyibhāva*, because they serve as the means for effecting the end-result, namely *rasa*. It is this *bhāvakatva* itself which is also explained by its synonym *sādhāraṇīkaraṇa*. The latter expression is provided to show its distinctness from *bhāvakatva* in scriptural statements. The third and final aspect is given the technical name *bhoga* or *bhojakatva* or *bhogakṛtva*, all these three connoting what Abhinavagupta calls *carvaṇa* or *rasanā* and may be translated as delectation. It is concerned with the release of *rasa*. Now all these three (*aṃśas*) aspects are of one and the same work of literature and they all work together in close association without any noticeable time-sequence. Once this theory is correctly grasped, the spuriousness of the *dhvani*-theory becomes self-evident.

Another important corollary of Bhaṭṭa Nāyaka's position noted above is that he becomes a *vyāpāra-prādhānya-vādin*⁵ or votary of the primacy of the literary function *vis-a-vis* the *vyāṅgyārtha-prādhānya-vāda* or primacy of suggested content adumbrated by Ānandavardhana. This fact has been noticed in clear terms by the Kashmirian Ruyyaka in the very opening lines of his *Alaṅkārasarvasva*. If suggested content is held as *kāvyaātman* or soul of poetry, its triple forms, namely suggested *vastu* (idea), suggested *alaṅkāra* (figure) and suggested *rasa* (sentiment), etc., equally become eligible for that most essential status; and it is only by performing a *volte face* that the *Dhvani-vādin* subordinates the claims of the first two at the altar of the last, namely *rasa*. It is just for this reason

5. Cf also : शब्दप्राधान्यमाश्रित्य तत्र शास्त्रं पृथग्विदुः ।

अर्थे तत्त्वेन युक्ते तु वदन्त्याख्यानमेतयोः ।

द्वयोर्गुणत्वे व्यापारप्राधान्ये काव्यगीर्भवेत् ॥

Cited in the *Locana*, KSRI edn., Madras, p. 161.

that Bhaṭṭa Nāyaka shunts out the first two from the end-value of poetry and makes *rasa* the exclusive and unique end-value. In this Bhaṭṭa Nāyaka is ably supported by Mahimabhaṭṭa and also Kuntaka to an appreciable extent.

We must be thankful to the Kerala commentator Uttuṅgodaya for preserving a verse of Bhaṭṭa Nāyaka in connection with his theory of three-in-one literary function in his *Kaumudī* on the *Locana*. The *Locana* itself has rightly paraphrased his position in these words:-

तथा हि अभिधाभावनारसचर्चणात्मकेऽपि त्र्यंशे काव्ये रसचर्चणा तावज्जीवितभूतेति भवतोऽप्यविवादः,

while commenting on his critique:-

ध्वनिर्नामापरो योऽसौ व्यापारो व्यञ्जनात्मकः ।

तस्य सिद्धेऽपि भेदे स्यात् काव्येऽशत्वं न रूपता ॥

(pp. 78-79, K̄SRI edn.)

Now the verse preserved in the *Kaumudī* throws more light on all the three inter-related functions in poetry as envisaged by Bhaṭṭa Nāyaka:-

व्यापारस्त्रिविधो बुधैरभिमतः काव्येऽभिधाभावना-

भोगोत्पादकतात्मना तदधिको नास्ति ध्वनिर्नाम नः ।

सिद्धाद्या व्यवहारभूमिषु विभावाचर्थसाधारणी-

कारात्मा त्वपरा निर्गलरसास्वादात्मिकैवान्तिमा ॥ (Loc. cit.)

“Of these three functional aspects of poetry, namely *abhidhā*, *bhāvanā* and *bhogotpadakata*, the first is concerned with verbal discourse, the second with rendering *vibhāvas*, etc., common to one and all, and the third is nothing but delectation, pure and unimpeded”. We are concerned here only with the second and its nature and function is quite simple. It breaks down the barriers between the private and the public, the personal or special and the neutral or third party’s and raises all the *vibhāvas*, etc., to one common and collective level so that they may finally be relished as *rasa*. This common and collective sum of experience, patterned artistically to appear as antecedents, ensuants and accompanying mental states of an abiding mental state, is the prelude to the enjoyment of *rasa* to explain which *bhoga* or *bhojakatva* is enlisted. *Sādhāraṇīkaraṇa*, then, has a middle place in the aesthetic configuration of three functions, the first being the referential function and the last being delectation. The first is by itself inadequate to communicate *rasa*; the second cannot function unless the first has completed its task. The third is to be felt only and it is that by which the first two find their fulfilment.

So much for the background of Bhaṭṭa Nāyaka's theory. It will assist as in understanding the key note observations of his on the nature of the aesthetic process :—

भट्टनायकस्त्वाह—रसो न प्रतीयते, नोत्पाद्यते, नाभिव्यज्यते ; स्वगतत्वेन हि प्रतीतौ करुणे दुःखित्वं स्यात् । न च सा प्रतीतिर्युक्ता । सीतादेरविभावत्वात्, स्वकान्तास्मृत्यसंवेदनात् । देवतादौ साधारणीकरणयोग्यत्वात् । समुद्रलङ्घनादेर-साधारण्यात् । न च तद्वतो रामस्य स्मृतिः, अनुपलब्धत्वात् ।⁶

We can now easily follow that *rasa* cannot be inferred or produced or suggested. For the main difficulty insuperable in all those three theories is that *Sādhāraṇīkaraṇa* cannot take place. If one were to say that *rasa* is a personally felt emotion, witnessing a tragedy would have to result in our grief. So it is wrong to think that it is a personally felt emotion, i.e. as an emotion in our individual or private life. Characters like Sītā in poetry are certainly not actual persons to involve us in life emotions. Nor do we ever identify them with our actual beloveds in life so that we might explain our real emotions. The whole thing becomes even more absurd when we turn to characters who are supernatural. How can we ever attain any commonness with divine characters? Superhuman exploits like jumping across the ocean cannot permit any identification with our limited egos. Nor do we imaginatively identify ourselves with the superhuman heroes like Rāma at that time. Such an idea is contrary to our experience.

After this searching critique Bhaṭṭa Nāyaka gives his own solution to the problem which contains his key note idea of *Sādhāraṇīkaraṇa* :—

तस्मात् काव्ये दोषाभावगुणालङ्कारमयत्वलक्षणेन नाट्ये चतुर्विधाभिनयरूपेण निजनिविडमोहसङ्कटकारिणा विभावादिसाधारणीकरणात्मनोऽभिघातो द्वितीयेनांशेन भावकत्वव्यापारेण भाव्यमानो रसः....(Loc. cit. p. 277.)

The main point that deserves our close attention in this passage is what Bhaṭṭa Nāyaka regards as the essential nature of poetry and drama. The art of poetry consists in the absence of flaws and infusion of excellences and figures of speech; the art of drama consists in the four-fold forms of *abhinaya* or acting. It is these which form the chief concern of the poet or actor. If they do not successfully achieve these they fail as artists; and there is no question of *rasa*. But supposing that they are consummate in their art, they succeed in making

6. *Abhinavabhāratī*, I, Baroda, 1956, p. 276.

the sentiments a sharable common experience of one and all men of taste in an ideal audience. It is this unique power of literature which should be properly designated to understand the secret of the aesthetic process. It acts in a two-fold way. It removes the deep layers of massive individuality which is nothing short of primordial ignorance from the spiritual point of view. When the darkness of the ego is removed the light of the inner spirit in its purity (*sattva*) shines and it knows no 'mine' and 'thine', it becomes one with any and every sentiment portrayed with all its nucleus, stimulus and consequent feelings. It deserves to be designated as the universalising function exclusive to literature. Once this plays its part, the end-value of *rasa*-relish immediately follows. If it resembles anything, it is the mystic's vision of the Infinite. But the resemblance is only in the ecstasy and not in the universalised emotion-complex which is at its back in art experience. The mystic is free of all emotions while the aesthete is full of sublimated or universalised emotions.

Bhaṭṭa Nāyaka's greatness lies in apportioning equal importance to the artistic medium, the artistic psychology and the aesthetic experience in his composite theory of literature. The function of *abhidhā* or referential meaning does full justice to the claims of the artistic media, namely, figures of sound and sense. The aesthetic sentiments like the erotic are psychologically explained as arising out of *bhāvanā* or universalising imagination; the ecstasy is rightly characterised as due to the function of delectation or *bhoga* :—

अभिधा भावना चान्या तद्भोगीकृतमेव च । अभिधाधामतां याते शब्दार्था-
लङ्कृती यतः ॥ भावनाभाव्य एषोऽपि शृङ्गारादिगणो हि यत् । तद्भोगीकृति-
रूपेण व्याप्यते सिद्धिमात्ररः ॥ (Loc. cit. p. 277.)

This theory of *bhāvanā* was admired and accepted by no less a writer than Dhanañjaya in his *Daśarūpaka*, the most popular text-book on Sanskrit dramaturgy. Whether the *bhāvanā* or *Sādhāraṇīkaraṇa* can bear so much reading into it as modern writers have done is a question which is well worth a reconsideration. It is quite clear that Bhaṭṭa Nāyaka is not expressly talking of the poet's imagination here because his part as a dramatist is over with the first function of *abhidhā*. He is not talking of any conscious effort on the part of the spectator either because we are told that the film of ignorance which blinds him in life-situations gets lifted by the power of poetry and stage acting, and he unconsciously forgets himself and his private feelings and becomes a common sharer of a collective experience of the emotions released.

The correlations of empathy, aesthetic distance, etc. cannot therefore be regarded as correct explanations of *Sādhāraṇīkaraṇa* as Bhaṭṭa Nāyaka and Abhinavagupta understood it. Both were deeply imbued with Indian Vedāntic metaphysics and their aesthetic theory cannot be divested of their metaphysical foundations without detriment to the very spirit of their observations.

Among commentators of the *Kāvya-prakāśa*, some prestigious scholars like Govinda, the author of the *Kāvya-pradīpa* and Gokulānātha Upādhyāya gave such a distorted explanations of *Sādhāraṇīkaraṇa* in tune with logic that even veteran modern scholars like the late Prof. M. Hiriyanna thought it fit to translate it as 'idealisation' or 'generalisation'. The *Pradīpa* states :—

भावकत्वं साधारणीकरणम् । तेन हि व्यापारेण विभावादयः स्थायी च साधारणीक्रियन्ते । साधारणीकरणं चैतदेव यत्सीतादिविशेषाणां कामिनीत्वान्ये-
नोपस्थितिः ।

That is to say, *Sādhāraṇīkaraṇa* is instanced in the idealised presentation of individual character like Sītā in their generalised form as woman in love. Gokulanātha observes :—

तेन हि साधारणीकृतविभावानुभावव्यभिचारिणः साधारण्येन भाव्यन्ते
मुग्धनायिकाविभावित-कटाक्षाद्यनुभावित-व्रीडादिमानुदात्तनायक इति ।

This is the *Navya-nyāya* elaboration which classifies rather than clarifies the issue. It defines the spectator's cognition as taking the form—'This is the noble hero who is related to the guileless heroine as a *vibhāva*, and to her amorous glances, etc., as *anubhāva*, and to her passing moods as *vyabhicāribhāvas*. Now all this leaves out of account Bhaṭṭa Nāyaka's uncompromising critique of *rasa* as a *pratīti*. If *rasa* is not a cognition, its precursor *Sādhāraṇīkaraṇa* also cannot be a cognition admitting of statement in a logical form, for we have seen that *abhidhā*, *Sādhāraṇīkaraṇa* and *bhoga* are all three facts of one and the same aesthetic capacity or function of literature. *Sādhāraṇīkaraṇa* helps us to discover the vastness hidden in our inmost spiritual recesses by rending the veil of ignorance which rules our practical mundane lives. By putting a halt to our usual personal activity, it does not make us passive but stirs the activity of the inner self or spirit. It is not any logical cognition but a spiritual and contemplative feeling which is of the essence of *Sādhāraṇīkaraṇa* according to both Bhaṭṭa Nāyaka and Abhinavagupta. And this is unique to the aesthetic process. It is not

involvement in the ego of routine life, but a deeper and enlarged involvement in the emotions of all, as it were, in the literary world. The poet, characters, actors and spectators all experience and enjoy this enlarged aesthetic emotion. The experience of the enlarged common emotion in its essence without the outer trappings of the workaday world is termed *Sādhāraṇīkaraṇa*; while its enjoyment is *bhoga* or *carvaṇā*. The limited self of the *pramātr* or the percipient is enlarged into its pristine infinity in this process since the object of aesthetic perception (*prameya*), namely art emotion has become one common enjoyable unity. In the words of Śrīdhara :—

स्थायिरूपस्य प्रमेयस्य साधारण्यात् प्रमातुरपि साधारण्यम्.... न दोषापत्तिः। प्रमातुः
परिमित्यभावात् ।⁷

All the accessories in drama like music, gesture, dance and theatrical arrangement and all the accessories in poetry like qualities of diction and figures of speech serve only one aesthetic purpose which is *Sādhāraṇīkaraṇa* or raising the emotional complex to the aesthetic level of common enjoyability.⁸ Any other meaning imputed to the word would take us beyond the text,

7. Commentary on *Kāvya-prakāśa*, Calcutta edn. 1959, P. 76.

8. Cf. साधारण्यमहिम्ना सकलयोग्यत्वसहिष्णुभिः शब्दादिविषयमयैरातोद्यमान-
विचित्रमण्डपविदम्बगणिकाद्विभिरुपरञ्जनमाश्रितम् । Someśvara's *Sāṅketa* on
Kāvya-prakāśa, p. 45. Jodhpur, 1959. This is also repeated by Māṅikya-
candra in his commentary, p. 78, Anandashram Series, Poona edn.

ON THE UNĀDISŪTRA 'MITHUNE MANIḤ'

In the section on *Unādi* in Bhaṭṭoji Dīkṣita's *Siddhāntakaumudī* we get the sūtra: *mithune maniḥ* (*Unādi* IV. 151), with gloss: *upasarga-kriyāsambandho mithunam, na tu stripuṃsau. svarārtham idam. suśarmā*.¹

The sūtra lays down the suffix *man* for roots, and the condition is given in the expression 'mithune'. Bhaṭṭoji takes for *mithuna* the strange meaning 'the combination of the root with a preposition', and clearly states that the meaning (here) is not 'man and woman' which is its normal sense. The example given is *suśarmā* formed by *su+śr* (= *hiṃsāyām*) + *man*. The word can be got by the earlier *sūtra-sarvadhātubhyo manin* (*Unādi* IV. 148) which lays down the same suffix for all roots. Whatever is laid down for a root naturally applies to it when it is associated with an *upasarga* also unless prohibited, and Bhaṭṭoji gives under this the example *sutrāmā* (with *upasarga*) along with *karma*, *carma*, *janma* etc. So the purpose of the present *sūtra* is stated to be difference in accent. This difference of accent as pointed out in the *Tattvabodhini*,² is the shift from the initial position in the one to the final in the other. The suffix *manin* being a *nit*, a word formed by it will have the principal accent on the initial syllable (*śarmā*), by *ñnityādir nityam* (Pā. 6. 1. 197), while the same formed by *mani* will have the accent on the final syllable (*śarmā*), that is, it will retain the accent of the suffix which is *udatta* by *ādyudattas ca* (Pā. 3. 1. 3). So the word with the preposition *su-śarmā* will be *mudhyodatta* (*su-śarmā*) by the first and *antodatta* (*su-śarmā*) by the second. Both these forms are possible, therefore, when the *dhātu* is with *upasarga*, and only the first alone is possible when it is without *upasarga*. Whether any purpose is served by the same word having two alternative forms, each with the accent in a different syllable is not stated.

There is another *sūtra-mithune'siḥ pūrvavac ca sarvam* (*Unādi* IV. 222) beside *sarvadhātubhyo'sun* (IV. 188) where too a similar explanation and example are given.³

1. *Siddhāntakaumudī* with *Bālaṃmanoramā*, Kashi Sanskrit series 136, Part IV, p. 599. (General *Unādi*, 591).
2. Vide *Siddhāntakaumudī* with *Tattvabodhini*, Venkateswara Steam Press edition, Bombay, 1959, p. 637.
3. Op. cit. p. 605.

The *Auṇādikapadārṇava* of Perusūri upholds the interpretation of Bhaṭṭoji in the statement :

upasr̥ṣṭān manirdhātoḥ svarabhedāya śiṣyate|
suśarmeti, maniny antodātta eṣa na siddhyati||⁴

The above meaning for 'mithuna' is not Bhaṭṭoji's own though some people seem to take it so.⁵ It is seen in Viṭṭhala's commentary, *Prasāda* on Rāmacandra's *Prakriyākaumudī*⁶ which is the model for the *Siddhāntakaumudī*. It is also seen in the still earlier work, the *Uṇādisūtra-vṛtti* of Ujjvaladatta - *yatropasargo dhātukriyayā yuktas tan mithunam*.⁷ Whether Ujjvala had any source for his statement is not known. But none has explained how and when this word got this sense.⁸ No commentary on the *Siddhāntakaumudī* has any explanation. Even the most scholarly and authoritative commentator Nāgeśa in his *Śabdenduśekhara* stops with the statement *dhātūpapadayogo mithunam*.⁹

In contrast with the above reading, Ujjvala, Viṭṭhala and Bhaṭṭoji and the interpretation with which they are broadly in agreement with one another, we get the reading *mithune manin* and interpretations very much different. This reading is seen in the *Uṇādivṛtti* of Śvetavanavāsin (IV. 163)¹⁰ and in the *Uṇādi* section of the *Prakriyāsarvasva* of Nārāyaṇabhaṭṭa (IV. 165).¹¹ We are unable to know the need for this *sūtra* in this

-
4. *Auṇādikapadārṇava*, edited by T. R. Chintamani, Madras University Sanskrit Series 7, Part IV, 1938, p. 203.
 5. See, for instance, Monier Williams' *Sanskrit-English Dictionary*.
 6. See *Prakriyākaumudī* with the commentary *Prasāda*, Part II, edited by K. P. Trivedi, Bombay Sanskrit and Prakrit Series 82, 1931, p. 644.
 7. *Uṇādisūtravṛtti* of Ujjvaladatta edited by Jibananda Vidyasagar, Calcutta, 1873. pp. 185, 202.
 8. Strangely the *Dictionary of Sanskrit Grammar* by K. V. Abhyankar, Baroda, 1961 does not contain this term at all.
 9. Vide *Laghuśabdenduśekhara*, Kashi Sanskrit Series 27, Vol. II. P. 814; *Bṛhacchabdenduśekhara*, Sarasvatībhavan granthamālā 87, Vol. III, 1960, p. 2113,
 10. *Uṇādisūtras* with the *Vṛtti* of Śvetavanavāsin, edited by T. R. Chintamani, Madras University Sanskrit Series, Part I, Madras, 1933, p. 184.
 11. *Uṇādisūtras* with the *Vṛtti* of Nārāyaṇabhaṭṭa, edited by T. R. Chintamani, Madras University Sanskrit Series, No. 7, Part II, Madras, 1933.

from laying down the self-same suffix (with the same *anubandha*) ordained by the earlier *sūtra* for all roots. In these two works we get the *sūtra* simply as *manin* without the word *sarvadhātubhyaḥ*, but that does not make any difference in the import of the *sūtra*. Other *sūtras* like *sarvadhātubhyaḥ asun*, *sarvadhātubhyaḥ ṣṭran*, etc. are also given in these works without '*sarvadhātubhyaḥ*'. But the meaning given to *mithuna* is noteworthy. Svetavanavāsin takes it to mean 'man and woman' — *mithune striyām puṃsi ca gamyamāne sarvadhātubhyo manin pratyayaḥ*.¹² The examples are¹³ *suśarmā brāhmaṇaḥ brāhmaṇi ca*; *sudharmā kṣatriyaḥ kṣatriyā ca*.¹⁴ This shows that the *sūtra* is taken to mean that the suffix laid down applies to a root when the resultant word would denote the masculine as well as the feminine, as for instance *suśarmā* which means a brāhmaṇa gentleman as well as a brāhmaṇa lady, according to the context, there being no difference in the form of the word.

Nārāyaṇabhaṭṭa has still different interpretation of the word *mithuna* here. He takes it to mean *maithuna* and observes *maithune dyotyē manin syāt*. His example too is the same *suśarmā*, but he explains it as a person of amorous disposition. He states *suśarmā maithunecchāvati stri* (literally, a woman desirous of sexual intercourse) but adds *stripuṃsaliṅgayoḥ* implying that it applies to a similar man as well. This meaning for the term is as strange as the one adopted by Bhaṭṭoji and his predecessors and is far-fetched in that it involves a series of extensions of sense, *mithuna = maithuna = maithunecchā = maithunecchāvati (-vān)*. Moreover, this explanation will make the word a *samāsa* and not a *kṛdanta*. The author seems to take *suśarmā* to be the only example in illustration of this *sūtra*. He, therefore, observes that if the *sūtra* is to account for a single word, it is unnecessary to enunciate it in such a general form (*suśarmamātrārthatve sāmānyoktyanupapattiḥ*), and if it is applicable to other words as well, then the *sūtra - sarvadhātoḥ manin* will serve the purpose obviating the need for the present *sūtra (sarvadhātoḥ maninuktyaiva*

12. In this portion, as also in the further portions, the *Vṛtti* is seen in two slightly varying versions. The passage cited is from the text adopted as the main version. In the other we get - *mithune gamyamāne manin pratyayaḥ, mithune stripuruṣayority arthaḥ*.
13. These are from the second version.
14. The second example actually given is also *suśarmā*. This is evidently an error. If it is *suśarmā* then it would not have been repeated. In Ujjvaladatta's *Vṛtti* we get *sudharmā kṣatriyaḥ*. We find the same - *sudharmā kṣatriye mataḥ* — in the *Uṇādikōśa* of Mahādevavedāntin (edited by K. Kunjunni Raja, University of Madras, 1956, p. 99).

siddheḥ vaiyarthyam). He also states that a reading with a different *anubāndha* indicating a different *svara* is also not known (*svārāthaḥ, anubandhāntarapāṭhas tu na dr̥ṣṭaḥ*) thereby unequivocally indicating that he is not aware of the reading *manīḥ* for *manin*.

The reading of Bhaṭṭoji and that of Svetavanavāsin are perhaps respectively representative of the northern and southern recensions of the *Uṇādi* text of the Pāṇiniyans. But the *Uṇādi* portion in the *Sarasvatikanṭhābharāṇa* of Bhoja which is rightly considered a great revised edition of Pāṇini's grammar,¹⁵ does not contain this *sūtra*. It has only a single common *sūtra* — *manin*.¹⁶ The commentator Daṇḍanātha gives under it the examples *karma, śarma, etc.*, but none with an *upasarga*. The *Uṇādi* text of the *Kātantra* school also has only a single common *sūtra* but it reads *sarvadhātubhyo man*.¹⁷ Here the suffix is *man* itself without any indicatory letter and the commentator Durgasiṃha gives as examples *bhasma* and *varṭma*, and none with *upasarga*. An example with *upasarga* was not perhaps felt to be necessary by these authors. Bhoja's reading will give the resultant form initial accent while the *Kātantra* reading will give final accent.

From the above it is clear that while some grammarians have a separate *sūtra* applying *man*, (given with or without *anubandha*) when *mithuna* is implied, others don't have it. Taking the purpose to be difference in accent, the form of the suffix should be *man* or *manīḥ* and not *manin*. Among the meanings given to *mithuna*, the sense 'masculine and feminine' is the most acceptable, the sense 'the combination of verb and preposition' being unsupported by earlier works or similar other usages, and the sense 'amorous disposition' being very much far-fetched.¹⁸ So it is the reading of Bhaṭṭoji and the interpretation of Svetavanavāsin that are in keeping with the purpose considered to be served by the *sūtra*.

-
15. Kshitis Chandra Chatterji. *Cāndrayākaraṇa* of Candragomin, Part I, Poona, 1953, Preface, p. v.
 16. The *Uṇādisūtras* of Bhoja with the *Vṛtti* of Daṇḍanātha Nārāyaṇa, edited by T. R. Chintamani, Madras University Sanskrit Series 7, Part VI, 1934, p. 35; *Sarasvatikanṭhābharāṇa* of Bhojadeva with the commentary *Hṛdayahāriṇī* of Nārāyaṇa Daṇḍanātha, Part II, Trivandrum Sanskrit Series 127, 1937, p. 34. There is some difference in the *Vṛtti* between these two editions in some places.
 17. The *Uṇādisūtras* of *Kātantra* school with the *Vṛtti* of Durgasiṃha edited by T. R. Chintamani (published together with the *Uṇādisūtras* of Bhoja), Madras, 1934, p. 45.
 18. There is a faint indication of the sense 'masculine and feminine' in Ujjvaladatta's *Vṛtti* on *mithune'siḥ* in the illustration *supayāḥ sirīpumsayoḥ* although his express explanation of *mithuna* is different.

But the larger question whether the *sūtra* is at all necessary has to be examined. A word like *suśarmā* can be either a *kṛdanta* or a *samāsa*. If it is the first formed by *manin* then it will have the accent in *śá*, as already pointed out. If it is a *samāsa* it must be of the *bahuvrīhi* type and then also the accent will be on the same syllable because in a *bahuvrīhi* a stem ending in *-man* or *-as* and preceded by *su* will have the accent on its first syllable except for *loman* and *uśas* by *sormanasī alomośasī* (Pā. 6. 2.117). So the same word *su-śarmā* may mean one who destroys sin, sorrow or enemies *suśṭhu śṛṇāti (pāpaṃ duḥkhaṃ vā) brāhmaṇaḥ. suśṭhu śṛṇāti (śatrūn) rājā*¹⁹ — or one who enjoys great happiness (*śobhanaṃ śarma (=śṛṇāti duḥkham iti śarma) asya*). The word is found commonly used in the latter sense,²⁰ but it can be used in the former sense as well. When the context is clear irrespective of accent, there will not be doubt as to the meaning. For instance when one says *suśarmāṇam amuṃ dr̥ṣṭvā pūto 'ham nātra samśayaḥ* it is clear that the word is *kṛdanta* (*Uṇādyanta*), and when he says *dhanādhyatvāt suśarmāpi dīnān anyān na vikṣate* it is clear that it is *samāsa*. But in an instance like *āgacchati suśarmāyam* there is possibility of doubt. The same is the case with regard to similar other words. So the desirability must have been felt of having a separate *sūtra* laying down for a *-man* ending *kṛdanta* of this sort, an accent which would distinguish it from the same word in *bahuvrīhi* and the *sūtra-mithune maniḥ* must have been postulated. This must have been a late addition since we do not get it in the *Kātantra* recension or in Bhoja's version. Even a comparatively late writer like Nārāyaṇabhaṭṭa, who has written his work with the aim of making it as comprehensive as possible, is not aware of the reading *maniḥ* or of any other form of it showing an accent different from that shown by *manin*. The position of the earlier Śvetavanavāsin is also not much different. All this indicates that the purpose of this *sūtra* was not understood by all. This purpose being what we saw above, it is doubtless that the reading of the *pratyaya* is *maniḥ* and not *manin*. As for *mithune*, as already stated, the meaning adopted by Śvetavanavāsin must be accepted. Although by the *sūtra -manaḥ* (Pā. 4. 1. 11) which prohibits the feminine suffix *-ñip* for bases ending in the suffix *-man*, we get the same

19. Ujjvala takes the word as denoting *rājaviśeṣa*, but Śvetavanavāsin takes it as denoting *brāhmaṇa*.
20. In the Ṛgveda itself we get many instances, e.g. 3. 15. 1— *suśarmaṇo bṛhataḥ śarmaṇi syām agneḥ* where Sāyaṇa states *suśarmaṇaḥ, 'śṛ himśāyām' duḥkhaṃ śṛṇātity auṇādiko manī; 'sormanasī' ity uttarapadādyudāttatvam*. (Vide *Ṛgveda-saṃhita* with the commentary of Sāyaṇa, Vaidikasamsodhana Mandā', Poona, Vol. II, 1936, p. 248).

form in masculine and feminine from such bases. This is only theoretical, as for instance, *sīmā* got from the root *ṣiñ* *bandhane* with *Uṇādi* -*manin*, does not have a masculine form in the actual language. The present *sūtra* being concerned with the forms of such of the words as -*man* ending have a masculine and feminine sense although with the same form (*susarmā brāhmaṇaḥ brāhmaṇī vā*), its scope is specified by the expression *mithune*. And since we find the words of this sort in actual usage to be derived from roots with a preposition, the *dhātūpasargasamyoga* becomes essential, though incidental, to them. Ujjvala, Viṭṭhala and Bhaṭṭoji seem to lay emphasis on this morphological aspect and take *mithuna* to mean this association of the root with preposition.²¹ Svetavanāsin, on the contrary, emphasises the semantic aspect and explains the word accordingly as indicating or applicable to man and woman alike. What one is not able to understand is Bhaṭṭoji's assertion *na tu stripūṃsau*.

It may be noted that such rules and explanations in terms of accent have a relevance only with regard to the Vedic language, So far as the *laukikabhāṣā* is concerned, they are more of academic than of practical significance.²²

21. Vasudeva Dikṣita, therefore, observes that this is what is meant here, implying that the word cannot yield this sense. Vide *Bāṣamanoramā* under this — *mithunasabdārthaṃ vyācaṣṭe upasargakriyāsambandha iti; sa eveda vivakṣita iti bhāvaḥ*.

22. It may also be noted that the purpose of the *Uṇādisūtra-sarvadhātubhyo manin* is served by the *Pāṇinisūtras āto muninkvanibvanipaś ca* and *anyebhyo'pi dṛśyante* (3. 2. 74, 75) and as such, it is superfluous in the Pāṇinian system.

SOCIAL AND ECONOMIC STRUCTURE IN ĀNDHRADEŚA IN THE REDĎI AGE

I. (a) *GENERAL ASPECT*: Social and economic structure in South India presents a complex picture by the beginning of the 14th century consequent on the frequent Muslim expeditions into the country since the close of the 13th century. Hinduism, its social and economic pattern, rooted down in the rigid caste system and occupational basis, so far rather static and conservative, had to emerge itself dynamic and liberal, and evolve a broad based pattern in sheer self defence to withstand triumphantly the on-coming Muslim. This multifaceted momentous liberalism materialised politically in the triumphant Movement for liberation or the first struggle for Independence and the birth of fresh Kingdoms on the ruins of the old which fell a prey to the Muslim wrath and culturally paved the path for the growth of composite culture.

(b) *POLITICAL BACKGROUND*: Āndhradēśa, major part of which is in Andhra Pradesh, was under the sway of the Kākatiyas of Warangal, when by the turn of the 13th century the Muslim Sultan of North India, Alauddin Khilji discovered South India. Several semi-independent principalities — the Kōṭas, the Telugu Cōlas, the Eastern Cālukyas, the Kāyasthas and so forth were ruling in different parts of Āndhradēśa. The dramatic end of Pratāparudradēva, the last of the Kākatiyas, the fall of Warangal, his capital in A.D. 1323 and the establishment of the Muslim rule, with Warangal renamed as Sultānpur,¹ became the signals for the revivalist movement. Harihara and Bukka, in the service of the Kākatiyas, fled to Kāmpili and subsequently founded the Empire of Vijayanagar. Earlier, Prōlaya Nāyaka and Kāpaya Nāyaka rescued Telingāna, the home province of the Kākatiya Empire, from the Muslim yoke,² and Prōlaya Vēma RedĎi, one among the seventy-five

-
1. Elliot and Dowson (ed): *History of India as told by its own Historians*, Vol. III, p. 234.
 2. The Vilasa copper plate grant, *Bhārati*, Vol. XIX (1942) (Madras).

Nāyaks of Pratāparudra³ rehabilitated the coastal Āndhradēśa. Thus founded by Vēma, about A.D. 1325 the Reḍḍi Kingdom, originally confined to a small tract called Pūṅgināḍu spreading on either side of the river Brahmakuṇḍi or Kuṇḍiprabhā (i.e., Guṇḍlakamma) with capital at Addaṅki,⁴ rapidly expanded upto the Mahānādī in the north and the east⁵ and upto the limits of Āndhradēśa in the west and the south. With the rise of the empire of Vijayanagar, the rivalry between the Reḍḍis and the Rāyas for supremacy in the coastal area, had started finally ending in the extinction of the Reḍḍi Kingdom, leaving the ground free for the struggle between the Rāyas and the Gajapatis of Orissa. During the life time of the Reḍḍi Kingdom the Bahmany Sultans of Gulburga and the Padma Velamas of Telingāna were alternately siding either the Reḍḍis of the Rāyas and thus maintained the balance of power.

II. SOCIAL STRUCTURE :

The age long "pyramidical structure" of the Hindu society held ground in this period. It comprised the fourfold division into the *Brāhmins*, the *Kṣatriyas*, the *Vaiśyas* and the *Sūdras* with the *Brāhmins* at the top and the *Sūdras* at the bottom whereas the fifth division, the *Pañcamas* or the *Caṇḍālas* constituted the lowest layer. Gradually several changes, necessitated by the Muslim intrusions were wrought in this social structure consequently by changing the economic conditions in the country.

-
3. Kaluvacēru copper plate grant of Queen Anitalli - Journal of Telugu Academy (Kakinada), Vol. II, pp. 93-112; Bhārati, Vol. XXI (1944).
 4. Ātukāru copper plate grant (A.D. 1345) of Prōlaya Vēma - *Epigraphia Indica*, Vol. VIII, No. 3: Mallavaram epigraph (A.D. 1355) - Butterworth and Venugopal Chetty (ed): Inscriptions of the Nellore District, Vol. III, Ongole 73; V. Yasoda Devi: The Brahmakuṇḍi, Śri Venkateswara Oriental Journal (Tirupati), Vol. XI, Parts 1 & 2, pp. 9-19.
 5. The title-*Brahmakūṇḍi Kṛṣṇaveṅī-Gōdāvarī-Mahānādī-taṭṭidvaya-madhyadesa(datta)anekāgrahara* of Prōlaya Vēma in his Cimakurti copper plate grant (A.D. 1335), c. p. 5 of 1919-20 & *Epigraphia Indica*, Vol. XXI, No. 41-A.

Records and literature of the period often speak of the mythological origin⁶ of the fourfold caste system: that the *Brāhmins*, the *Kṣatriyas*, the *Vaiśyas* and the *Sūdras* hailed respectively from the face, the arms, the thighs and the feet of *Purāṇa Puruṣa* that is *Viṣṇu* or *Brahmā*. This renders obvious that the real origin of the castes had become oblivious and the system had become frozen and deep rooted. This mythological origin compares society to a human body, and so as the different limbs are essential for the proper functioning of the human system, the four-fold caste system, each caste discharging its duty properly is essential for the healthy working of the society. As no human activity prevailed without a religious background, the caste system and occupations of the castes had religion at the core. The guarding of religion and protection of *Varṇāśramadharmā* was considered an incumbent duty of the King; that was his *Dharma*.⁷

(a) *THE BRĀHMINS* :

Traditionally considered the first in the caste system, the Brāhmin community, though numerically a minority, was held in high esteem by other communities. The life of a Brāhmin was considered sacred and sacrosanct. Killing a Brāhmin, that is, *Brahmahatyā*, was looked down as the greatest sin and most heinous crime, that could be imagined and the penalty for it was very high indeed: namely ostracism from his community, and punishment by the state in this world and untold suffering in hell or *Naraka* in the other world. This is very obvious from several of the imprecatory verses in the *Redḍi* records. Similar sanctity was attached to

-
6. Mancāḷḷa copper plate grant of Prōlaya Vēma (A.D. 1340)-Local Records (Madras) Vol. XII. pp. 16-41; Muṭṭūru copper plate grant of Prōlaya Vēma (A.D. 1343)-*Local Records* Vol. XIX, pp. 317-321; Ātukuru copper plate grant of Prōlaya Vēma A.D.1345) -*Epigraphia Indica*, Vol. VIII, No. 3; Mallavaram epigraph (A.D.1355)- *Inscriptions of Nellore District*, - Vol. III, Ongole 73; Srinātha: *Haravilāsamu*, preface 7; *Kāśikhaṇḍamu*, canto I verse 22; *Bhīmeśvarapurāṇa*, canto I, 31; Kommanāmātya: *Śivalilāvilāsa*,canto I, verse 4.
 7. Mancāḷḷa c p. grant (A.D. 1340) - *Local Records*, Vol. V pp. 569-571; Muṭṭūru c.p. grant (A.D. 1343)-*Local Records*, Vol. 57, pp. 114-118; *South Indian Inscriptions*, Vol. VI No. 243- Amarāvati (A.D.1345); *Inscriptions of Nellore District*, Vol. III, Ongole 73.
 8. 368 of 1926-Tangeda epigraph (A.D. 1394) of Kumāragiri, Redḍi; *South Indian Inscriptions*, Vol. V. No. 113, Palivela epigraph (A.D. 1414) of Allāda Redḍi.

Brāhmin's lands, that is *agrahāras*, their property and cows. The imprecatory *śloka*s in Sanskrit, and verses and prose passages in Telugu at the close of the inscriptions say thus — the violators of Dharma accumulate sins and go to hell, whereas its protectors multiply merits and attain heaven. Temples, temple lands and cows were regarded holy and sacrosanct. For, a common title in the Redḍi praśasti is *Gāyagōvāla*, i.e., guardian of cows. The Brāhmins were exempted from capital punishment even if it was in vogue and their lands were exempt from taxation.

The Brāhmins were considered the intellectual cream of society and therefore, learning was confined to them. They were generally the custodians of learning which continued, hereditarily, in their families. Certain families specialised in particular branches of learning. For instance the family of Parahitācārya in medicine, and that of Peddiyajva¹⁰ in astrology etc. The Brāhmins held key positions in the state as premiers, ministers and generals controlling the destinies of the people. But for the two exceptions of Cennamanāyudu¹¹ in the reign of Anavēma Redḍi (A. D. 1371—1385-86, and Kāṭaya Vēma Redḍi¹² in the reign of Kumāragiri Redḍi (A.D. 1386 — 1404), every other minister and general in the Redḍi age was a Brāhmin. Not merely administrators but there were warriors of rank among the Brāhmins. To cite a few examples Māmiḍi Siṅganāmātya,¹³ Beṇḍapūḍi Liṅganāmātya, and Annayāmātya¹⁴ were distinguished ministers and warriors who led military expeditions. Members of their families were trained as administrators and generals. As royal preceptors, temple priests (*sthānācārya*) and priests, the Brāhmins were indispensable to every caste and rank in the

-
9. Kaluvacēru grant (A.D. 1423) of Anitalli - *Journal of Telugu Academy*, Vol. II, pp. 93-112 Earlier, Pedakōmaṭivēma's Pennapalli grant (A.D. 1404), to physician Bhāskarācārya - Local Records, Vol. 42, pp. 267-273.
 10. C.P. 13 of 1919-20, Kalvapāmula grant (A.D. 1404) of Pedakōmaṭi Vēma Redḍi; V. Prabhakara sastry: *Śṛṅgāra Śrīnāthamu*, Appendix pp. 12-14; c.p. 14 of 1919-20-Nandamūru grant (A.D. 1411) of Pedakōmaṭivēma; *Śṛṅgāra Śrīnāthamu*, Appendix pp. 16-17.
 11. *South Indian Inscriptions* Vol. VI. No. 785 - Siṃhācalam epigraph (A.D. 1375).
 12. *Ibid.*, No. 781. Siṃhācalam epigraph (A.D. 1416).
 13. Śrīnātha dedicated his work *Śṛṅgāranaiṣadhamu* to him.
 14. Śrīnātha dedicated his work *Bhīmeśvarapurāṇamu* to Annayāmātya.

society from the king to the common man. Thus evoking the respect and devotion of one and all the Brahmins are often spoken of as Bhūdēvas¹⁵ or Bhūmisuparvans¹⁶ in this period. They were considered the custodians of religion and Gods with spiritual power of invoking the grace and blessings of Gods, appease the anger of Gods and bring about the curses or wrath of Gods on man. The *Cāṭu* verses¹⁷ of Śrinātha, current in Āndhradēśa show how the *Kavisārvabhauma*, poet laureate of the Redḍis cursed the authorities and people of the villages of Pulipāḍu and Nemalipuri in Palnāḍ, when on his visit they did not accord him a warm welcome.

The large majority of the Brāhmins in Āndhradēśa were *Smārtas*, as even today and there were others who followed Śaivism and Vaiṣṇavism. They fall into two broad divisions namely the *Niyōgis* and the *Vaidikis*. The *Niyōgis* are found since the 8th century¹⁸ in Āndhradēśa under the Eastern Cālukya rule. They had risen in status than the *Vaidikis* by taking to state service and as patrons of Telugu literature.¹⁹ Numerically, these *Laukikas* or Rājamānyas were more in the Redḍi age than in the earlier periods. Constituting themselves into a powerful section, the *Niyōgis*, now held positions of *Durgādhipatis* (i.e., governors of forts), *daṇḍanāyakas* (generals), and *rāyasams* (writer-secretaries) besides accountants in various territorial divisions as *sihalas* etc. The hardening of the *Niyōgis* into a separate community is attested by the literature of the period and their surnames ending with *pregaḍa*, *mantri* and *rāju* had come into vogue. The subjects among the *Niyōgis* were the Pākanāṭi *Niyōgis* and Āruvēla (nāṭi) *Niyōgis* deriving their prefixes on territorial basis of the original residence of their ancestors.

The *Vaidikis* were more numerous than the *Niyōgis*. Royal preceptors, priests and recipients of *agrahāras*, and conservators of Sanskrit literature were from this community. The subjects among the *Vaidikis* in the Redḍi period were Velanāḍu, Kāsalanāḍu, Telagānya, Mulikināḍu, Drāviḍa, etc. Among the *Vaidikis*, royal patronage was accorded more to the Yajurvedins, that is, adepts in the *Yajurveda* and the ritual connected with the Vedic sacrifices. The Yajurvedins, that is, the

-
15. Errāpreggaḍa: *Harivaṃsamu*, Part I, Canto VI. verse 103; 20 of 1915 - The Śriśailam epigraph of Anavēma (A.D. 1377).
 16. *Harivaṃsamu*, Part I, Canto VI, v. 3.
 17. V. Prabhākara Śāstri (Ed) - *Cāṭupadyamaṇimañjarī*, p. 127.
 18. C. p. grant of Maṅgi Yuvarāja, the Eastern Cālukya king - *Epigraphia Indica*, Vol. VIII, p. 239
 19. V. Prabhākara Śāstri: *Śṛṅgāra Śrināthamu*, pp. 5-6.

followers of either *Kṛṣṇa Yajurveda* or *Śukla Yajurveda* constituted the majority in the entire Brāhmin caste in this period. The followers of *R̥gveda* and *Sāmaveda* were comparatively less. There are evidences of the immigration of the followers of *Vājasānēya* school i.e., *Śukla Yajurveda* into the coastal area of Āndhradeśa in large numbers in the early centuries of the Christian era.²⁰

Another division of the Brāhmins into clans (*gotras*) on the basis of their origin from *Ṛṣis*, occurs in the records of the period. But as the main classification was in accordance with Veda followed by each individual in the performance of sacrifices and rituals, we find same *gotras* (i.e., followers of *gotras*) among the Brāhmins following different Vedas. A further sub-division was on territorial origin e.g. Kammanāḍu,²¹ Velanāḍu, Pākanāḍu etc., various divisions in Āndhradeśa. The division on the basis of house names or surnames had become popular by this period. As most of these names were derived from villages, members of families with same surname not always belonged to the same *gotra*.

The *agrahāra* in this period were the abodes of scholars and repositories of ancient culture. Generally the Brāhmins were interested in preserving and propagating Vedic knowledge and culture. The Redḍi rulers patronising the Brāhmins were in accordance with the spirit of the times. For, after the desecration and pollution of the country and its temples and sacrifices by the Muslim rule, Prōlaya Nāyaka claims to have rendered pure the holy places in the Andhra country and revived Vedic sacrifices.²² Siṅgaya Nāyaka's Akkalapūḍi grant (A. D. 1368)²³ proclaims that in *Bhāratavarṣa* in the Kali age, castes do not deviate from the prescribed law, Vedas shine and religious sacrifices are performed. More than half a century hence, the Kaluvaceru grant (A. D. 1423) of the

-
20. 779 of 1922 - Uppuṭūru epigraph: *Epigraphia Indica*, Vol. XVIII, pp. 346 (c p. 4 of 1916-17).
21. C. p. grant of Ammarāja II, Vijayāditya, the Eastern Cālukya, records grant of an *agrahāra* to a Kammakulaja Brāhmin, i.e., a Brāhmin born in Kammakula, the Kammanāṭi Brahmin community - *Śārada*, Vol. II (1923), p. 316
22. Vilasa grant, Bhārati, Vol. XIX (1942); Kaluvācēru grant (A.D. 1423) - *Journal of Telugu Academy*, Vol. II, pp. 93-112; M. S. Sarma: *A forgotten chapter of Andhra History* (1945), Appendix I, pp. 100-110.
23. *Epigraphia Indica*, Vol. XIII, No. 24, pp. 251-275.

Redḍi Queen-Anitali (A. D. 1416-1450), of Rajahmundry, exhorts the role of the Brāhmin in society when it says that the learned Brāhmins were performing penances, six *karmas* and *anuṣṭhāna* and that the King's prosperity was thus dependent on them. It says that Vaidikalakṣmi prospered only in Bharata Khaṇḍa and Triliṅgadēśa,²⁴ another name for Āndhradēśa. The prosperity of the Brāhmins in Triliṅga-viṣaya and their scholarship in the 15th century in the reign of Pedakōmaṭi Vēma (A. D. 1404-1420) which synchronises with the age of Srinātha, are attested by *Vēmabhūpālacarita*²⁵ by Vāmanabhaṭṭa Bāṇa of his court at Koṇḍavjḍu.

As part of the rehabilitation programme, Prōlaya Vēma (A.D. 1325-56), the first of the Redḍi rulers granted forty-four *agrahāras* to the west of the Kṛṣṇā and the Tuṅgabhadrā, to Brāhmins three of the Vēgināḍu sect, five of the Drāviḍa sect and thirty-six of the Velanāḍu sect.²⁶ This allocation was probably in accordance with the respective numerical strength of those sects. Besides, he restored the *agrahāras* which were occupied by the Muslims to their former owners, and granted afresh several *agrahāras* on both the banks of the rivers Brahmakuṇḍi. Kṛṣṇavēṇi, Godāvarī and Mahānadi and in the mid-country to Brāhmins, His titles²⁷—*Aparimita - bhūdānaparaśurāma*, and *Anavarata-purohitakṛta-somapāna*—attest his zeal in the restoration of Hindu dharma, Vedic religion and *Varṇāśramadharmā*. His inscriptions are replete with statements that Vēma pleased the Brāhmins by his gifts and in their turn, the Brāhmins by their knowledge in the Vedas invoked the Gods and satiated them by doing sacrifices; and so *Dharma* compared to a *Vṛṣabha* limping with a single foot, because of the Muslim atrocities, started walking with four feet. Perhaps that implies the climax of the restoration of Hindu dharma, never the less a great achievement of Prōlaya Vēma Redḍi. For a century, his successors at Koṇḍaviḍu maintained the ethical norms thus set by the founder.

24. *Journal of Telugu Academy* Vol. II pp. 93-112.

25. Chapter I, pp. 9, 10.

26. *Local Records*, Vol. III, pp. 55-56; Vol. 57, p 25; M. G. Sarma: *Koṇḍaviṭṭisāmrajyamu*, p. 87.

27. Cimakurti copper grant (A.D. 1335) - *Epigraphia Indica* - Vol. 21 No. 41-A.

As for the Redḍi Kingdom of Rajahmundry, Allāḍa Redḍi bore the title *Nissimabhūdānacakravarti*.²⁸ Śrīnāthā says that Allāḍa Vēma Redḍi prospered because of his devotion to Gods and Brāhmins.²⁹ He remitted taxes on the *agrahāras* of Brāhmins, particularly in the newly conquered areas in Southern Kālīṅga and such work he called his *Viravrata*. Śrīnāthā³¹ and Kommanāmātya³² of the court of the Redḍis of Rajahmundry describe in eloquent terms the glorious, rich and happy life of the Brāhmins of the period. The Brāhmins by gradual process, were occupying secular appointments at all levels of administration and forming themselves into the Niyōgi sect. It is a remarkable feature bringing about a marked change in the structure of the society in the period.

(b) *THE KṢATRIYAS :*

Though second in the caste system, the *Kṣatriyas* constituted generally the ruling community. The *Kṣatriyas* in the Telugu country are called Rācavāru or Rājulu in popular parlance. As for their origin, the poem *Śrīkrṣṇa Vijayamu* (A.D. 1540) mentions an immigration of the four Rajput tribes belonging to *Vasiṣṭha*, *Dhanañjaya*, *Kāuṇḍinya* and *Kāśyapa-gotras* into Teliṅgāna, under the leadership of Mādhavavarmā in Śalivāhana Saka 514 (A.D.592). These colonists settled about Bezawada on the Krṣṇā and founded a principality.³³ This date for a Mādhavavarma of Bezawada is heard of in Telugu epigraphs and literature and in tradition - stories popular in the Telugu Country. An undated Pallava epigraph³⁴ gives the date Śaka 177 for Mādhavavarma. Whatever the date, tradition and literature maintain that *Kṣatriyas* of the Telugu country descended from the four families of the *Kākatīyas*, the *Kōṭas*, the *Pariccēdis* and *Varṇāṭakas* of *Kāśyapa*, *Dhanañjaya*, *Vasiṣṭha* and *Kāuṇḍinya gotras* respectively. This is evident from the *cātu* verse in

-
28. Palivela Epigraph (A.D. 1414) of Allāḍa Redḍi - *South Indian Inscriptions* Vol. V, No. 113.
 29. *Bhīmēśvarapurāṇamu*, canto I, verse 39.
 30. *South Indian Inscriptions*, Vol. VI, no. 1168 - *Simhāchalam epigraph* (AD 1434.) Kaluvacēru grant of Anitalli - *Journal of Telugu Academy*, Vol. II, pp. 93-112.
 31. *Bhīmēśvarapurāṇamu*, canto I verse 41; *Kāśikhaṇḍamu*, canto I verse 37.
 32. *Śivalilāvilāsamu*, canto I, verses 25, 32.
 33. *A Manual of the Vizagapatnam District*, p.277.
 34. 536 of 1909. *Cāṭupadyamañjari*, part II, pp. 76,77. —extracts from Telugu works in *Bhārati*, Vol. VII. (1930).

Telugu known as *Kṣatriyagōtrasīsamālika*³⁵ preserved from generation to generation. Inscriptions confirm that the Kākatiyas belonged to Kāśyapa *gōtra*, and the Kōṭas to Dhanañjaya *gotra*, the former tracing descent from Karikāla, and the latter from Dhanañjaya. The Pariccēdis belonged to Vasiṣṭha *gotra* as attested by literature, and the identity of Varṇātakas is far from certain. The Telugu Cōlas claiming descent from Trilōcana Pallava, a contemporary and rival of Karikāla were of Kāśyapa *gōtra*; the Cāgis were of solar Kṣatriya lineage; the Cālukyas of Elamancili and Vēngi were of lunar descent. But the imperial Cālukyas of Vēngi belonging to Mānavyasa *gōtra* were not of the four major Kṣatriya houses included in the *cātu* verse cited above. The Haihayas claimed descent from Kārtavīryārjuna or Arjuna-Kārtavīrya Sahasrabāhu.

In the Redḍi period, the Kṣatriyas and the Brāhmins were interdependent and on amicable terms. The Kaluvacēru grant³⁶ dilates on the duties and functions of the Kṣatriyas; it says that by the mercy of the kings, tapōlakṣmi of the Brāhmins prospered, and so the Kṛpālakṣmi of the Kings and the penance of the Brahmins. The Kṣatriyas were also included among the twice-born castes like the Brāhmins.³⁷ Prōlaya Vēma Redḍi was considered the best among all kings including the solar and lunar Kṣatriyas.³⁸ The Telugu Cōlas of Ēruva, the Uṇḍirājas of Sūravara paṭṭaṇa of Haritasa *gotra* were Kṣatriyas of solar race. The Redḍis originally of Paṇṭa clan in the fourth caste, by marriage alliances with the Telugu Cōlas came to be classed as Kṣatriyas of solar race by the time of Virabhadra Redḍi (A.D. 1425-1450) of Rajahmundry.³⁹ Kāṭayavēma's (A.D. 1395-1416) queen was a Kṣatriya princess, a sister of Mukkaṇṭhirāju.⁴⁰ Sri Cakravarti, Annadēvarāju of Warangal,⁴¹ the chieftains - Seṭṭigadēva, Udayanadēva, Kamkāladēva and Kannādadēva,⁴² were all Kṣatriyas.

-
35. M.S. Sarma: *History of the Redḍi Kingdoms* (1948, p.267,) fn 26—citation.
36. *Journal of Telugu Academy*, Vol. II, pp.93-112.
37. Akkalapūḍi grant - *Epigraphia Indica*, Vol. XIII, pp, 251-375.
38. Mañcāḷa grant - Local Records Vol. XII. pp.16-41.
39. S'rīnātha: *Kāśikhāṇḍamu*, canto I, verse 55; *Kommanāmātya* : *Śivalīlāvilāsamu*, canto I, verse 29.
40. *South Indian Inscriptions*, Vol. V. No. 103 - *Tirupati Epigraph* (A.D. 1408), (Godawari District).
41. *South Indian Inscriptions*, Vol. VI. No. 776.
42. N. Venkataramanayya (ed) : *Velugōṭivāriyaṃśāvali*.

Srinātha refers to Rācavāru who bore the title *Pēṣaṇi Hanumanta*.⁴³ Possibly the Vatsavāyis of the 15th century bearing that title, and the Vatsavāyis of Peddāpuram belonged to the solar race.⁴⁴ The Kṣatriya descendants of the four families with the four gotras mentioned above were widespread over the entire Āndhradēśa, in this period, but more concentrated in the Godāvāri area. They bear different surnames. Among them, the Kṣatriyas with the family name Dāṭṭa claim descent from the Kōṭas of Dhānyavāṭi.⁴⁵ Their progenitor was Kōṭa Kēta, a descendant of Harisīma Kṛṣṇa of the lunar race; the Mandapāṭis claim descent from the Kākatiyas of Warangal and profess Kāśyapa gotra and solar lineage; the Dantulūri Kṣatriyas trace ancestry to Harisīma Kṛṣṇa, the ancestor of the Kōṭas. To Dantulūri Gannabhūpāla Srinātha dedicated his *Dhanañjayavijayamu*.⁴⁶ Harisīma Kṛṣṇa was the ruler of Kōṭabhūmi in A.D. 1405, according to an epigraph at Appāpuram⁴⁷. Gannabhūpāla with the titles Dhānyavāṭipurādhipati and Kṛṣṇavēṅṅajala-kriḍāvinōda was the father-in-law of Peda Kōmaṭivēma whose queen Sūramāmba was his daughter.⁴⁸ This Gannabhūpāla is identical with his name-sake, the patron of Srinātha. The Pūsapāṭi Kṣatriyas hailed from Mādhavarman, and to this day all Rācavāru in Coastal Āndhradēśa consider the Mahārāja of Vijayanagaram as their head.

In the Redḍi age, on the whole, the Kṣatriya community was eclipsed by the brilliance of the Redḍi rulers who hailed from the fourth caste. They had their glorious days in the 12th and 13th centuries in the Kākatiya epoch. Whether willingly or unwillingly they had to intermarry with the ruling dynasty, thereby politically enhancing their position and prestige; and to that extent their community had to become elastic and liberal. M.S. Sarma suggests⁴⁹ that several Kṣatriya families were wiped out in the struggle for liberation, and among the surviving families some fled from the country, eg. Annamadēva, the brother of Pratāparudra of

43. *Sṛṅgāranaiśadhamu*, canto I, verse 32.

44. *South Indian Inscriptions*, Vol. V, No.102; Ēnugu Lakṣmaṇakavi: *Rāmavilāsamu* written under patronage of Timmajagapati (16th century).

45. Maṅgaḷagiri Ānandakavi: *Vijayanandanavilāsamu* (18th century).

46. Dantulūri Bāpirāja: *Mūrtitrayopākhyānamu - Journal of Telugu Academy* Vol. V, pp. 319-320.

47. 402 of 1915.

48. *Phiraṅgipuram Epigraph* (A.D. 1409) of Peda Kōmaṭivēma, *Epigraphia Indica*, Vol. XI, No. 33-A.

49. *History of the Redḍi Kingdoms*, p. 271.

Warangal, some others migrated to Vijayanagar to serve the Kṣatriya Rāyas of Vijayanagar, while still others took a long time to recover from the shock they experienced during Muslim intrusions and their rule. This is quite probable considering the purity and rigidity of the caste system. Those who remained in the land maintained friendly relations with the rulers, and continued their service as warriors and chieftains, though possibly bulk of them took to agriculture as their main occupation. Subsequently with the advent of the British, the Kṣatriyas had fallen on evil days and came to be considered as the third in the caste system, while the Vaiśyas usurped their place. The order of castes Brāhmaṇa, Kṣatriya, Vaiśya and Sūdra changed into Brahma, Vaiśya, Kṣatriya and Sūdra.⁵⁰

(c) THE VAIŚYAS:

As among the Brāhmins and the Kṣatriyas, among the Vais'yas constituting the third in the caste system and the wealthiest section in the society there were subsects on geographical basis, eg. Kammakōmaṭis in the records⁵¹ of the 12th and 13th centuries, like Kamma Brāhmins. The main occupation of the Vaiśyas was trade, though several of them were engaged in peaceful avocations such as agriculture, merchandise, cattle tending etc. In this respect, the Vaiśyas resembled the Brāhmins. They worshipped the Gods, the Brāhmins and the teachers according to the Kaluvacēru grant⁵² of Anitalli. This mercantile community had two main subdivisions⁵³ (1) Vaiśyas and (2) Vaiśātiyas. The subsects among the Vaiśātiyas were the Nagaras, ūrujas and Tṛtiyajātiyas. Among the Vaijātiyas, considered to be the progeny of a Vaiśya by a woman of a lower caste, were the subsects of Vaṇik, Kōmaṭi, Vaṇikvyāpāri, Vaṇijya Vaiśya, and Uttarādivaiśya. While all were engaged in trade and commerce, the Vaiśyas were entitled to the privilege of *svādhyāya*, *Yajana*, and *Dāna*, marrying within their caste and follow the occupations of trade, agriculture and tending cattle and possessed the exclusive right of trading in all commodities in the twenty-four cities and one hundred and eight *divya tirupatis* (i.e. holy shrines). The Vaijātiyas were denied this privilege. Hence the Kōmaṭis, had only the right of buying and selling paddy.

50. V. Yasoda Devi: The Reddis (of Koṇḍavidu and Rajahmundry).

51. *South Indian Inscriptions*, Vol.III., No. 136; Vol. IV, No. 1279; Vol. V. No. 179.

52. *Journal of Telugu Academy*, Vol. II, pp.93-112.

53. Inscription at Kāñcīpuram cited in *Vaiśyavaṃśasudhākaram*.

Vaiśyavaṃśa Sudhākara a judicial treatise in Sanskrit by Kōlācala Mallinātha,⁵⁴ of the court of Praudhadēvarāya of Vijayanagar, determines the controversy about the social status of the Vaiśyas and the Vaijātiyas, on behalf of the Dharmāsana or civil court at Vijayanagar assembled for the purpose. The author frequently alluded to the inscription at Kāñci which recorded a previous decision on the same question, which was brought to Vijayanagar at the command of the King. He scrutinised the verdict of the inscription in reference to the *Vedas, Smṛtis, Itihāsas Purāṇas, Kāvya*s and *Kośas*, and with a liberal out look proved and proclaimed that the terms Vaiśya and Vaijātiya with their subsects were really synonymous and refer to members of one single caste namely the Vaiśyas. Thus the distinctions in the mercantile community were abolished once for all. By his masterstroke, Mallinātha brought about this unity in the entire Vaiśya community, - and indeed a memorable change in the direction of social mobility in a limited sphere.

Among the Vaiśyas in Āndhradēśa popularly known as Kōmaṭis there were several subsects. Generally they claimed descent from Kubera, though Avaci Tippaya Seṭṭi of the Redḍi court claims lineage of sage Mañkaṇa, according to *Haravilāsamu* by Śrinātha. So some Vaiśya families had Ṛṣi *gotras*. Śrinātha says that Vaiśya caste consisted of a thousand *gotras* or families⁵⁵ which receives confirmation from *Dharmapālacaritamū*, a Telugu work in couplet metre, extinct but oft quoted in *Vaiśyavaṃśa-sudhākara*. Similary we come across Teliki one thousand and Velama one thousand. Possibly earlier, when the Vaiśya community organised itself into a corporate body for purposes of trade, it comprised a thousand families. Originally the number of pure *gotras* among the Vaiśyas in Āndhradēśa was six hundred and twelve which in the 11th century had been reduced to only one hundred and two as seen from the story of Vāsavi Kanyaka. It says that Rājarājaviṣṇuvardhana of Rājamahendravaram invaded Penugoṇḍa, (in West Godavari District) the important seat of the Vaiśyas in Āndhradēśa to capture Vāsavi Kanyaka, a beautiful damsel, as her father Kusuma Seṭṭi refused to give her in marriage to him. Then to save her honour and that of her community Vāsavi Kanyaka immolated herself by throwing herself into fire. The Headmen of one hundred and two families followed her and threw themselves into the burning pit, while others fled to save their lives. This bare truth had been developed sub-

54. Cited in pp. 272-273 - *History of the Redḍi Kingdoms*.

55. *Haravilāsamu*, canto II, verse 139.

sequently into *Kanyakāpurāṇa* or *Vāsavipurāṇa* by Bhāskarācārya, the preceptor of the Vaiśya community. Vāsavi Kanyakā, since then, was considered the tutelary Goddess of the Vaiśya community and the Vaiśyas of the one hundred and two *gotras* were hailed as pure and formed into a separate sect in the composite Vaiśya caste of the thousand *gotras*, and were called *Nagaras* or *Paṭṭaṇasvāmins*. The name Nakaramu occurring in inscriptions⁵⁶ is corrupt form of Nagaramu, the collective name of the community.

In the Redḍi period the Vaiśyas in general were beneficent, munificent and utilised their abundant wealth in building temples, tanks for the use of the people and made ample donations to Brāhmins and temples. They claimed to be lords of Penugoṇḍa, Ayodhyā and Ahicchatra and were devoted to Nagareśvaradeva of Penugoṇḍa.⁵⁷ The Vaiśya family of Avaci o-Nellore, originally from Kāñci distinguished itself in this period by its services to the state in finance, trade and commerce. Avaci Dēvaya Setṭṭi financed Prōlayavēma for the building of steps to Śrīśailam and to Pātāla-gaṅgā. His family was engaged in maritime trade with the countries in the north and the west and particularly with South East Asia.⁵⁸ Avaci Tippa assisted by his brothers and sons supplied rare articles of perfumery for the annual grand spring festivals in the Redḍi capital Koṇḍaviḍu⁵⁹ which were subsequently continued to be celebrated at Rājamahendravarami *Vasantarāya* and *Karpūra Vasantarāya* indicating the profuse use of camphor during festival were titles of Anavēma and Kumāragiri. Avaci Tippa was duly honoured by Kumāragiri with regal insignia for his services.⁶⁰ A scholar in sixty-four arts, he was a devotee of Tripurāntakadeva and held his own court. He bore the title *Karpūravasantarāya* and patronised Śrīnātha who dedicated his *Haravilāsa* to him.⁶¹

As by this time, sea voyage was prohibited and such adventurers who undertook them were regarded outcastes and had to suffer social boycott, it is no less remarkable that the Avaci family could dare risk

56. 851 of 1917 - *Ghaṇṭasāla Epigraph* (AD. 1220)-Nakaramu 102.

57. 448 of 1915; 395 of 1915; 84 & 85 of 1917; *South Indian Inscriptions*, Vol. IV, No. 660, 696.

58. Śrīnātha: *Haravilāsamu*. Preface prose passage 7, canto I, verses 26, 28.

59. Śrīnātha: *Haravilāsamu*, Preface 7, verses 23, 24, 26, 30, 32.

60. Śrīnātha: *Haravilāsamu*. Preface 7.

61. Śrīnātha: *Haravilāsamu*. Preface 7, written about AD. 1430.

over-seas trade, enjoy royal patronage, worship Gods and not lose their religion and caste. The adventurers Tippaya Setti and his brothers spread Āndhra Culture abroad, specially in South East Asia once again, after a long period in the Āndhra history, and brought riches and credit to themselves, their community and their country.⁶² The unification of the different sects in the Vaiśya community with trade as profession into a single body, and the large role of the Avaci family in the period attest the gradual change in the structure of the Vaiśya community, and its liberal attitude and widening horizon in this period. These disprove the general assumption that Vaiśyas were timid and not daring. *Navanāthacarita*⁶³ mentions Kōmaṭi bhāṣā that is language of the Vaiśyas, or a code language not intellegible to others.

(d) *THE ŚŪDRAS:*

The bulk of the population were the Śūdras and the fourth caste to which they belonged was considered purer than the other castes for Hindu mythology says that it hailed from the foot of Viṣṇu, from wherein flowed the Ganges, the purifier of the three worlds. The traditional humility of the Śūdras is expressed when the Akkalapūḍi grant⁶⁴ says that Śūdras were born to support the three twice-born castes. This caste is referred to as pure in mind, not wicked, and attentive to their duties and free from passion, and such other blemishes. The Kaluvacēru grant⁶⁵ says that the Śūdras were valiant, helping others and resembled the Kṣatriyas in the possession of qualities of rulers. Thus in this period, the Śūdras wielded sword and sceptre and were Kṣatriyas by *karma* though not by birth. In contemporary inscriptions and literature, the foot of Viṣṇu and the fourth caste born from it are eulogised. For example, the Koppula Nāyaks, the Padma-velamas and the Kammas etc. hailed in it. An inscription of the Kōrukoṇḍa Redḍis states that the fourth caste is well known for its patience and kindness, consciousness of its duties and served the higher castes loyally. Śrinātha⁶⁶ and Vāmanabhaṭṭa Bāṇa,⁶⁷ both of the Redḍi court praise the

62. Āndhras' Contribution to Indian Culture - Trade and Commerce, V. Yasoda Devi. Paper presented in the Seminar, March, 1972-Tirupati under the auspices of Sri Venkateswara University Oriental Research Institute, Tirupati.

63. Gaurana. Text p. 276.

64. *Epigraphia Indica*, Vol. XIII No. 24. pp. 251-275.

65. *Journal of Telugu Academy*, Vol. II. pp. 93-112.

66. *Kasikhaṇḍanu* I, verse 22.

67. *Vanabhūpālacarita*, Chapter. I. pp. 3-4.

fourth caste as pure, dignified, sweet in speech, character and deeds, a noose to the enemy and guardian of the dependents. It rescued the earth from the ocean of the Mlecchas i.e., the Muslims, as Viṣṇu in his boar incarnation. The poets⁶⁸ ascribe the regal emblems of umbrella, fly whisks, Tomara, Dhanus and Khaḍga to the fourth caste which pleased the people by gifts of gold and lands wrested from the enemies, that is, the Muslims.

The Sūdras were in several communities called *Jātis*, *Varṇas*, *Kulas* or *Samayas*. Including these, Hindu society is traditionally said to comprise eighteen Jātis. Several lists of these in Sanskrit literature are with marked disagreement among them. Nevertheless, the traditional number eighteen is retained. Occupation and trade and geographical divisions were the two factors leading to the rise of several subsects among the Sūdras known as Kāpus in popular parlance,⁶⁹ e.g. Padmanāyaka, Kamma, Telaga, Velama, Sarisarla, Vaṅṭarla and the Redḍi. Among the several sects⁷⁰ among the Redḍis, figure the Paṅṭa Redḍis or Paṅṭa Kāpus.⁷¹

Almost every state that was formed in this period was founded and headed by members of the Caturtha Kula, that is, fourth caste. They played the most predominant role in the struggle of emancipation from

68. *Bhīmeśvarapurāṇamu*, canto I, verse 32.

69. *Śrinātha: Bhīmeśvarapurāṇamu*, canto I, verse 32.

70. Ōrugallu Redḍis, Ayōdhya Redḍis, Bhūmañci Redḍis, Pedakōmaṭi Redḍis, Baliḷa Redḍis, Gōtāṭi Redḍis, Kañcēṭi Redḍis, Morasa Redḍis, Palle Redḍis, Gājula Redḍis, Nēraḍi Redḍis, Dēśūru Redḍis, Pākanāḍu Redḍis, Gaṇḍikōṭa Redḍis, Mōṭāṭi Redḍis, Pōkanāṭi Redḍis, Poṅganāṭi Redḍis, Kammaṭuri Redḍis, Velama Redḍis and Paṅṭa Redḍis - C. Virabhadra Rao: *History of Āndhras*, Vol. III, p. 116; Edgar Thurton: *Castes and Tribes of Southren India*, Vol. III.

71. There is a common adage of Paṅṭa of fourteen sects that Paṅṭa Redḍis or Paṅṭa Kāpus are divided into fourteen sects. and is generally called a "Fourteen community" supported by a *cātu* verse (15th century by Bhaṭṭurāju, a protege of Bukkabhūpāla of the Āraviḍu Family)-cited on p. 51 foot note 4 - *History of the Reddi Kingdoms*-Pākanāṭi, Velanāṭi, Mōṭāṭi, Morasa, Poṅgalināṭi, Munnūṭi, Paṅṭa, Nēreṭi, Bhūmañci, Deṣaṭi, Ayōdhya, Ōruganṭi, Kurieṭi, Gaṇḍikōṭa Kāpus.

the Muslim rule and their great efforts fructified in the establishment of several independent kingdoms under their aegis. For instance, the Gurizāla family in Sabbināḍu on the southern bank of the Gōḍāvāri, with capital at Rāmagiri (in Teliṅgāna), the Maṅgipūḍi family at Kōrukōḍe on the eastern bank of the Gōḍāvāri (in East Godavari District), the Koppula Naiks of Koṭṭām, the Musunūri Nāyaks in Teliṅgāna, the Paṅṭa Redḍis⁷² of Koṅḍaviḍu and Rajahmundry, and the Padma Velamas were important powers in Āndhradēśa in the 14th century. Among these the Nāyaks of Teliṅgāna the Redḍis and the Velamas played the key role in the restoration of Hindu rule and administration as it prevailed in the pre-Muslim period in the country. But subsequently, the Redḍis and the Velamas developed rivalry which continued as a heredity so long the two Kingdoms lived.

Besides the royal families, several members of the fourth caste were great generals and officers in the Redḍi Kingdom in this period. Members of the Rēvanūri, Koppunūḷla, Paisāla families for their services to the state were honoured with parasol, umbrella, palanquin etc., regal ensigns. The main occupation in this period of the Sūdras was military service, besides agriculture; the sects like the Vaṅṭarlu (synonymous with Ekkāṭis or Ēkavīras, i.e. heros) were exclusively absorbed in military service, whereas some sects like the Balañjas (i.e., Baliyas) took to both trade and military service; some others engaged themselves in handicrafts.

In this age of the ascendancy of the Sūdra communities wielding political power, injunctions in the *Dharmasāstras* regarding some civil laws and liberties of the Sūdras, could not be strictly enforced, but had to be relaxed to accommodate the ruling caste. Some rules of conduct and precepts were not closely adhered to or even overlooked. For example in the earlier centuries, upto the 9th century, only the ruling king,

72. Śrīnātha: *Bhīmāśvarapurāṇamu*, perface - prose passage 31 - Paṅṭa mahānvaya; Gopavaram c.p. grant of Kāṭayavēma Redḍi (A.D. 1395) - No. 3, Komaragirivaram grant of Kāṭayavēma Redḍi (A.D. 1408) - No. 2 of The three copper plate grants of the Redḍi. dynasty - *Journal of Andhra Historical Research Society*, Vol. XI, pp.208-213; Kommucikkāla grant of Anavōta Redḍi (A.D. 1422)- *Journal of Andhra Historicāl Research Society*, Vol VII, pp. 223-233; Kaluvacēru grant - *Journal of Telugu Academy* Vol. II pp. 93-112; Koṅkuduru plates of Allaya Doḍḍa- *Epigraphia Indica* Vol. V, pp 53-69; Vemavaram plates of Allaya Vēma (A.D. 1434) - *Epigraphia Indica* Vol. XIII. No. 23 pp. 237-259.

had right to make gift of land to a temple or a Brāhmin and not the commander-in-chief or prime-minister, according to the Śāstras. This was relaxed in the Redḍi age when anybody could make gift even without formal sanction of the king. No doubt to this important change of attitude in the direction of liberalising, the massive growth in the man power and resources of the country and innate desire in man for self expression were contributory factors. Another important change and a departure from the past was that in the earlier days the study of Sanskrit literature by the Śūdras was considered a sin or crime, and unknown, while in this age not only Sanskrit dramas and *kāvya*s and other works were studied by members of the fourth caste, but also fresh commentaries on dramas, and works of rhetoric, grammar, music, dance and philosophy were composed. Several of the Redḍi Kings⁷³ and some of the Padma Velama Kings,⁷⁴ were scholars and authors themselves, delighted in the company of the learned and held literary contests, inviting, scholars from other courts and patronising learning irrespective of differences of caste and class. This indeed was a great change attesting the changing spirit of the times and proving that true knowledge or learning has no territorial limits. So naturally the Śūdras in this age could assert themselves and acquire more rights and privileges and thus upgrade their status and that of their community in the social structure of the period. As pointed out by M.S. Sarma,⁷⁵ the Muslim invasions, wrought a marked change in the religious outlook of the common man and contributed to shake his absolute faith in the scriptures.

The Muslims for their iconoclastic activities were not visibly victimised by divine wrath in which the Hindus had implicit belief and it affected adversely the faith of the generality of people in the efficacy and magical powers of religious rituals. Similarly the conversion of

73. Kumāragiri, Pedakōmaṭi Vēma entitled *Sarvajñacakravarti* and Kāṭaya Vēma, Kumāragiri wrote *Vasantarājīyam*, a work on dramaturgy, Pedakōmaṭivēma wrote *Sāhityacintāmaṇi*, a treatise on Rhetoric, *Saṅgītacintāmaṇi*, a treatise on Music, *Sṛṅgaradīpikā*, a commentary on Hāla's *Gāthāsaptasati*. Kāṭayavēma wrote *Kumāra-girirājīyam*, a commentary on Kālidāsa's *Nāṭakatraya Śakuntala, Malavikā* and *Vikramorvaśi*: in accordance with the method prescribed by Kumāragiri in *Vasantarājīya*, now extinct. Sivaliṅga bhūpa wrote *Tattvaprakāśikā* on Haradattācārya's *Giriśaṣṭuti-Sūktimālā* or *Caturvēdatātparyasaṃgraha*.

74. Sarvajña Siṅgabhūpāla, author of *Rasārṇavasudhākara*.

75. *History of the Redḍi Kingdoms*, p. 278.

the Hindus into Islam reduced the fear of sin in the ordinary man. These factors tolled heavily on the morale of the people and consequently the ethical structure, the bedrock of Hindu society suffered a severe blow. The comparative change in the nature, increase in the number and variety of imprecatory verses in the records of the period, lithic and copper, indicates the progressive decrease in the fear of sin of the common man. This slackening brought about a change in the mental attitude of the Sūdras, infused in them the courage and firmness to tread on the path untrodden by their forefathers, due to fear of sin and social ostracism, and realise their ambitions by achieving triumph after triumph against the Muslims. Their glorious victory made them Visualise their hidden capacities, mental and physical, assuring them of their self confidence. But for the awakening in this numerous community of the Sūdras, the backbone of the Hindu social structure, Āndhradēśa could not have been rescued from the Muslim yoke. Prōlayavēma is hailed as Agastya to the ocean of Mlecchas, in inscriptions.⁷⁶ Subsequent history attests how the country enjoyed the benefits of the Sūdra rule in political expansion,⁷⁷ economic development,⁷⁸ trade and commerce,

76. *Inscriptions of the Nellore District*, Vol. III, Ongole 73.

77. Pūrvasamudrādhiśvara- a title of Anavēma Redḍi, *South Indian Inscriptions*, Vol. 8, No. 559.

78. Mōṭupalli, the famous seaport and Caitrāvāra (the summer resort) of the Kakatiyas, was recovered for Prōlayavēma by his brother Mallā Redḍi - Errāpreggada: *Harivaṃśamu*, part I, canto I, verse 23; Anapōta Redḍi (AD. 1356-1371), son and successor of Prōlayavēma achieved tremendous improvement in the sea borne trade of this great emporium, celebrated since the days of Gaṇapatidēva, by repealing the prevalent unjust laws and proclaiming a fresh charter an *abhayaśāsana* to merchants from various countries engaged in overseas trade. This charter (A.D. 1358) in Sanskrit, Telugu and Tamil is on a pillar in local Virabhadrasvāmi Temple. The marine trade increased by leaps and bounds in the subsequent reigns of Anavēma, Kumāragiri and Pedakōmaṭivēma, and Kāṭayavēma and Queen Anitalli.

mobility in social structure, pattern of administration, and religious sphere,⁷⁹ literary and artistic attainments. They were solely responsible for the age of renaissance and efflorescence, that the Redḍi rule connoted and aptly applauded in inscriptions⁸⁰ as Mahitāndhradēśa and Mahaniyāndhradēśa, possibly implying maritime contacts with South East Asia, and literary heights scaled by *Kavisārvabhauma Śrīnātha*.

Besides the four castes, there were three classes of people in society namely the Vēśyas, the Pañcamas and Muslims.

a) *THE VĒŚYAS:*

This class of courtesans existed in the country and there were Vēśyavāṭis in towns and capital. The Vēśya class owes its origin to the progeny of men of higher castes by women of lower castes. The Vēśyas generally devoted themselves to a study of fine arts, music and dance under Brāhmin teachers; some of them acquiring proficiency in them. Generally wealthy men were attracted by the talents of the Vēśyas and patronised them. Aristocrats honoured them though they were classed with the Sūdras. As mistresses of kings and nobles, the courtesans swayed much influence in society, and even with the administration of the country. We hear of Lakkamādēvi the *prēyasi* and marvellous dancer of the court of Kumāragiri Redḍi⁸¹ and Devadāsis serving in temples in the period. In contemporary Vijayanagar, the administration levied a tax on Vēśyas, which yielded sizeable income to the state coffers. Some of the courtesans made rich gifts to temples as attested by inscriptions in Āndhradēśa.

79. Prevalence of the new sects in Saivism - Pāśupata, Viraśaiva, Ārādhya etc., and Vaiṣṇava, and the composite cult of Harihara - each with its unique features.

N. Ramesan, A.P. Government Archaeological series No.6. c.p. Inscriptions in A.P. Museum (Hyderabad) p. 200.

80. Puvvāḍa copper plate grant of Anavēma Redḍi - Śrīśailam epigraph of Anavēma Redḍi - 20 of 1915: S.22 X 559. V. Yasoda, Devi, Mahitāndhradēśa - *Journal of Indian History* Vol. 45 (1967) Trivendrum, pp. 481 — 500.

81. South Indian Inscriptions Vol.IV. 1060. Drākṣārāma epigraph (AD 1402); Kāṭayavēma: / Kumāragirirājiyam - preface to Abhijñāna Śākuntala vyākhyā. cf Mācaldevi, celebrated dance of the court of Pratāparudra of the Kākatiyas - *South Indian Inscriptions Vol.IV.No.773* - Bezavada epigraph; *Kriḍābhīramamu*, verse. 182.

b) *THE PAÑCAMAS OR CAÑDĀLAS*:

The Cañdālas constituted the fifth or the lowest caste, which emerged in course of centuries as an appendage to the four castes in Hindu society. Even the very sight or touch of a Pañcama was considered to pollute a member of a higher caste. So in popular usage they were known as *Añṭarānivāru*, that is, untouchables. The Pañcama community lived in the outermost parts of the village, and their habitat was called *Velivāḍa*. They were prohibited from entering the interior parts of the village inhabited by caste Hindus i.e., other castes; they were banned from coming near and observing any religious functions in the houses of men of higher castes. Though thus kept out of Hindu society, the Cañdālas were the main stay for its economic well being; for agrarian labour was almost entirely supplied by them. There were several sects among them engaged in different occupation. For example the *Mālas*, *Mādigas* etc.; the hill tribes of the *Ceñcus* and *Bōyas*. Generally the Cañdālas adored the goddess *Ēkavirā*, and village Goddess like *Māhuramma*. The hill tribes had affinities with Gods in temples on mountain tops such as *Mallikārjuna* of *Śrīśailam*, *Narasimha* at *Ahōbalam* and *Siṃhāçalam*. *Srinātha* refers to *Velivāḍa* and the woman of the Cañdāla community in his *Śivarātri Mahātmyamu*⁸² and *Kriḍābhirāmamu*.⁸³

c) *THE MUSLIMS OR YAVANAS*:

The Muslim population in *Āndhradēśa* in this period were immigrants from the North in the wake of successive waves of Muslim invasions into the country. During their first occupation of the country, they had all the advantages of a ruling community. With the reestablishment of Hindu Suzerainty, they became acclimatised to the changed political situation and remained a permanent factor in the population. As time passed on the Hindu and the Muslim communities had mutually influenced in every sphere particularly in social customs and beliefs. There are instances of the Hindus converted to Islam. Besides *Harihara* and *Bukka*, the founders of *Vijayanagara*, Muslim historian *Shamsi Sirā Afif*⁸⁴ recorded that *Kaṭṭu* or *Kannu*, a native of *Teliṅgāna*, an officer

82. Canto III, verse 36.

83. Text verse 77.

84. Elliot and Dowson (Ed) : History of India as told by its Historians
Vol. III, pp 367 - 368.

in the service of Pratāparudra was taken prisoner by Mohammad Bin Tughlak and he purchased liberty by embracing Islam. His name was changed to Mālik Muqbal and favoured by the emperor, he rose to the position of Deputy Wasir of Delhi. Several classes of Muslims, traders, recluses, and generals and civilians in search of service settled in Āndhradēśa. Muslim rulers converted several of the Hindu temples into mosques. The mosque at Warangal has been referred to by Śrīnātha in Kriḍā-bhirāmamu as 'Turakala masīdu'. At Rajahmundry, a mosque was built in A.D. 1324 by prince Jūnākḥān.⁸⁵ These were possibly to facilitate the spread of Islam in Āndhradēśa and even after the fall of the Redḍis, the Muslim governors of the Bahmany Sultans deputed to rule over the conquered parts of Āndhradēśa earned the goodwill of the masses by building tanks feeding houses, and places for supply of water to travellers, and performing marriages.⁸⁶ Possibly in these activities they had in view, the advantages that were to accrue to the Muslim element in the population. In the sphere of culture, influence of Islam over Hinduism is perceptible e.g. Pārasikanartana transformed into the Pārasika Mattali dance in *Saṅgitacintāmaṇi*,⁸⁷ by Pedakōmaṭi Vēma Redḍi finds mention in the works of Śrīnātha.⁸⁸

CONCLUSION:

The somewhat compact and complacent social and economic structure in South India and Āndhradēśa had been shaken rather abruptly with vehement violence to its foundations by the successive continuous Muslim expeditions with determined double goal of conquest of the infidels and

-
85. Jūnākḥān also known as Ulūgh Khān or Alaf Khān. His invasion of Warangal - Barani - Tarikhi Firoz Shahi - History of India as told by its own Historians Vol. III. p. 233; Briggs (tr): Ferishta; History of the Rise of Mahammadan power Vol. I pp. 403, 405; A Persian inscription (A.D. 1324) in the Mosque at Rajahmundry - 425 of 1926.
86. 306 and 307 of 1924 Vēdātri (Nandigāma Taluk) epigraphs.
87. *Descriptive catalogue of Sanskrit Manuscripts* (Trivendrum) No. 1417 and 1418.
88. *Kāśikhaṇḍamu*. canto VI. verse 209.

spread of Islamic religion in the infidel land. It took approximately one quarter of a century for the convulsions and final paralysation of the Hindu Kingdoms in South India and Āndhradēśa and the establishment of the Muslim rule instead. Almost immediately in its wake started the Movement for Liberation followed by the emergence of new kingdoms with the avowed aim of rescue, restoration, regeneration and reformation of the Hindu Dharma. During the unsettled state of society in the first twenty-five years of the 14th century and subsequently under the happy rule of the Redḍis Āndhradēśa enjoyed the glories of peace and opulence, and its social and economic structure underwent several momentous and lasting changes, developments and innovations widening it and making it broad based with the caste system growing vertically than horizontally as till then, and caste was no more the deciding factor for occupational basis. With the latitude in the social frame led to far reaching developments in fine arts and maritime trade, making the country in the Redḍi age Mahitāndhra and Mahā Āndhra i.e., Greater Āndhra with its culture spread into South East Asia. The Hindus and Muslims lived on amicable terms and subsequently under the Kutb Shahi rule of Gōlkoṇḍa, Hindu learning enjoyed regal patronage.

SOME MORE NOTICES ABOUT CITSUKHA

The following is a discussion of a few points pertaining to Citsukha's works and the readings he adopted in Śāṅkara's *Brahma-sūtra-Bhāṣya* which sometimes lead to theoretical differences.

1. Among Citsukha's works a commentary on the *Bhāgavata Purāṇa* is noted in the Hindi Introduction¹ to his *Tattvapradīpikā*, Udāsīna Sanskrit Series, No. 5 Kāsi. But no source is given.

The *Prakāśa* of Vamśīdhara on Śrīdharasvāmin's *Bhāvarthadīpikā* on the *Bhāgavata* mentions twice in the beginning of his commentary Citsukha as one of the Ṭikākāra-s. The *Purāṇa* is printed with eleven commentaries and sub-commentaries by Baladev Dasa, Samsar Press Kasipura, Varanasi, 1965 and edited by Krishna Sankar Sastri;

- a) Vol.I, P. 7. श्रीविश्वनाथ-विजयध्वज-जीवगोस्वामि - चित्सुख - श्वसनजादिभिरीरिता याः टीका अतीव गहनाः सुविलोक्य etc.
- b) P. 13. वासनाभाष्य - सम्बन्धोक्ति - विद्वत्कामधेनु-हनुमद्भाष्य-तत्त्वभावार्थदीपिका-परमहंसप्रिया - शुकहार्दमनोहरा - तोषिणी-संदर्भिण्यादयः टीकाग्रन्थाः चित्सुखाचार्यवल्हभाचार्यशंकराचार्य-विजयध्वजादिभिः कृता बहुतरा विराजन्ते ॥²

Vamśīdhara says that he has seen Citsukha's Ṭikā and it is possible too. For his date presumably falls in the 14th century, which makes him a contemporary of Citsukha. Even Śrīdhara might have followed Citsukha in commenting upon the *Bhāgavata* as he evidently did in the case of the *Viṣṇu Purāṇa*.

2. The *Brahma-stuti* is another work mentioned as Citsukha's which is also not available now. Rāmānanda a commentator on the

1. Pp. 15-16

2. It is likely that we get some more such references when this commentary is completely perused.

Kasikhaṇḍa, (hitherto wrongly identified,³ but in fact a part of the *Skānda-Purāṇa*) refers to Citsukha and the *Brahma-stuti*. The commentary is available in print, (Śaka 1803 by Atmaram Kanhoba at Ganpath Krishnaji Press. But the name of the printing place is not given.)

कृष्णशरीरस्य जगत्कारणत्वं चित्सुखाचार्येण ब्रह्मस्तुतौ तनुभूतमयस्य इत्यत्र
तनुभिः सूक्ष्मरूपैः आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं भूतैः व्याप्तस्य कारणशरीरस्य इत्युक्तत्वात् ॥

(on Vol. I, Adhyāya 1st, 2: भूमिष्ठादि etc.). But from this citation it is not clear whether the *Brahma-stuti* is an independent work of Citsukha or part of any Purāṇa or similar work commented upon by him, or being his own work, it has a Tīkā by himself. For the expression "tanubhūtamayasya" seems to be the pratika and the following line its explanation. Another edition by Sri Venkateswara Steam Press, Bombay, (Śaka 1830) also contains the same matter.

3. This part of the discussion bears on the aspect of the readings. In Śaṅkara's *Brahmasūtra-Bhāṣya* printed up to the middle of the second Adhyāya in three parts in the Calcutta Sanskrit Series, No.1, not less than 25 differences in reading⁴ are found adopted by various writers like Padmapāda, Vācaspati, Citsukha and the author of the Vārttika. Of these about 10 are found in Citsukha's *Bhāṣyabhāva-prakāśikā* itself. And a few of them are of vital importance as they point to differences of opinion in the doctrines, such as under *Brahmasūtra* 2-2-11 where the paramāṇu-combination in the ārambhavāda is differently explained, sometimes even with reference to the lost commentary⁵ of Rāvaṇa on the Vaiśeṣika system (as in the *Ratnaprabhā*)

3. Sometimes as the work of Vidyāsāgara and sometimes as that of Ramananda himself: R. 2329, Madras Govt. Mss. Library, Note, 1

4. Pp. 443, 454, 456, 469*, 471, 484, in part I; 665, 699, 709, 741, 756, 769, 922, 934, 937, 955, 995, 996, 998, 1003 1014-1018* na ca tadgatānām padānām, 1126, 1247, in part II; 47*, 38*, 34*, 3*, 46*, 48*, in part III. Those numbers which are marked with asterisk, for example, show Citsukha's readings.

5. According to this work there was a theory of the *Vaiśeṣika-s* that said that only two *dvyanuka-s* would make a *caturanuka*. But in the current theory four *dvyanuka-s* are necessary.

'C'f *Ratnaprabhā* : द्वे द्वे इति शब्दद्वयं पठितव्यम् । एवं सति चतुर्भिर्द्वयणुकेष्वतुरणु-
कारंभ उपपद्यते । on Śaṅkara's passage यदापि द्वे अणुके च चतुष्टयं संपद्यते

which Murāri's *Anargharāghava*, V-5f, names as the *Vaiśeṣika-Kandali*. The *Vṛttika* of Nārāyaṇa Sarasvatī mentions a view of Ārhatas.⁶ But incidentally it may be stated that Citsukha's interpretation seems to be more reasonable which takes the word *dvyāṇuke* as the dual form meaning two *dvyāṇuka*-s to suit the current theory of the *Vaiśeṣikas*.⁷ Another instance is under 1-3-20 where⁸ the reading "jivopāsanopadeśaḥ" and "na jivopāsanopades'aḥ" are mutually contradictory giving rise to opposing views on the *jivopāsanā* being contextual or otherwise. *Prakṛtiviśeṣa*, etc., is given a different interpretation. Editor's Note: प्रकृते दहरे विशेषो गुणः तदुपदेशोऽपि नैत्यर्थः). Perhaps Citsukha treats the passage as two sentences:

(a) न जीवोपासनोपदेशः (b) नापि प्रकृतविशेषोपदेश इति ।

The most interesting instance is to be met with in the *Tāttvaprā-dīpikā*, (Udāsina Sanskrit Series, p, 267) where Citsukha quotes from Śaṅkara's *Brahmasūtra-Bhāṣya*, 1-1-4 in support of the *Bhāṭṭa*-s' *Abhihitānvaya-vāda* which he accepts to be consistent with Advaita :

नचैवमपसिद्धान्तः, भाष्यकारसंमतत्वात् । तथा च समन्वयसूत्रे वेदान्तवाक्यानि प्रस्तुत्य भाष्यकारः प्रतिपादयति स्म—

6. According to this, *paramāṇu*-s directly cause the universe beginning from the *dvyāṇuka*.

7. Without adding another *dve* before *dve dvyāṇuke* in the *Śaṅkara-bhāṣya*, Citsukha gives as an alternative view, presupposing the loss of first *dve* owing to scribe's negligence.

अथवा द्व्यणुकं च द्व्यणुकं च द्व्यणुके तेन द्वे द्व्यणुके इति द्वित्वद्विवचनाभ्यां द्वौ घटौ द्वावितिपत् द्व्यणुकचतुष्टयं संपद्यते ।

8. *Anyārthas ca paramarśaḥ* is the *sūtra* discussing the purport of *śruti*-s whether it is *Jiva* or *Brahman*. The relevant lines of the *Bhāṣya* are:

अथ यो दहरवाक्यशेषे जीवपरामर्शो दर्शितः स दहरे परमेश्वरे व्याख्यायमाने (न) जीवोपासनोपदेशो न प्रकृतविशेषोपदेश इति अनर्थकत्वं प्राप्नोति । अत आह अन्यार्थोऽस्य जीवपरामर्शः न जीवस्वरूपपर्यवसायी । किं तर्हि परमेश्वररूपपर्यवसायी ।

Citsukha's *pratīka* is :na *Jivopāsaneti*; incidentally it may be noted that the *Bhāmānī* and *Nyāyanirṇaya* (Nirnaya Sagar Edn. 1934 p. 239) also have न जीवेति as their *pratīka*.

“ न च तद्गतानां पदार्थानां ब्रह्मस्वरूपविषये निश्चिते समन्वयेऽवगम्यमाने
अर्थान्तरकल्पना युक्ता श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात् ”

Maṇḍana Miśra's *Brahmasiddhi* is also cited for support:

पदार्थान्तरतुल्यत्वाद् विध्याकांक्षानिबन्धनः ।

न संसर्गः पदार्थानां, स्वशब्दैस्तु प्रकाशिताः ॥ 125 ॥

संबन्धयोग्यरूपेण तस्मात् संसर्गभागिनः ।

विशिष्टार्थप्रयुक्ता हि समभिव्याहृतिर्जने ॥ 126 ॥

But the reading in all printed texts of *Śaṅkara-bhāṣya* is *padānām* but not '*padārthānām*'. The former reading is more favourable to the Prābhākara-s' Anvitābhīdhāna-vāda which does not admit of any separate status for the meaning aspect of words in conveying the sentence import. But in conformity to the Bhāṭṭa view to which the reading '*padārthānām*' is suitable, Citsukha underlines the syntactical potentiality of the word-meanings as independent entities.

तत्र च पदार्थानामेवान्योन्यान्वयप्रत्यायकता प्रतीयते ॥

The commentator of *Citsukhī Pratyagrūpa* observes that Citsukha cites Śaṅkara in favour of the Padārtha-view of the Bhāṭṭas (also accepted by the Bhāmatī school as against Vivaraṇakāra's Pada-view):

यदि चैवं न्यायपरिशुद्धेऽपि पक्षे विवरणकारादिमतमवलम्ब्य अपसिद्धान्त-
गन्धितां कश्चिदादध्यात् तन्मुखं भाष्यकारप्रभृतिवृद्धवचनप्रतिबंधेन पिदधाति - नचे-
त्यादिना ॥

But in no (printed) commentary on the *Bhāṣya* do we find any pratika including '*padārthānām*', either. For that matter even '*padānām*' is to be rarely met with: e.g. Nārāyaṇa Sarasvatī's *Vārttika* having 'na ca tadgatānām padānām iti.' Even Citsukha's *Bhāṣyabhāvaprakāśikā* is not an exception. Even so his commentary on the *Vivaraṇa* does not throw any definite light in this matter. It is only in his *Abhiprāyaprakāśikā* on Maṇḍana's *Brahmasiddhi*, Niyogakāṇḍa (Madras Govt. Oriental Series [M O S] CLXI, p.401, stanzas 125-126 which are quoted in the *Tattvaprādīpikā*) that Citsukha consistently interprets Maṇḍana in favour of the Padārtha-view:

किं तर्हि संसर्गप्रयोजकमिति ? पदार्था एवेत्याह ।

before the pratika : स्वशब्दैस्त्विति ॥

Of course Ānandapūrṇa in his *Bhāvasuddhi* (p. 402 of above (M O S) edition) on the *Brahmasiddhi* draws attention to the issue of Kārya & Siddhavastu and interprets Maṇḍana to be subscribing to the siddha-bodhakatva of śrutis (in addition to the vidhi) which is different from the Pada-Padārtha problem, since he supports the Anvitābhidhāna-vāda of the Prābhākaras in his *Nyāyacandrikā* (M O S., CLIV, 1959, pp. 182 to 216). But as for the Pada-Padārtha problem, Citsukha interprets Maṇḍana in consistency with Padārtha-view and he is correct.

In his *Tātparyadipikā* on the *Vivaraṇa* (Madras Govt. Oriental Series, No. CLV, part ii, p. 777) Citsukha simply interprets the two views of the Bhāṭṭas and the Prābhākaras one after another even as the original *Vivaraṇa* does, which cannot decide the matter in favour of any view. For following the convention that the siddhānta comes after the pūrvapakṣa generally, it could be argued that Citsukha treats the Prābhākara-s' pada-view as the conclusion of Advaita, even as Vivaraṇa-kāra does: but this can be objected to by saying that the authors are not at all committed to accept every subsequent view as their siddhānta, since they would generally indicate in unequivocal terms what their siddhānta is; and as it is not so done in the present context, the Prābhākara-s' pada-view must not be treated as the conclusion of Advaita. Furthermore, even the reference to the Prābhākara-s' Anvitābhidhāna-pada-view in the *Vivaraṇa* MOS, pt. II p. 777):

पदानामेव संसर्गप्रतिपादनसामर्थ्यकल्पना लाघवाच्च ॥

can be explained in a noncommittal way that the spirit of it is to show that even following this view, the śruti-s signify siddhārtha in addition to Kārya of vidhi (but not the kārya alone to the exclusion of the former) as the Mīmāṃsaka-s contend). And Brahman of course is the siddhārtha or bhūtārtha of the Upaniṣads.

But then Pratygrūpa's contention that the Vivaraṇa-kāra follows the Anvitābhidhāna-mata violation of which according to the objector entails breach of the Advaita doctrine (apasiddhānta) if the Bhāṭṭa-s' view of Abhihitānvaya- (padārtha-)view be supported as in the *Tātparyadipikā* loses force :

यदि चैवं न्यायपरिशुद्धेऽपि पक्षे विवरणकारादिमतमवलम्ब्य, etc.

The solution to this is to be found in Vivaraṇa-kāra's *Sābdanirṇaya* where he supports unambiguously the Prābhākara view among many other theories he examines there:

- (१) गृहीतपदपदार्थसम्बन्धात् पदव्यतिरिक्तादेव वाक्यादविभक्तपदात्मकाद् विशिष्ट-संसर्गप्रतिपत्तिरिति केचित् प्रतिजानते ॥
- (२) पदावबुद्धेभ्य पदार्थेभ्य इत्यपरे ॥
- (३) पदेभ्य एव संसृष्टाभिधानसमर्थेभ्यः संसर्गप्रत्यय इत्यन्ये प्रतिपादयन्ति । तत्र अन्त्यं पक्ष आत्मीयत्वेन स्वीकरोति ॥

So the objection that there is breach of Advaita in the *Tattvapradīpikā* stands. It is to answer this that Śaṅkara's *Bhāṣya* is cited in support of the Bhāṭṭa view as per the Advaitic convention viz., *vyavahāre bhāṭṭa-nayah* which Citsukha also follows. The difficulty in drawing such a support has already been adverted to in view of the absence of the word 'padārthanām' in the specified passage of the *Bhāṣya* and non-existence of any such pratika in the commentaries on it, with the sole exception of the *Prakāṣārtha-vivaraṇa* (Vol. i, p. 54, Madras University Sanskrit Series No. 5, 1935) which mentions "padārthanām"

ननु यद्यपि वेदान्तगतानां पदार्थानां, विशेषणविशेष्यभावेन सम्बन्धो लिङ्गक्षयि-षितः अद्वितीयब्रह्मस्वरूपपर एव तात्पर्यलिङ्गेभ्यो निश्चितः, तथापि जैमिनिवचनादेव अर्थान्तरपरत्वं कल्प्यते इत्याद्याशङ्क्याह-न च तद्गतानामिति ।

It is also essential to see what Sukhaprakāśa's *Bhāvadyotanikā* has to say on the *Tattvapradīpikā* in this context (Transcript copy of the MS No. R.5203 Madras Govt. Oriental MSS. Library, p. 108)

उदाहृतभाष्यस्य कथमभिहितान्वयपरत्वमिति । तत्राह-तत्रचेति । पदानामेवब्रह्मसमन्वय-परत्वविवक्षायां पदार्थानामित्यर्थग्रहणं व्यर्थं स्यादित्यर्थः । on quotation from the *Brahmasiddhi*:

पदार्थान्तरतुल्यत्वादिति । पदार्थान्तरैः नियोगस्य तुल्यत्वात् न नियोगाकांक्षानुबन्धनः पदार्थसंसर्ग इत्यर्थः ॥

This draws attention to Citsukha's statement (*Tattva-Pra.* p.267):

तत्र च पदार्थानामेव....मण्डनमिश्रादिभिरप्यङ्गीकृतत्वात् ,

to the effect why Abhihitānvaya-vāda is to be preferred. The word *padārthāntara* is taken to mean cow, etc. (gavādi-padārthāntara) as different from *niyoga*. This is not found in the *Ṭikā*-s of Citsukha and Ānandapūrṇa on the *Brahmasiddhi* or in Pratyagrūpa's *Nayanaprasādini* on the *Tattvapradīpikā*. Apart from this, Sukhaprakāśa does not throw any light on the reading of the *Bhāṣya* whether it is *padānām* or *padārthānām*.

On the face of it 'padānām' seems to be more suitable to the context. Otherwise the cited passage reads, *padārthānām...arthāntarakalpanā*, which means that padārtha-s have some other *artha*.

When Citsukha reads *padārthānām*, he perhaps thinks that for *Samanvaya* to be possible the word-meanings as independent units have to be accepted and that mere words do not have *samanvaya* which is in tune with the Bhāṭṭa view (Abhihitānvaya-vāda). Then *arthāntarakalpanā* means giving a different meaning, viz. 'kārya or vidhi' (but not the meaning of Brahman). This would be the *Vākyārtha* or the purport of the passages on the whole. In this way even padārthas can be seen pointing to some other *artha*.

The *Nyāyacandrikā* of Ānandapūrṇa already referred to of course follows Citsukha's *Tattvapradīpikā* in quoting the *Bhāṣya* passage, *na ca tadgatānām*, with the reading, *padārthānām*, after summing up the discussion of *śabda-bodha* on the line of the pada-view of the Prābhākara-s drawing the support of the Vivaraṇa-kāra with quotation of the stanza from the latter's *Śābdanirṇaya* MOS, CLIV, p. 215.

It is even more interesting to see how having accepted *padārthānām* as the *Bhāṣya* reading Ānandapūrṇa argues in harmony with the Pada-view of the Prābhākara-s :

इदेवमन्विताभिधानमेव युक्तमित्याचार्याः ॥

If padārtha in the *Bhāṣya* should mean literally the word-meaning its interpretation as *tadgata* or pertaining to sentence would be contradictory, since words but not their senses belong to the sentence. Then *padārthānām* means the words themselves designated by *pada* (*padavācyānām*). *Artha* in *padārthānām* is also significant in rejecting *sphoṭa* (*sphoṭanirāraṇārtham arthagrahaṇamapy aviruddham* in the *Nyāyacandrikā* p. 216).

VISṬU THE AUTHOR OF THE PAṆCIKĀ
COMMENTARY ON THE ANARGHARĀGHAVA—HIS
IDENTITY WITH PŪRṆASARASVATĪ

The *Pañcikā* commentary¹ on the *Anargharāghava* of Murāri is an exhaustive and elaborate work. It is considered to be authoritative by scholars. Melputtūr Nārāyaṇabaṭṭa refers to the *Pañcikā* as an authoritative work in his *Prakriyāsarvasva*.² From one of the introductory verses, we know that Viṣṇu, the son of Muktinātha, is the author of this commentary³. The colophons also endorse this statement.⁴ Scholars have no idea about the life and other works of Viṣṇu. In this paper an attempt is made to identify this Viṣṇu with Pūrṇasarasvatī, the famous poet and commentator of Kerala.

Pūrṇasarasvatī is famous for the commentaries *Vidyullatā* on *Meghadūta*.⁵ *Rasamañjari* on *Mālatimādhava*⁶ and *Bhaktimandākinī* on *Viṣṇupā-*

1. Trivandrum Ms. No. T. 803. Some more Manuscripts are also available in Trivandrum and Madras. This work is printed in Telugu script in Madras.

2. अनर्घराघवाद्याङ्के स्वाहाकारमितीह च ।
पञ्चिकापि तथैवाह न जाने महतां मतिम् ॥

Prakriyāsarvasva,

Trivandrum Sanskrit Series, part II, p. 141.

3. अनर्घराघवाख्यस्य नाटकस्य यथामति ।

करोति पञ्चिकां विष्णुमुक्तिनाथस्य नन्दनः ॥ (P. 1.)

4. इति विष्णुविरचितायामनर्घराघवपञ्चिकायां प्रथमोऽङ्कः...इति मुक्ति-
नाथसूनुविष्णुविरचितायामनर्घराघवपञ्चिकायां तृतीयोऽङ्कः ।

5. *Meghasandēśa* with the *Vidyullatā* commentary, Vani Vilas Sanskrit Series, 1909.

6. *Mālatimādhava* with the *Rasamañjari* commentary, TSS. 170 1953.

*ādikeśāntastotra*⁷ and for the original works *Hamsasandēśa*⁸, *Kamalinīrājahamsanāṭaka*⁹ and *Rjulaghvi*¹⁰, an epitome of *Mālatimādhava*. Apart from these works which have been put in print, there is also a commentary on *Anargharāghava* by him which is only available in manuscript. There are three manuscripts of this work in the Kerala University Oriental Mss. Library, Trivandrum. They are (i) 1012 A, (ii) C 1827 A, and (iii) T 859. The last among these is transcribed from Ms. 1012 A which is completely damaged.

Dr. K. Kunjuni Raja and others who have so far written about Pūrṇasarasvatī have mentioned only the transcript (T 859) among the works of Pūrṇasarasvatī, they have omitted the other two. This manuscript T 859, as they have said, is only a short commentary and is naturally titled *Ṭippaṇa*. This *Ṭippaṇa* confines mainly to giving meaning for difficult words, to quoting dictionaries, and to noting grammatical peculiarities citing *sūtras* from the *Aṣṭādhyāyī*. One who is familiar with the commentaries of Pūrṇasarasvatī may hesitate to ascribe this *Ṭippaṇa* to that great commentator; but he is forced to accept it as one of the works of Pūrṇasarasvatī, because manuscript-evidence is there. In the colophon it is stated in clear terms that Pūrṇasarasvatī wrote this *Ṭippaṇa*.¹¹

Examining the Ms. C. 1827 A, it appears to be an expanded version of this *Ṭippaṇa*. It contains useful notes and concentrates on a full appreciation of the original work. It, therefore, seems to approximate to the style of the other commentaries of Pūrṇasarasvatī. This expanded recension is incomplete and ends with the commentary on the verse VII. 22.

Both these versions begin with the benedictory verse,

प्रणम्य सच्चिदानन्दं पूर्णज्योतिर्निरञ्जनम् ।

अनर्घराघवं नाम नाटकं व्याकरोम्यहम् ॥

It is known that Pūrṇajyotis mentioned here was the teacher of Pūrṇasarasvatī and he is referred to in high respect in his *Vidyullatā, Rasamañ-*

7. *Viṣṇupādādikeśāntastotra* with the *Bhaktimandakini* commentary, Vani Vilas Sanskrit Series, 1911.
8. *Hamsasandēśa*, TSS. 129, 1937.
9. *Kamalinīrājahamsa*, published by the University Mss. Library, Trivandrum, 1948.
10. *Rjulaghvi*, Poona Oriental Series, 1943.
11. इति पूर्णसरस्वतीविरचिते अनर्घराघवस्य टिप्पणे सप्तमोऽङ्कः ।

jari, *Kamalinīrājahaṃsa* and *Haṃsasandēśa*. In this verse the name Pūrṇasarasvatī is not stated and so there is a chance to argue that some other disciple of Pūrṇajyotis may be the author of the two recensions of this commentary, especially of the elaborated one because no colophon is there indicating that Pūrṇasarasvatī is the author. This difficulty can, however, be overcome. In the *Abhijñānaśākuntalacarcā*, a commentary on *Anargharāghava* is mentioned twice in the name of Pūrṇasarasvatī and the passage quoted therein can be traced in the present two versions. The quotations run as follows :

- (1) तदुक्तं पूर्णसरस्वतिना अनर्घराघवव्याख्याने कविरिष्टदेवतानमस्काररूपं मंगलं करोति - निष्प्रत्यूहमिति । अनेन नाटकारम्भविहितां द्वादशपदां नान्दीं कविः प्रयुक्ते इति ।
 (2) पूर्णसरस्वतेरपि वचनं व्याहृतम् । मुरारिनाटकव्याख्याने पुनः कविर्नान्दीं प्रयुङ्क्ते इत्यत्रोचत् ॥¹²

At the end of the expanded recension there is a separate leaf containing the note by the scribe in Malayalam: "Kūṭallūre Meleṭatte ceriya pañcika (short Pañcika of Kūṭallūr Meleṭam House)" Thus we come to know that this is an abridged form of a commentary by name *Pañcika*. The *Pañcika* referred to here is the famous *Pañcika* commentary on *Anargharāghava*, already mentioned in the beginning of this paper. In this abridged recension, lengthy discussions of grammatical importance and of dramaturgical aspects such as *bhūṣaṇaś* and *sandhyāṅgas* are all avoided.

Thus we get three versions of the same *Pañcika* commentary on *Anargharāghava*. It is not so rare in Sanskrit that one and same work exists in more than one version. The *Sumanoramaṇi* commentary on *Meghadūta* by Ṛṣiputra Parameśvara has two recensions - one long and the other short.¹³ *Rūpāyanapaddhati* of Śaṅkara is another example. It is well known that *Vyākaraṇamañjūṣā* of Nāgeśabhaṭṭa has three recensions. In all these cases the author of the various versions is one and the same. The motivation of writing more than one recension of the same work by the same author may be to suit the needs of the disciples of different levels of the attainment.

Putting against this background the three versions of the *Pañcika*

12. *Abhijñānaśākuntalacarcā*, TSS, 1961. pp. 4, 5.

13. Vide *Meghasandēśa* with *Sumanoramaṇi* commentary of Ṛṣiputra Parameśvara, published by the University Mss. Library, Trivandrum, 1946, introduction; p. vii and appendix I.

commentary, it can be presumed that all these three are written by the same author. The longest recension among these three resembles, to a large extent, the commentaries generally accepted as those of Pūrṇasarasvatī. As in *Rasamañjarī*, the grammatical rules and lines from treatises of dramaturgy are profusely quoted in *Pañcīkā*. There are abundant quotations from *Dharmaśāstras* to explain some parts of *Anargharāghava* just as there are a large number of quotations from the texts on a Vedānta philosophy in *Bhaktimandākinī*. In contrast with *Vidyullatā* citing of parallel lines from *Kāvya*s and *Nāṭaka*s of well known authors is very rare in *Pañcīkā*. But this does not necessarily imply separateness of authorship, because as far as Pūrṇasarasvatī's commentaries are concerned, it varies from one to the other to a considerable extent. Thus we see that in *Vidyullatā* the author focuses his light on the appreciation of Kālidāsa's poetic art and flights of imagination and accordingly there are only a few explanations of grammatical rules and such other things, whereas in *Rasamañjarī* he takes care to balance the proportion of both the faculties of appreciation of poetry and scholarly performance, as a result of which he gives abundant quotations from *Kāvya*s and *Nāṭaka*s and from grammatical and dramaturgical treatises. In the same proportion, these variations can be seen in *Pañcīkā* also.

The *Pañcīkā* commentary on *Anargharāghava* must have been the first work of the author because there is a characterisation of himself as a dull-witted fellow in one of the introductory verses.¹⁴ Such expressions of humility are totally absent in the other works of Pūrṇasarasvatī.

Pūrṇasarasvatī was a sannyāsin and the appellation 'sarasvatī' in his name suggests that he belonged to the Daśanāmīns, the ten orders of ascetics which were established or re-organised by Śaṅkarācārya.¹⁵ If the identification of Viṣṇu with Pūrṇasarasvatī is accepted, then Viṣṇu must be the name of Pūrṇasarasvatī in his *pūrvāśrama*. Probably the author was neither initiated to asceticism nor even had become the disciple of Pūrṇajyotis at the time of the composition of the original longer version of *Pañcīkā*. It was after he chose Pūrṇajyotis as his

14. मया मन्देन रचिता पञ्चिकेयं मनीषिभिः ।

उक्तानुक्तदुरुक्तज्ञैः प्रयत्नेन विशोध्यताम् ॥

15. Vide: N.V.P. Unithiri, 'A Note on the word Sarasvatī' *Journal of the Kerala University Oriental Research Institute and Mss. Library*, Vol. XX, pt. II. Also see Dr. G.S. Ghurye, *Indian Sādhus*, Popular Prakashan, Bombay, 1962.

teacher, that he abridged the *Pañcikā*. The respectful reference to Pūrṇajyotis and the absence of the author's name Pūrṇasarasvatī in the two abridged versions,¹⁶ thus become significant. The time that he composed these two versions must be the transitional period of his ascetic life. There must be some transitional name then such as Caitanya or so. This transitional name must not have been put in his works which were then composed, since it was valid for a short period of one or two years.

With regard to the date of Viṣṇu, we get some information from the statement made by Divākara in his *Amogharāghava*, the earliest *Campūkāvya* of Kerala.¹⁷ Divākara is believed to be a Nampūtiri brahmin of Kerala. Passages like 'jamadagner anvavāyah' 'kṣopikṣemāya rāmaḥ svayam ajani harer yatra ṣaṣṭhāvatārah' suggest that he belonged to Bhārgava-gotra. His father was Viśveśvara, son of Nārāyaṇa. He had a brother by name Viṣṇu Divākara who writes about Viṣṇu, that he made their family illustrious with his sacred way of life, that he was as though Vedic rites personified and that he wished to gain the ultimate relief through devotion to Śiva.¹⁸ This description of Viṣṇu presents before us a sublime and pious life which may be applied cent-per-cent to that Pūrṇasarasvatī as it is revealed from his line of thought reflected in his works. In *Pañcikā*, Viṣṇu says that his father is Muktinātha. This may not be his real name, as such names are not common among Nampūtiri brahmins of Kerala. It, however, suggests that his father lived more or less an ascetic life. Divākara states that his father Viśveśvara attained

16. The mention of Pūrṇasarasvatī in the colophon of the *Tippana* must be made by the scribe.

17. For details, vide: Ullur S. Paramesvara Iyer, *Kerala Sahitya Caritram*, Vol. I, pp. 118-190.

18. तस्यारनजो विष्णुरलङ्कारिष्णुः
कुलं पवितैरमलं चरितैः ।
भूतेशसेवासुखमाप्तुकामः
श्रोतो विधिर्मूर्त इवाविरासीत् ॥

(quoted by Ullur, *ibid.*)

final liberation at Kāśī.¹⁹ It may be on this account that Viṣṇu calls his father Muktinātha.

Viṣṇu's date can be fixed between the latter half of thirteenth century and the first half of the fourteenth century, since his younger brother Divākara composed his *Amogharāghava* in 1299 A.D. according to a chronogram in the work.²⁰ On the basis of quotations in the works that are undisputedly his, the date of Pūrṇasarasvatī is also to be fixed as the same. In *Rasamañjarī*, he quotes Citsukhācārya (1220-1284 A.D.).²¹ Payyūr Parameśvara severely criticises some views of *Vidyullatā*. As some scholars have pointed out, these poignant criticisms show that both these authors were contemporaries. Parameśvara's date cannot be later than the middle of the fourteenth century.²² These upper and lower limits tally with the date of Viṣṇu also.

From the foregoing observations it can be concluded that Viṣṇu, the author of *Pañcīkā* commentary on *Anargharāghava*, is identical with Pūrṇasarasvatī and that this Viṣṇu may be the same as the Viṣṇu who is mentioned in *Amogharāghava* as the elder brother of its author Divākara. The author must have composed the original *Pañcīkā* commentary before he chose Pūrṇajyotiś as his teacher in his ascetic life. The abridged two versions were composed after he chose Pūrṇajyotiś as his teacher and before he completed the transitional period of ascetic life. After he became Pūrṇasarasvatī all the famous works like *Vidyullatā* were written.

19. यः साकं धर्मपत्न्या परव्यसि परित्यक्तसांसारिकाशीः
काशीमासाद्यः सद्यः सुरसरिदृष्टे सङ्गमय्यापिताङ्गः ।
पायं पायं पुरस्ताच्छिववदनगलत्तारकत्रह्मविद्या-
पीयूषं कर्णपेयं निरुपमसुखदां प्राप कैवल्यलक्ष्मीम् ॥ (Ibid)

20. चन्द्रनेत्रद्वयक्ष्माभिः शककाले विलोकिते ।
अमोघराघवं काव्यमाविरासीद् दिवाकरात् ॥ (Ibid)

21. See P.K. Gode, *Studies in Literary History*, Vol. I, p. 219.

22. Vide: Dr. K. Kunjunnī Raja, *The Contribution of Kerala to Sanskrit Literature*, p. 214.

VIJAYANAGARA TEMPLES AT ŚRĪŚAILAM

Śrīśailam is a mountain among the Nallamalais, situated on the right bank of the river Kṛṣṇā in the Nandikotkur taluk of the Kurnool district. It is variously known as Śrīśailam, Śrīparvata and Śrīgiri and has been a popular centre of Śaivite pilgrimage, from time immemorial. A ghat road laid through the dense forests of the Nallamalais connect the place from Doṅṅāl, situated on the Nandhyal-Kurnool road. Pious devotees throng here in thousands on the occasions of the *Mahā-sivarātri* and *Ugādi*. On the top of the Śrīśailam hills is the sacred temple of Mallikārjuna. The liṅga in the *garbhagṛha* is considered to be one of the *svayambhū* or self-emanated liṅgas, the consort of Mallikārjuna is known as Bhramarāmbā.

The Eastern ghats break up into a number of parallel ranges in the region south of the river Kṛṣṇā. The central group is called Nallamalais in the Kurnool district and these meet the eastern range, round the group of hills at Tirupati in the Chittoor district. The top of the Śrīśailam hills is 1563 feet above sea level and the temple of Mallikārjuna is on the top of the hills.¹ The hill is surrounded by high peaks on all sides. Tradition has it that there are four gateways to the Śrīśailam hill : Tripurāntakam in the east, Siddhavaṭam in the south, Alampūr in the west and Umāmahēśvaram in the north.²

There are a number of legends connected with the hills of Śrīśailam and its temples. A certain Parvata, son of Śilāda, is said to have performed penance, pleased Śiva, and made Him agree to live on his body with all his retinue. This Parvata assumed the shape of a big hill and Śiva lives on its top.³

According to another legend, Śrī, the daughter of a ṛṣi did penance, pleased Śiva and got her name associated with the name of the hill, which thereafter came to be known as Śrīparvata.

Mallikārjuna, the main deity on the hill, is connected with many legends. According to one tradition, Candravatī, the daughter of the ruler of Candraguptapaṭṭaṇa, situated near Śrīśailam on the opposite

1. Kurnool Manual. pp. 5 and 101.
2. Mackenzie Collection, 15-3-2; Śrinātha, *Kāśikhaṇḍamu*, (Vavilla Edition), p. 104.
3. Paṇḍitārādhyacaritramu, pp. 254-268.

bank of the Kṛṣṇā, ran away from her father who made amorous advances to her, went up the hill and settled down there with a few servants. One day, she was informed by her cow-herd that one of her cows was sliedding all its milk on a natural rock formation and when she went and witnessed the same, she came to know that it was not an ordinary rock but a *svayambhū* or self-emanated liṅga of Śiva. Thereupon, she began to worship the liṅga and on one day when she was in the ecstasy of devotion, Śiva appeared out of the liṅga and Candrāvati offered a garland of *mallikā* and *arjuna* flowers requesting the God to wear it on his head. Thereafter, Śiva came to be known as Mallikārjuna.⁴

The Ceñcus, a hill tribe who inhabit the Nallamalai hills look upon Mallikārjuna as their dear relation and call him Ceñcu-mallayya. According to one local tradition, Śiva came to the forests of Śrīśailam as a hunter, fell in love with a Ceñcu girl, married her and settled down on the hill.

According to another tradition, the famous Vedānta teacher, Śrī Śaṅkara, spent some time on the hill and he narrowly escaped death at the hands of a *kāpālika*.

Several interesting stories connected with Śrīśailam are narrated in a well known Telugu literary work by name *Mallikārjuna- Paṇḍitārādhya-caritramu*.⁵

Innumerable references to the Śrīśailam hill are found in several Sanskrit, Telugu, Kannada and Tamil literary works. There is reference to the hill in the *Mahābhārata* in connection with Arjuna's pilgrimage. The *Ratnāvalī* of Harṣa mentions a certain *dhārmika*, a resident of Śrīśailam who could make flowers blossom in all seasons of the year.⁶ Bhavabhūti's *Mālatīmādhava* contains a story according to which, a priest named Aghoraghanṭa, who resided at Śrīśailam, captured Mālatī, the heroine of the play and attempted to offer her as a sacrifice.⁷ The *Kathāsaritsāgara* mentions an ascetic who did penance on the Śrīśailam hill in order to propitiate Śiva..⁸ The *Rasaratnākara* refers to a chemical laboratory which was set up on the hill to conduct experiments and studies in alchemy. The *Skāndapurāṇa* contains a section entitled the *Śrīśailakhaṇḍa*, The sanctity of the hill is praised in the *Vāyu* and *Brah-*

4. M. E. R. 1915, Part II, p. 91.

5. *Paṇḍitārādhya-caritramu*, pp. 300-304, 423-426 and 472-477.

6. Act II, *Prāveśāka*.

7. Acts I, IX and X.

8. *Kathāsaritsāgara*, Ch. L.XXIII.

māṇḍa Purāṇas.⁹ Śrīśailam is mentioned as a *Siddhikṣetra* in the *Matsyapurāṇa*.¹⁰

Mallikārjunapaṇḍita, Nannecōḍa and Cakrapāṇi Raṅganātha, the famous Telugu poets praised Lord Mallikārjuna of Śrīśailam. Śrīnātha, the renowned poet of the Redḍi kingdom, described the sanctity of Śrīśailam, in his *Kāśīkhaṇḍamu*.¹¹ Pāḷkuriki Somanātha, a well known Śaiva poet, devoted a section in his *Mallikārjuna - Paṇḍitarādhyā - caritramu* to a description of the hill, of various groups of pilgrims that ascended it and the celebration of the Sivarātri-festival and also enumerated the shrines and *tīrthas* situated on the hill.¹²

There are numerous inscriptions of the Vijayanagara period in the Mallikārjuna temple, belonging to the reigns of Harihara II, Praudhadevarāya, Narasiṃharāya, Kṛṣṇarāya, and Rāmadeva IV. From these inscriptions, recording gifts of several kinds made to the temple, it is evident that the main temple enjoyed much patronage of the Rāyas of Vijayanagar.

Description of the Temples :

The hill of Śrīśailam and its neighbourhood contains numerous shrines which are of varying dates and styles. Of these the *prakāra* surrounding the Mallikārjuna temple, the south and east *gōpuras* in it, the *mukhamaṇḍapa* before the Mallikārjuna temple, and the small shrine known as Umāmaheśvara temple at the foot of the hill and near the Pātala-gaṅgā alone belong to the Vijayanagara times.

The temples of Śrīśailam are situated on a wide plateau surrounded on all sides by high hills. The plateau slopes from south to north and the main temple situated on it faces the east.

The temple area is enclosed by a big *prakāra* consisting of four walls each twenty-five feet high. These walls are six hundred feet long north-south and five hundred feet long east-west. They are built of big blocks of granite rivetted into each other. They have a low base below and a coping above consisting of vertical stone slabs with their upper portions rounded. The stones are rectangular and of varying sizes. Each stone has a sunken panel of mythological sculptures leaving a projecting frame on all the four sides thus providing row upon row of framed figure

9. Chapter 77, verse 28.

10. Wilson, Collected Works, Vol. V, p. 118; *Revatīmāhatmya*, Ch. XXI. 10.

11. Viresalingam, *Āndhrakavijīvitamulu*, pp. 100-104.

12. *Paṇḍitarādhyā-caritramu*, *Parvataprakaraṇāmu*, pp. 227-ff 307-335, 339-352 and 374-391.

sculptures. These include, natural scenery, floral designs, animals, *kinmaras*, *gandharvas*, human figures, battle scenes, mythological sculptures and popular forms of Śiva. Longhurst, referring to these sculptures observed, that the *prākāra* is a "veritable museum and library rolled into one". The panelling and the style of the sculptures bring to our minds the sculptured panels on the *prākāra* of the Hazāra-Rāma temple at Hampi. One important feature to be noted is that there is a miniature shrine in the south half of the east wall of the *prākāra*. It has all the component parts of a temple on the elevation and houses an image of Virabhadra.

Date of the Prakara : It is known from an inscription in the Mackenzie collection that a certain Liṅgayya set up the sculptured *prākāra* round the temple in Śaka 1378 corresponding to 1456 A. D. From an inscription dated in Śaka 1327 (1405 A. D.) it is known that Harihara II enlarged the *maṅṭapa* under the south *gopura*.¹³ The existence of the south *gopura*, as early as 1405 A. D., indicates that there was a *prākāra* by that date. It may reasonably be presumed that when the old *prākāra* wall dilapidated the present one was constructed in its place in 1456 A.D. and the sculptures were also executed in the same year.

There are four entrances in this *prākāra* in the four cardinal directions, those in the east, south, west and north being surmounted by *gopuras*.

The East Gopura : The *adhiṣṭhāna* of this *gopura* is hidden by a pillared *maṅṭapa* on either side of the pathway both in the front and in the rear of the *gopura*. The walls of the *gopura* are decorated with pilasters with roll capitals. The *adhiṣṭhāna* of the *maṅṭapa* contains from bottom upwards - *upāna*, *gaḷa*, broad *paṭṭa*, another *gaḷa*, broad *paṭṭa* containing semicircular elevations on its edge, *gaḷa*, *tripaṭṭa*, another *gaḷa* and *āliṅgapaṭṭikā* with semi-circular hangings. Each section of the *maṅṭapa* contains three pillars in the front and three on the side. Each pillar has a rectangular base, hexagonal part, square part, *tāḍi*, *kumbha*, *idaḷ* and expanded *phalaka* and roll capital. Above the capital is a square block which actually supports the stone beam. There is no cornice above the beams but a low flat *paṭṭa* or band running around from which a row of semi-circular projections hang below. The brick superstructure of the *gopura* contains four *talas*

13. Mack. Colln. 15-3-2. p. 214.

with the *kūṭa*, *pañjara*, *sālā*, *pañjara* and *kūṭa* series. The *sikhara* is oblong. It is quite likely that this *gopura* was constructed along with the *prākāra* in 1456. A.D.¹⁴

The South Gopura : There is a *maṅṭapa* in two sections one on either side of the passage in front of the *gopura* covering the *adhiṣṭhāna*. This *maṅṭapa* was enlarged by the Vijayanagara emperor, Harihara II.¹⁵ The *adhiṣṭhāna* of the *gopura* is visible in the rear side. It is four feet high and contains from bottom upwards - *upāna*, broad *paṭṭa*, *gaḷa*, *paṭṭa*, another *gaḷa* cut into compartments, containing lotus designs projecting, *paṭṭa*, another *gaḷa* and *āliṅgapaṭṭikā*. The wall is decorated with three pilasters having Vijayanagara capitals. The *adhiṣṭhāna* of the *maṅṭapa* before the *gopura* contains from bottom upwards - *upāna*, *gaḷa*, broad *paṭṭa* another *gaḷa* and *āliṅgapaṭṭikā*. There are three pillars on the edge of each section of the *maṅṭapa*. These pillars are found in the *maṅṭapa* of the east *gopura*. In the interior on either side of the passage there is a room containing two pillars on its edge. The brick superstructure has fallen and only one *tala* remains. It has the *kūṭa*, *pañjara*, *sālā*, *pañjara* and *kūṭa* decorations.

The Main Shrine of Mallikārjuna: The main shrine of Mallikārjuna is situated in the centre of the courtyard and faces the east. It consists of the *garbhagrha*, narrow *antarāla* and *mukhamaṅṭapa* and to its front is the *Nandi**maṅṭapa*. The *virasiromaṅṭapa* and *nandi**maṅṭapa* are independent structures.¹⁶ The walls of the *garbhagrha* and *antarāla* are plain. The cornice above the walls is flat and austere simple. The *vimāna* which rises above the *garbhagrha* is a stepped *vimāna* containing eight steps. Above the eighth *tala* is a step containing a *kūṭa* in each of the four corners. Above it is the *gaḷa*. The *sikhara* is four sided and belongs to the *Nagara* order. There is a metal *kalasa* above.

The *mukhamaṅṭapa* was built by the Vijayanagara king, Harihara II in 1405 A.D.¹⁷ It is a square structure measuring 60 feet each side and has pillared—porches projecting to the east, south and north. The *adhiṣṭhāna* of the *mukhamaṅṭapa* is 5 feet 2 inches in height and contains from bottom upwards—*upāna*, *gaḷa*, broad *paṭṭa*, another *gaḷa*, *paṭṭa* containing semicircular elevations on its edge, another *gaḷa*, *tripaṭṭa*, another *gaḷa* and *āliṅgapaṭṭikā*. The wall is decorated with pilaster, *kūṭa*—

14. The superstructure of the *gopura* was renovated in 1965.

15. Mack. Colln. 15-3-2, p. 214.

16. The *Virasiromaṅṭapa* was reconstructed in 1965.

17. No. 11 of M. E. R. 1915.

koṣṭha, pilaster, *sālā-koṣṭha*, pilaster and *śālā-koṣṭha*, containing a perforated screen. The other half of the wall contains the same decoration in the reverse order. All the walls are similar. The pilaster contains a rectangular base, hexagonal part, square part, *padmabandha*, *kalāśa*, *tāḍi*, *kumbha*, *idaḷ*, *phalaka* and the roll capital. There is a serpent's head on the roll. There is no cornice above the walls but a low flat *paṭṭa* or band running around from which a row of lotus buds hangs below. On the edge of the roof is a low parapet with *nandis* in the four corners. Each porch has a path with a *vedī* on either side. On the edge of *vedī* is a pillar. The eastern porch has a doorway part whose base is covered by a gilded *kavaca* containing the embossed figures of dancers and musicians. The jambs of the doorway have at their base on either side the figure of a woman holding a *hārati* plate in both her hands. The upper beam has three projections with a row of lotus buds hanging below. The lintel contains a lotus. There are three *vimānas* on the architrave above. The northern porch is similar. The doorway has swans on either side and the architrave above contains three miniature *vimānas*. The *kavaca* at the base of the southern doorway contains the embossed figures of a man with a woman on each side standing with the hands in *añjali*. The base of the jambs contains the figures of woman carrying a *hārati* plate in the two hands. The upper part of the jambs is decorated with a lotus creeper coming out of the mouths of *makaras*. The lintel has the figure of Gajalakṣmī. In the interior, the *mukhamaṅṭapa* contains four rows of pillars each. There is a raised square between the four central pillars. Two fine Natarāja bronzes and many other metal images are kept on this square. To the right of the entrance of the *antarāḷa* are the figures of Siddhi-gaṇapati, and a female deity and to the left are the images of Virabhadra and Bhadrakālī. The ceiling is divided into twenty-five compartments and the central one contains a big lotus. The entrance of the *antarāḷa* is plain. The *garbhagṛha* houses the *svayambhūliṅga* of Mallikārjuna.

The Umāmaheśvara Temple: The Kṛṣṇā flows at the foot of the Sṛīśailam hill winding its way round a number of hills on the opposite side. The back waters formed in the bend of the river are locally known as the *Pātālagangā*. The spot is about two miles to the north-east of the Mallikārjuna temple and is reached by a flight of steps. At the end of this flight of steps is a fine temple in the Vijayanagara style dedicated to god Umāmaheśvara.

The pillars in the porch and their capitals ending in *puṣpa-pātika* in a developed form, and the deity-sculptures found on the walls of the temple indicate that the temple belongs to the late Vijayanagara style.

This temple may therefore be ascribed to the second quarter of the seventeenth century A.D.

Description of the Temple : This is a medium sized temple occupying an area of 400 square feet with an over all length of twenty-five feet and a breadth of 16 feet, and faces the east. It has a square *garbhagṛha* sixteen feet each side and an open porch in the front sixteen feet by ten feet. The *adhiṣṭhāna* above which the *garbhagṛha* stands, is partly buried in the ground and is in two stages. The parts visible above the ground level are - *gaḷa*, cut into compartments by short pilasters, and *kapōta*, decorated with *simhalalāṭa* gables. Above the *kapōta* is a *paṭṭa*, *padma*, *paṭṭa*, broad *paṭṭa*, *gaḷa*, round moulding cut into ribbon cuttings, another *gaḷa*, cut into compartments by pilasters and cornice decorated with *simhalalāṭa* gables. The height of the *adhiṣṭhāna* is five feet. The outer surface of each wall of the *garbhagṛha* is decorated with the following series - projection containing two pilasters, recess containing *kumbhapañjara*, projection containing pilaster, *śālā-koṣṭha* and pilaster, recess with *kumbhapañjara* and projection containing two pilasters. The cornice above the walls is moulded and contains *simhalalāṭa* gables with floral decorations inside the gable. The roof of the *garbhagṛha* is flat and there is no *vimāna*. The porch is reached by short flight of steps from the east. The height of the *adhiṣṭhāna* of the porch is three feet. There are four pillars supporting the roof of the porch. Two of these pillars have each a pillaret projecting from the shaft and the other two have two pillarets projecting from the shaft. All the pillars have typical Vijayanagara capitals. The *garbhagṛha* contains the image of Śiva and Pārvatī. The walls of the *garbhagṛha* contain interesting deity-sculptures, such as Tripurāntakamūrti, Kaṅkālamūrti and Dakṣiṇāmūrti.

MAX MÜLLER
HIS VIEWS ON LANGUAGE AND THE SCIENCE
OF LANGUAGE*

1. IMPORTANCE OF THE SCIENCE OF LANGUAGE:

Language, according to Max Müller, is the most precious inheritance of man. In fact man is man because of language. It is one of the features which distinguishes man from the lower animals; it is an impassable barrier between man and beast. Language was a human privilege and so, Max Müller thought, it was the first duty of man to interpret it. True, language is a miracle, the greatest of miracles next to the great miracle of existence. But there was no mystery about it. No language had fallen from the sky. Language is a man-made product and, if properly approached, reveals its secrets. Language thus being of paramount importance, Max Müller looked upon the study of the Science of Language as essential as the three 'R's and it seemed to him disgraceful that "in our general system of education no place should have been found as yet for the Science of Language and that a single child should be allowed to grow up, without knowing the worth and the value of his most precious inheritance".

2. THOUGHT AND LANGUAGE IDENTICAL:

Max Müller's settled conviction about the relation between language and thought was that the two were identical. In his early days he was under the influence of the view of the contemporary philosophers that language was a product of thought; in evolution, thought came first, language afterwards. Max Müller speaks of his early hesitation to give up this belief. 'A long life dedicated to the study of philology and philosophy was necessary' to free himself of the old views. Ultimately he veered round to the view held by the ancients that language and thought were identical. He uses the Sanskrit word *aprthagbhāva* to make the idea of identity clear and says that one cannot exist without the other. They are just two aspects of one and

* This paper is written to pay homage to the memory of Max Müller on the occasion of his 150th birth anniversary on 6-12-1973. Max Müller always uses this descriptive expression. The name 'Linguistics' had not come into being yet.

the same thing. We could even say that language and thought are two magnificent synonyms. In this respect he quotes the view of Bossuet who says that we can never, or hardly ever, think of anything without its name presenting to us.¹ In this connection he quotes with approval De Bonald's paradoxical words: "Man thinks his words before he speaks his thought". It is not, therefore, surprising when Max Müller says that thinking is speaking to oneself, or speaking without voice, while speaking is thinking aloud. We can distinguish thought and language for our purpose, but we cannot separate them, he thought. Max Müller was sometimes blamed for 'speaking with unconcealed rapture' of this theory of identity of the two. But to Max Müller, apart from being the most important philosophical truth, in fact the only solid foundation of all philosophy, the doctrine was a trust, an inheritance, bequeathed by the ancients; and so he had nothing to be apologetic about it.

3. ULTIMATE ORIGIN OF LANGUAGE:

This theory of the identity of thought and language brings us to Max Müller's theory of the ultimate origin of language. (Max Müller belonged to a generation of scholars who did not fight shy of coming to grips with such fundamental problems.) Max Müller based his theory on the concept of 'roots' which had acquired considerable importance in his days. Max Müller argued that although a language may contain a very large number of words (such as English which in Max Müller's days was believed to contain two and a half lacs of words), they can be reduced, by a process of analysis, to a limited number of basic words, the roots.² A root is what remains of a word after every formative element is removed from it, and is further irreducible. He pointed out that the Indians had discovered the roots of Sanskrit more than 2000 years ago and this, he thought, was a 'perfectly marvellous' experiment in view of that old age. Max Müller thought that as far as the original Indo-European language was concerned, even a smaller number of roots could account for the whole stock of its words. And he further believed that roots could be discovered even in language belonging to families other than the Indo-European.

-
1. Cf. the famous statement of Bhartṛhari : *na so' sti pratyayo loke yah śabdānugamād ṛte (Vākyapadiya I. 123).*
 2. Max Müller regarded the roots as 'cells' of the language.

Max Müller speaks of three characteristics of these Indo-European roots: (1) They were definite in sound, (2) expressed acts, and (3) were conceptual (not particular, thus implying abstraction). Like Noire, he too believed that these roots were originally just a *clamor concomitans*, i.e. natural sounds accompanying the physical acts, particularly acts done by the primitive *Āryas*³ in common. This natural music (which was meant to lighten the strain of work, as for example the exclamation of 'yo heo'⁴ in lifting a weight), by constant association, came to supply the outward signs of inward concepts. According to Max Müller here lies the difference between man and the lower animals. Whatever the cleverest animals are able to do, they cannot form these little syllables as signs of concept. And what we mean by a concept cannot come into existence except by a linguistic sign.

These roots which primarily were symbols of some activity later came to serve as substantives also. Out of a number of activities or features connected with an object, some one would be 'abstracted' and would thus supply a name. A star came to be so called on account of its activity of scattering light. The act of scattering being symbolized by the root STAR (originally a *clamor concomitans* used in the act of scattering); a river (*sarit*) was originally 'a runner'; a tree, 'something to be torn or peeled' and so on. All these names were originally class nouns, thus implying general concepts. This feat of 'abstraction'⁵ of a feature is not possible without a root, in other words, without language.

-
3. Although some times Max Müller uses the word Indo-European, as a rule he prefers the words *Ārya* and *Āryan*, for the absence of any racial connotation of these words as used by Max Müller. Read further.
 4. In consequence of this exclamation, Max Müller's theory about the origin of language is sometimes called as 'The Yo Heo Theory.'
 5. "All words, even the most concrete, are based on abstract concepts, and what was supposed to come last, viz., abstraction has now been proved to have come first." Also "concepts are due words, they are words minus sound,..... and not that words are due to concepts that they are concepts plus sound" (MM).

Max Müller thus found, in the roots analysed by the philologists of his days, a convincing proof for his view that language and thought are identical.

4. THE CRADLE OF THE ĀRYANS:

Like many other philologists of his days Max Müller also interested himself in the problem of the Cradle of the Āryans. He held the view that the original home of the Āryans lay in central Asia, specifically the high plateau of Pamir or rather the valleys sloping down from it towards the South. He thought that this theory—he called it just a theory—fitted well with geological and historical facts. The probable home of Soma on this plateau also seemed to accord well with this theory. Although Max Müller was not dogmatic about his theory, he certainly opposed tooth and nail the Scandinavian theory advanced by some German ethnologists. He thought this theory, as also the one which placed the cradle in the untrodden forests of Germany, as one that ‘would seem to have required a courage beyond the reach of ordinary mortals’.

To Max Müller each word had a story of its own to tell. He was fond of hearing patiently and then reproducing these ‘biographies of words’. He also liked to reconstruct a picture of the life of these as yet undivided Āryans—the climate, the flora and the fauna, the food the Āryans ate, the material of clothes they wore, the weapons they handled, and the occupations with which they engaged themselves. He had his own views (romantic, some would be inclined to say) on the structure of the then society, based mainly on the etymology of the words expressive of relationship. The father was ‘the guardian’ or ‘the protector’ (*pitṛ*), thus suggesting that the Āryan was at that time a patriarchal society. The sister was one who looked after the well being (*su-as-ṛ*) of the household; the daughter, one who was originally entrusted with the milking of cows (*duhitṛ*), and a brother-in-law was the playmate (*devṛ*) of his sister-in-law, and so on.

5. ĀRYAN, A LINGUISTIC GROUP:

If Max Müller spoke of the Āryas or the Āryans, by that expression he meant just ‘the speakers of the Āryan or the Indo-

6. I.e. the mountain Mūjavat of the Vedic literature.

European language' and nothing more. He did not attach any ethnic connotation to that term. In fact he vehemently opposed any such connotation. He often warns against the mixing of these two relationships; that of blood and that of language. Saying emphatically that 'ethnological race and linguistic race are not commensurate'. He further asserts that no compromise is possible between ethnology and philology. Seeing the differences of opinion as regards the number of races of men among the ethnologists, Max Müller sometimes doubted whether there was really any such thing as a race. From a physiological point of view he preferred to talk of varieties of men—no longer of races. There was only one species, the human species, thought Max Müller who prided in calling himself a Darwinian long before Darwin. He also felt like Horatio Hale, that in view of the uncertainty of ethnological criteria, the only possible division of the human race was that which was based upon language.

6. MAX MÜLLER, A HUMANIST:

In fact, here we see that Max Müller was no less a humanist than a mere philologist or a linguist. To him it was not sufficient to find out merely the origin of language, or to classify languages, or to analyse a language, or phonemicise it, or to formulate morphological and syntactical rules. To Max Müller a study of the Science of Language held a higher lesson. The Science of Language did not teach us our true position with regard to animals alone; it has also taught us our true position with regard to our fellowmen. Language, Max Müller believed, was the greatest of bonds that held men together. Blood is said to be thicker than water. But, to Max Müller, apart from being a vague concept, blood after all, was not so thick as it was believed. In fact, Max Müller regarded language a thicker than blood. Common blood, without a common language, left us as perfect strangers. A common language, on the other hand, is a common bond of intellectual brotherhood. The Science of Language had shown that a not inconsiderable portion of the human population belongs to the Indo-European family. Max Müller used a grand expression 'The Āryan Brotherhood' to express this relationship. This, he thought, resulted in many practical lessons. Max Müller believed that this discovery of linguistic affinity had tended to introduce a welcome change of attitude between the British

7. Such as blue eyes, blonde hair, or a particular size of the skull.

conquerors and the Indian conquered. "Mutual esteem and confidence, to a large extent, took the place of repulsion and distrust". Max Müller hoped that this linguistic affinity discovered by the philologists will help to create a feeling of brotherhood in the then warring peoples of Europe such as Celts and English, French and German, or Slaves and German. How far these pious hopes of his were fulfilled is a different thing. But he sincerely felt that enough mischief had already been done by fires fanned in the name of linguistic nationalism and that time had come to lay stress on the grand Āryan brotherhood which embraced all these warring peoples, sprung from the common speakers of the original Āryan language. He was a scholar whose harsh intellect was mellowed by humanistic warmth.

7. WHAT MAX MÜLLER CAN TEACH INDIA:

Max Müller fought academic battles, but it was for truth, and not for victory. He was always ready to modify his views in the light of the discovery of fresh facts. In his youth he was brought up in 'the most straitest school of classical scholarship', where Greek and Latin alone were worthy of study, the other languages of the world being nothing more than uncouth jargon. Max Müller had to free himself of such prejudices. The discovery of Sanskrit made the pendulum swing to the other end among the philologists and then again Max Müller, who calls himself as one of the early rebels, had to sound a note of warning, saying that Sanskrit was only an elder sister, and not the mother of the Āryan dialects. He regarded every language infinitely beautiful and exquisitely well-organised, not excluding those of savages; indeed, he looked upon the use of the word 'savage' in connection with language as a contradiction in terms and so he took care to qualify it by the word 'so-called'. His theories about the relation of thought and language about the origin of language, and about the cradle of the Āryan civilization, his reconstruction of the Indo-European vowels, or his etymologies may or may not be correct; what is abiding about him is his infinite love and interest in language which was matched only by his indefatigable industry, his enthusiastic efforts to reveal the secrets of language to the common man and to popularise the Science of Language, his ever-readiness to modify and even correct his views in the light of new facts, and the warmth of his humanistic spirit. These are some of the things which Max Müller can teach India.

वि. जि. नम्पूतिरिः

अन्विताभिधानवादिनिर्णयः

कतिपयेभ्यो ग्रन्थेभ्य अन्विताभिधानवादिनो भाट्टा मीमांसका इति प्रतीयते । बहुभ्यो ग्रन्थेभ्यस्तत्र यौक्तिकमिति समवगम्यते । तत्र किं वास्तवमिति निस्सन्देह-निर्णयार्थमत्र यत्नः क्रियते । अस्ति न्यायसिद्धान्तमुक्तावल्याम् 'इत्थं च लाघवा-दन्वितघटेऽपि शक्तिं त्यक्त्वा घटपदस्य घटमात्रे शक्तिमवधारयति' इति पङ्क्तिः शब्दखण्डे । 'भट्टमतं प्रक्षिपन् स्वमतमुपसंहरति इत्थं चेति' इति दिनकराये निरुक्तपङ्क्त्यवतारिका विद्यते । अस्या अवतारिकायाः, 'भट्टमतं प्रक्षिपन्निति । तन्मतं निरस्यन्नित्यर्थः । शाब्दबोधे पदानुपस्थितार्थभानोपगमे घटोऽस्तीत्यादौ पट-विषयकशाब्दबोधापत्त्या पदादुपस्थितार्थ एव शाब्दबोधे भासते इति नियमः स्वीकार्यः । तथा च पदार्थद्वयसंसर्गस्य तु पदानुपस्थित्ये तादृशनियमभङ्गः स्यादिति इतरान्विते पदानां शक्तिरिति भट्टाः' इत्यादिकं व्याख्यानं रामरुद्रोदयतरङ्गिण्यां वर्तते ।

निरुक्तमुक्तावलीपङ्क्त्याः रायनरसिंहपण्डितयमुक्तावलीप्रभाव्याख्या चैवं दृश्यते — 'भट्टास्तु घटादिपदानामन्यलभ्यत्वात् कार्यान्वितघटादौ शक्त्यनभ्युपगमेऽपि अनन्यलभ्यत्वात् समभिव्याहृतपदार्थान्वयविशिष्टघटादौ शक्तिरावश्यकी, न केवल-घटादौ, तथा सति पदार्थद्वयसंसर्गस्यापदार्थत्वेन तस्य शाब्दबोधे भानानुपपत्तेः । न च तस्य संसर्गतयैव भानमस्त्वितिवाच्यम्, तत्प्रकारकशाब्दबोधस्यैवानुभवसिद्धत्वात् । अत एव घटमित्यादिवाक्यजन्यशाब्दबोधस्य बाधज्ञानप्रतिबन्धयत्वमपि सङ्गच्छते । अनुभवापलापे घटमित्यादिवाक्याद् आधेयतासंसर्गकघटप्रकारककर्मत्वविशेष्यकशाब्द-बोधस्यैव स्वीकार्यतया तस्याधेयतासंसर्गस्य वृत्त्यनियामकत्वेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रति-योगिताकाभावाप्रसिद्ध्या तत्प्रकारकनिर्णयरूपप्रतिबन्धकस्य सुतरामप्रसिद्धत्वेन बाध-निर्णयनिवर्त्यत्वानुपपत्तेः । तस्माद् घटादिपदानां समभिव्याहृतपदार्थान्वयविशिष्ट-घटादावेव शक्तिरावश्यकात्याहुः । तन्मतनिराकरणव्याजेन स्वमतमुपसंहरति इत्थं चेति' इति ।

• अस्ति शक्तिवादगादाधर्यामयं भागः— ‘अन्विताभिधानवादिनस्तु पदार्थसंसर्गस्यापि वाच्यतां स्वीकुर्वन्ति । तन्मते इतरान्वितघटो घटपदशक्य इत्येता-
दृशमेव शक्तिज्ञानं शाब्दबोधप्रयोजकं, घटो घटपदवाच्य इत्याकारस्यान्वयांशानन्तर्भावेण
शक्तिग्रहस्य तथात्वे च वृत्तिग्रहाविषयतया शाब्दबोधविषयतानुपपत्तेः’ इति । हरि-
नाथतर्कसिद्धान्तभट्टाचार्यास्त्वमुं भागमेवमवतारितवन्तः— ‘वृत्त्युपस्थापिता एव
पदार्थाः शाब्दबोधे भासन्ते इति नियमेन सम्बन्धांशेऽपि वाच्यतां स्वीकुर्वतां भट्टानां
मतं दूषयितुमुपन्यस्यति — अन्विताभिधानेत्यादि’ इति ।

अत्र उद्धृतेभ्यो ग्रन्थभागेभ्यः श्रीकुमारिलभट्टः अन्विताभिधानवादीत्यव-
गम्यते । किंच अन्विताभिधानवादिनः व्यक्तावपि शक्तिं स्वीकुर्वन्तीत्यप्येभ्यो ग्रन्थ-
भागेभ्यः प्रतीयते । एतद्भासनावसितान्तःकरणेन मया ‘किं व्यञ्जनापि शब्दस्य
वृत्तिः?’ इत्यस्मिन् लेखने ‘अन्विता एवार्थाः पदैरभिधीयन्त इति वदन्तो
भाट्टा मीमांसकाः अन्विताभिधानवादिन इति ख्याताः’ इति लिखितम् ।
न्यायकोशे तु ‘अन्विताभिधानवादः — शक्तिज्ञानाविषयस्य शाब्दबोधाविषयत्वनियम
इति वादः । (कृष्ण० शक्ति०)’ इति लिखितं दृश्यते । तदीयटिप्पण्यां
‘भट्टमते च इतरान्वितो घटो घटपदशक्य इत्येतादृशमेव शक्तिज्ञानं शाब्दबोध-
प्रयोजकम् । एवं च शाब्दबोधे पदार्थसंसर्गस्यापि पदशक्यत्वमङ्गीकुर्वन्ति । (ग०
शक्ति ५) एवमेतन्मते वाक्येऽपि शक्तिं स्वीकुर्वन्ति इति विज्ञेयम्’ इत्युक्त्वा ‘इदञ्च
प्राभाकरमतं न तु भट्टमतमिति बहवो ग्रन्थकारा वदन्ति’ इत्यपि लिखितम् ।

भाट्टमीमांसाग्रन्थेषु सर्वत्राभिहितान्वय एव स्वीकृतो दृश्यते । ‘तच्च
पदैः पदार्थबोधनं शब्दशक्तिजन्यत्वादभिधानमेव इति पार्थसारथिप्रभृतयः । शब्दोऽपि
संस्कारोद्बोधनद्वारेण पदार्थं बोधयतीति स्मरणमेव पदार्थज्ञानमिति चिदानन्दादयः’
इति ;

‘तेनात्र पदावगताः पुनः पदार्था मिथोऽन्वयं यान्ति ।
इत्येवमभिहितान्वयसिद्धान्तो दर्शितोऽस्मदादीनाम् ॥’

इति च भाट्टमतं मानमेयोदये कथितम् । भाट्टचिन्तामणौ तर्कपादे च ‘विशिष्टस्य
वैशिष्ट्यरूपमेकम्, विशेष्ये विशेषणं तत्रापि विशेषणान्तरमित्यपरम्, यथा
नीलदण्डवान् पुरुष इति ; एकविशिष्टे अपरवैशिष्ट्यमिति तृतीयम्, दण्डी देव-
दत्तः कुण्डलीति ; एकत्र द्वयमिति चतुर्थम्, यथा दण्डी कुण्डली देवदत्त इति ;

चतुर्विधेऽपि वाक्यार्थे वाक्यस्य शक्तिरिति वैयाकरणाः । कार्यान्विताभिधानाङ्गीकारेण कार्यान्मरूपेण वाक्यार्थे शक्तिरिति गुरवः । इतरान्विताभिधानाङ्गीकारेणान्वयरूपे वाक्यार्थे शक्तिरिति वेदान्तिनः । वैयाकरणानां वाक्यार्थो विशेष्यः । इतरयोस्तु विशेषणभूत इति भेदः । संसर्गमर्यादया वाक्यार्थमानमिति गौतमीयाः । वाक्यार्थे लक्षणेऽति सिद्धान्तः । न च शक्यभावात् कथं लक्षणेतिवाच्यम्, बोध्यसम्बन्धस्यैव लक्षणात्वात् । घटमानयेत्यादिवाक्ये घटानयनसामान्यबोधेऽपि तद्विशेषबोधस्य लक्षणां विनानुपपत्तेः । नहि घटानयनसामान्यं वाक्यार्थः । ज्ञानेच्छाप्रवृत्तीनां समानप्रकारकत्वसमानविशेष्यकत्वेन हेतुहेतुमद्भावाद् विशेषविषयकेच्छाप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । केचित्तु वाक्यार्थे तात्पर्याख्यं वाक्यस्य वृत्त्यन्तरमाहुः । इत्युक्तम् ।

अत्र यद्यपि कार्यान्वरूपेण वाक्यार्थे शक्तिः गुरुमते इत्युक्तं तथापि 'नन्वेवं यद्यपि कार्यवाचिपदादेव कार्याशोपस्थितेर्न कार्यान्विते शक्तिः तथाप्यन्वयांशवाचकपदाभावेन अन्वयांशस्यान्यतोऽनुपस्थितेः पदानामितरान्वितस्वार्थे शक्तिरङ्गीकार्या' इत्यादिना मणिदर्पणशब्दपरिच्छेदादिना गुरुमतसिद्धान्तप्रदर्शकग्रन्थेन बहुत्रोपलभ्यमानेन अन्वितस्वार्थे शक्तिः पदानां प्राभाकरसम्भतेत्यवगम्यते । मानमेयोदये च प्राभाकरराद्धान्तप्रदर्शनप्रस्तावे 'पदानि तावत् पृथक् पदार्थान् स्मारयन्त्येव । न तु तावता विरमन्ति । स्मारितमेव तु स्वं स्वमर्थं पुनरितरपदार्थान्वितत्वेनाभिधायैव विरमन्तीति राद्धान्तः' इत्युक्तम् । इतरस्य तद्वाचकपदलभ्यत्वाद् अन्वितस्वार्थे एव पदानां शक्तिरिति प्राभाकरसिद्धान्तइति स्थितम् । अत एवान्विताभिधानवाद इत्युच्यते, न तु कार्यान्विताभिधानवाद इति इतरान्विताभिधानवाद इति वा इत्यवगन्तव्यम् ।

अद्वैतिना श्रीप्रकाशात्मयतीन्द्रेण च,

‘पदैरेवान्वितस्वार्थप्रतिपादनशक्तिभिः ।

गुणप्रधानभावात्मा संसर्गः प्रतिपाद्यते ॥’ (शब्दनिर्णये २१)

इत्यन्विताभिधानं स्वसिद्धान्तत्वेनोररीकृतम् । विशिष्टाद्वैतिभिर्वेदान्ताचार्यैरन्विताभिधानं स्वसम्मतं,

‘तस्मादाकाङ्क्षितासन्नयोग्यार्थान्तरसङ्गते ।

अवश्याश्रयणीयेयमन्वितार्थाभिधायिता ॥’

इतीमां वरदविष्णुमिश्रोक्तिं प्रदर्श्य दृढीकृतम् । एवं च प्राभाकराः केचिदद्वैतिनो विशिष्टाद्वैतिनश्चान्विताभिधानवादिन इति विज्ञायते ।

चण्डीदासीयकाव्यप्रकाशदीपिकाख्यव्याख्यायाम् ' आकाङ्क्षासन्निधियोग्यता-
वशाद् वक्ष्यमाणरूपाणां पदार्थानां समन्वये तात्पर्यार्थो विशेषवपुरपदार्थोऽपि वाक्यार्थः
समुल्लमतीत्यभिहितान्वयवादिनां मतम् ' इत्यस्याः काव्यप्रकाशपङ्क्तेः विवरणप्रस्तावे,
' अपदार्थोऽपि वाक्यार्थ इति । एकैकपदानामगम्योऽपि आकाङ्क्षादीतिकर्तव्य-
तामचिवैः पदैः सम्भूयार्थमनैरित्यर्थः । अभिहितानाम् अभिधया लक्षणया वा
बोधितानां पश्चाद् वृत्त्यन्तरेण समभिव्याहारं ये मन्यन्ते नैयायिकास्तेषां तात्पर्यार्थः
इत्याभिहितेत्यादेरर्थः ' इत्युक्तम् । वाचस्पत्यनिघण्टौ अभिहितान्वयपदार्थविवरणप्रस्तावे
' अभिहितानामन्वयः । अभिधावृत्त्या समुपस्थापितानामर्थानां परस्परसम्बन्धः ' इत्युक्तम् ।
' अभिहितान्वयवादिनस्तु नैयायिकादयः ' इत्यपि तत्रोक्तम् । एवञ्च
भाट्टमीमांसकनैयायिकादय अभिहितान्वयवादिन इति ज्ञायते । अस्मद्गुरुचरणैस्तु
शाब्दतरङ्गिण्याम् ' अभिहितेन पदार्थेन कारणेन अन्वयः संसर्गबोधः इत्यभिहितान्वय-
वादमुररीकुर्वन्ति ' इत्यभिहितान्वयपदार्थो विवृतो भाट्टसिद्धान्तानुरोधेन । एवं
स्थिते ' इत्थं च लाघवादन्वितघटेऽपि शक्तिं त्यक्त्वा घटपदस्य घटमात्रे शक्तिमवधार-
यति ' इत्यस्याः मुक्तावल्याः भट्टमत प्रक्षेपपरत्वं नास्ति ; किंतु विशिष्टाद्वैतिमतप्रक्षेप-
परत्वमेव वक्तव्यमिति प्रतिभाति । ननूपदर्शितमुक्तावल्याः , प्राभाकरमतस्य प्रकाशात्म-
यतीन्द्राणां वा मतस्य प्रक्षेपकत्वं कुतो न सम्भवतीति चेन्न ; तन्मते घटादिपदानां
घटत्वादिजातावेव शक्तिस्वीकारेण अन्वितघटशक्तत्वासंभवात् । ते हि जातिशक्ति-
स्वीकर्तारः । विशिष्टाद्वैतिनस्तु न जातिशक्तिवादिनः , ' एवं सामान्यादिषु सूत्रकारा-
दिभिर्निषिद्धेषु ' इति न्यायपरिशुद्धिः । अतो विशिष्टाद्वैतिमते सामान्यादयो
गगनकुसुमायन्ते । तथा च तन्मते घटपदस्यान्वितघटे शक्तिस्वीकार आवश्यक इति
प्रतिभाति । इतःपरं तत्तच्छास्त्रविचक्षणाः प्रमाणम् । यदि तु न्यायसिद्धान्तवासना-
वासितान्तःकरणैर्मुक्तावलीकृद्भिरन्वितघटे शक्तिरन्विताभिधानवादिनामिति स्वहृदि
स्फुरितमविमृश्य लिखितमतो न तदंशेऽतिगहनो विमर्शः कार्य इति विचक्षणा मन्येरन्
तर्हि तथास्तु । तथापि मुक्तावलीगादाधर्योरभिमतोऽन्विताभिधानवादो न भाट्टानां
मीमांसकानामित्येतदेवात्र परमं प्रकृतमित्यवगच्छन्तु विचक्षणाः ।

न्यायसिद्धान्तमुक्तावल्याधयेतृणां हृदि भ्रमः ।

मा भूद् व्याख्याविशेषैरित्यय यत्नः कृतो मया ॥

दूषणार्थं न महतां लेखोऽयं किंतु पण्डिताः ।

श्रद्धयुरत्नेति कृत्वा कृत इत्यस्तु मङ्गलम् ॥

किरातार्जुनीये निर्वहणसन्ध्यङ्गविवेचनम्

आचार्यैर्नाटकेषु पञ्चसन्धीनां तेषामङ्गानाञ्च निबन्धनमावश्यकं मतम् । एते सन्ध्यस्तेषामङ्गानि च नाट्यशास्त्रदशरूपकसाहित्यदर्पणप्रभृतिषु ग्रन्थेष्वति-विस्तरेणोल्लिखितानि । महाकाव्यलक्षणे आचार्यैः स्पष्टं निर्दिष्टं यत् महाकाव्यमपि नाटकवत् पञ्चसन्धिसमन्वितं भवेत् । आचार्यस्य भामहस्य महाकाव्यलक्षण¹ दृष्ट्वेदं प्रतीयते यत् पञ्चसन्धीनां कल्पना यद्यपि प्रारम्भे रूपकाणि लक्ष्यीकृत्याभवत् परमनन्तरं ते महाकाव्ययोजनार्थमप्युपयोगिनः निश्चिताः । अतो महाकाव्यलक्षणे तेषामप्यन्तर्भावो विहितः । आचार्येण दण्डिनाप्युल्लेखः कृतः यत् महाकाव्यस्य सर्गेषु कथायाः सन्धीनां निर्वहः क्रियते² । आसीन्नाटकेषु सन्धियोजनाविधानं कथावस्तुनोऽपेक्षितस्यांशस्य ग्रहणार्थमनपेक्षितस्यांशस्य त्यागार्थं च । कथावस्तुनः सन्तुलितं सुश्लिष्टञ्च रूपं रच्यते सन्धिभिरेभिः । रुद्रटाचार्येणापि महाकाव्ये संश्लिष्टानां सन्धीनां योजना निर्दिष्टा³ । आनन्दवर्धनोऽपि अभिनेयार्थेष्वनभि-नेयार्थेषु च सर्वेष्वेव काव्येषु सन्धीनां सन्ध्यङ्गानां च रसानुसारिण्याः घटनायाः

1. सर्गबन्धो महाकाव्यं महतां च महच्च यत् ।
अप्राम्यशब्दमर्थ्यञ्च सालङ्कारं सदाश्रयम् ॥
मन्त्रदूतप्रयाणाजिनायकाभ्युदयैश्च यत् ।
पञ्चभिः सन्धिभिर्युक्तं नातिव्याख्येयमृद्धिमत् ॥ ११९-२०
2. काव्यादर्शः - सर्गैरतिविस्तीर्णैः श्रव्यवृत्तैः सुसन्धिभिः ।
सर्वत्र भिन्नवृत्तान्तरुपेतं लोकरञ्जकम् ॥ ११८-१९
3. काव्यालङ्कारः -
सन्धीनपि संश्लिष्टांस्तेषामन्योन्यसम्बन्धात् । १६१९

आवश्यकतां प्रतिपादयति यतः कथाशरीरस्य पञ्चसन्धीनां तेषामङ्गानाञ्च रसाभिव्यञ्जनेऽस्ति पर्याप्तं योगादानम्¹ । साहित्यदर्पणकारेण विश्वनाथेनापि महाकाव्ये शृङ्गारवीरशान्तानामेकस्य रसस्याङ्गिरूपेणावशिष्टानामन्यरसानां नाटकसन्धीनां चाङ्गरूपेण निर्वाहो निर्दिष्टः² । उपरिक्ृतेन विवेचनेन स्पष्टमिदं यत् महाकाव्यसन्धियोजनायै नाटकसन्धियोजनातुल्यमेव महत्त्वं प्रदत्तम् । सन्धीनां सम्यक् सन्निबन्धनार्थमपेक्षितमिदं यन्नाटके काव्ये वाधिकारिकप्रासङ्गिकवृत्तयोः, पञ्चार्थप्रकृतीनां, पञ्चकार्यावस्थानां चापि सम्यग् योजना भवेत् ।

एकस्मिन् प्रयोजनेऽन्वितानां कथांशानामवान्तरसम्बन्धः सन्धिरित्यभिधीयते³ । पञ्चार्थप्रकृतीनां पञ्चकार्यावस्थानां च समन्वयेन क्रमेण पञ्च सन्धयः निष्पन्ना भवन्ति⁴ । सन्धीनामवान्तरविभागा एव सन्ध्यङ्गानि कथ्यन्ते । आचार्यैरिति वृत्तस्य सुन्दरविकासक्रमस्य दृष्ट्या सन्धीनां तेषामङ्गानाञ्च निबन्धनमावश्यकमभिहितम् । इदं तु स्वाभाविकं निश्चितं चास्ति यत् कस्मिन्नपि नाटके काव्ये वा यदा पञ्चसन्धीनां योजना भविष्यति, तदा तेषामङ्गानां तत्र योजना भवेदिति नाटकेषु सन्ध्यङ्गयोजनाविषये निर्देशो नाट्यशास्त्रीयग्रन्थेषूपलभ्यते । यद्यपि केनापि प्राचीनाचार्येण महाकाव्येषु सन्ध्यङ्गयोजनाविषये कोऽपि निर्देशो न कृतस्तथापीदं स्वीकर्तुं शक्यते यत् पञ्चसन्धीनां योजना यदा तेषामभीष्टा तदा सन्ध्यङ्गयोजनापि तेषामभीष्टैव भविष्यति । परवर्तिष्व्वाचार्येषु साहित्यदर्पणकारो विश्वनाथः ‘सन्ध्यङ्गानि यथालाभमत्र विधेयानि’⁵ इत्युक्त्वा स्पष्टं निर्दिशति यत् महाकाव्ये सन्ध्यङ्गानामपि यथासम्भवं सन्निवेशो विधातव्यः ।

1. ध्वन्यालोकः— सन्धिसन्ध्यङ्गघटनं रसामिव्यक्त्यपेक्षया ।
न तु केवलया शास्त्रस्थितिसम्पादनेच्छया ॥ ३१२
2. सा० द० — शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस इष्यते ।
अङ्गानि सर्वेऽपि रसाः सर्वे नाटकसन्धयः ॥ ६३१७
3. दशरूपकम् — अन्तरैकार्थसम्बन्धः सन्धिरेकान्वये सति । ११२३
4. दशरूपकम् — अर्थप्रकृतयः पञ्च पञ्चावस्थासमन्विताः ।
ययासंख्येन जायन्ते मुखाद्याः पञ्चसन्धयः ॥ ११२२-२३
5. सा० द० — ६।महाकाव्यलक्षणे वृत्तिः, पृ. २२५.

इत्थं सुनिश्चितमिदं यत् महाकाव्यस्य सन्धयङ्गनिवेशं प्रत्यपि महाकाव्य-
प्रणेतारोऽवधानं दत्तवन्तः । एतस्मादेव कारणात् संस्कृतमहाकाव्येष्वनेकानि
सन्धयङ्गानि प्राप्यन्ते । महाकाव्येषूपस्थितेष्वपि सन्धयङ्गेष्वस्माकं टीकाकारैस्तान्प्रत्यव-
धानप्रदानस्यावश्यकतैव नानुभूता तेषां पूर्णोपेक्षा च कृता । तेषां दृष्टिर्नाटकेष्वेव
सन्धयङ्गानि निभालयितुं व्यावृता ।

नाट्यशास्त्रीयेषु ग्रन्थेषु पञ्चसन्धीनां चतुःषष्ट्यङ्गानाम् उल्लेखो विहितः ।
किंतु इदमावश्यकं नास्ति यत्कविः स्वकीये नाटके महाकाव्ये वा सर्वेषां सन्धयङ्गानां
सन्निवेशमवश्यमेव कुर्यात् । स तेषामपेक्षिते सन्निवेशने स्वतन्त्रः । यथा यदि नाटकस्य
महाकाव्यस्य वेतिवृत्तमतिसंक्षिप्तमस्ति तदा कविः कतिपयान्यङ्गानि हातुमपि शक्नोति ।
सन्धीनामङ्गेष्वेको निश्चितः क्रमो भवति । किंतु कथावस्तुनः विकासस्य दृष्ट्या कवि-
स्तेषां क्रमे परिवर्तनमपि कर्तुं शक्तः । नाटके काव्ये वा प्रत्येकस्य सन्धेः स्वकीयमेकं
निश्चितं क्षेत्रं भवति । तस्मिन्नेव च क्षेत्रे तस्य सन्धेरङ्गानि सन्निविष्टानि भवन्ति ।
परं कस्यापि सन्धेरङ्गानां रसस्यादश्यकतानुसारमन्यस्य सन्धेः क्षेत्रेऽपि सन्निवेशनं कर्तुं
शक्यते यतः रसस्यैव प्रधानता स्वीकृता । प्रसङ्गेऽस्मिन् रुद्रटाद्याचार्यैः यदिदमुक्तं
सर्वाणि सन्धयङ्गानि यथास्थानमेव सन्निविष्टानि भवेयुः, तदुपयुक्तं नास्ति यतः
उदाहरणेष्वस्य विपरीतं दृश्यते^१ । भारविप्रणीते किरातार्जुनीये महाकाव्ये पञ्च-
सन्धीनां तेषां द्विपञ्चाशदङ्गानाञ्च सन्निबन्धनमुपलभ्यते । प्रस्तुतलेखस्य विषय
उक्तकाव्ये निर्वहणसन्धेस्तस्याङ्गानां च विवेचनम् ।

रूपकस्य महाकाव्यस्य वा कथावस्तुनः विप्रकीर्णा बीजवन्तो मुखाद्यर्था यत्र
यथाविधि ऐकार्थ्यमुपनीयन्ते तत्र निर्वहणसन्धिर्भवति^२ । निर्वहणसन्धौ बीजस्य
परिणमनं फलरूपे भवति । अत एवार्थप्रकृतिषु कार्यस्य, कार्यावस्थासु च फलागमस्य
समन्वयेन निर्वहणसन्धेराविर्भावः कथितः । सन्धिरयं सम्पूर्णस्य रूपकस्य काव्यस्य
वोपसंहाररूपो भवति । किरातार्जुनीयस्याष्टादशे सर्गेऽर्जुनस्य पराक्रमं वीक्ष्य शिवस्य
स्ववास्तविकरूपधारणे, इन्द्रादीनां लोकगालानामर्जुनसमक्षमागमने, अर्जुनकृतशिवस्तुतौ,

1. सा० द० - ६।११५-११६.

2. सा० द० - यत्तु रुद्रटादिभिः 'नियम एव' इत्युक्तं तल्लक्षणविरुद्धम् ।

६।११५-११६ (वृत्तिः)

3. दशरूपकम् - बीजवन्तो मुखाद्यर्था विप्रकीर्णा यथाथथम् ।

ऐकार्थ्यमुपनीयन्ते यत्र निर्वहणं हि तत् ॥ १।४९

वरयाचने, शिवेन पाशुपतास्त्रसहिते धनुर्वेदोपदेशे, पाकशासनप्रभृतिभिर्देवैः विविधास्त्रप्रदाने, अन्ते च कृतकृत्यस्यार्जुनस्य युधिष्ठिरं प्रति गमने, प्रणामे च कार्य-मित्यर्थप्रकृतिः फलागमावस्था चास्ति । अत एवोक्तांशे निर्वहणसन्धिरस्ति^१ । अस्य सन्धेरङ्गानि नाट्यशास्त्रसाहित्यदर्पणयोरनुसारमिमानि —

१. सन्धिः	८. आनन्दः
२. विबोधः	९. समयः
३. ग्रथनम्	१०. उपगूहनम्
४. निर्णयः	११. भाषणम्
५. परिभाषणम्	१२. पूर्ववाक्यम्
६. कृतिः	१३. काव्यसंहारः
७. प्रसादः	१४. प्रशस्तिः

इमान्येवाङ्गानि दशरूपके भिन्नक्रमेणोल्लिखितानि —

१. सन्धिः	८. समयः
२. विबोधः	९. कृतिः
३. ग्रथनम्	१०. भाषणम् (भाषा)
४. निर्णयः	११. उपगूहनम्
५. परिभाषणम्	१३. पूर्वभावः
६. प्रसादः	१३. काव्यसंहारः (उपसंहारः)
७. आनन्दः	१४. प्रशस्तिः

सन्धिः

यत्र मुखबीजयोरुद्भावना क्रियते तत्र सन्धिरिति निर्वहणाङ्गं भवति^२ । किरातार्जुनीयस्याष्टादशे सर्गेऽङ्गमिदं दृष्टिपथमायाति । तत्र वर्णितम् - 'भगवान् शङ्करोऽर्जुनस्य धैर्येण साहसेन च यथा प्रसन्नोऽभूत् न तथा तस्य तपश्चर्यया यतः सत्पुरुषाणां पराक्रमो गुणराशेरपेक्षयाधिकं साहाय्यं प्रददाति । किरातवेषं विहाय हिमशुभ्रेण भस्मना भूषितं शिरसीन्दुलेखया सुशोभितमतिसुन्दरं स्वशरीरं दधानं शङ्करं वीक्ष्यार्जु-

१. किरात० - १८।१५-४८.

२. ना० शा० - मुखबीजोपगमनं सन्धिरित्यभिधीयते । २१।९७

दशरूपकम् - सन्धिर्बीजोपगमनम् । १।५१

सा० द० - बीजोपगमनं सन्धिः । ६।११०

नस्तं प्रणनाम¹ ।' अत्र काव्यस्य तृतीयसर्गस्याष्टात्रिंशे श्लोक उपक्षिप्तस्यैकादशसर्ग-
स्यान्तिमे श्लोके विकासं गतस्य च बीजस्योद्भावना कृता । अतएवात्र सन्धिरिति
निर्वहणाङ्गम् ।

विवोधः

यत्र कार्यस्य युक्तिपूर्वकमन्वेषणं क्रियते तत्र विबोधो भवति² । षोडशे
सर्गेऽङ्गमिदमुपलभ्यते³ । किरातपतौ तस्य सैनिकानां शरीरेषु च प्रक्षिप्तान् स्वत्राणान्
निष्फलान् विज्ञायार्जुनः स्वमनसि विचारयति यदयं न कोऽपि साधारणः किरातोऽपितु
कोऽप्यन्य एव । रणनतयस्यासाधारणपुरुषस्य पराक्रमो मया ब्रह्मास्त्रेण निवारणीयः ।
रोगवृत्तेरल्पस्य शत्रोः वृद्धिर्महान्तमपकारं करोति । अनन्तरं वर्णितम् - 'अनिवार्य-
वीर्यः सोऽर्जुन एवं निश्चित्य सानुगतस्य शत्रोः पराक्रममपनेष्यन् प्रस्वापनास्त्रमेवमाचकर्ष
यथा मेघव्याप्तो निशोथोऽन्धकारं कर्षति'⁴ । अत्र नायकेनार्जुनेन गूहितस्य कार्यस्य
युक्त्यान्वेषणं कृतम् । अत एवात्र विबोधो नामाङ्गम् ।

ग्रथनम्

बीजभूतस्य कार्ययोपसंहारो ग्रथनमित्यभिधीयते⁵ । अस्मिन्नङ्गे नाटकस्य
काव्यस्य वा सकलं कार्यमेकस्थाने समाह्रियते । किरातार्जुनीयस्याष्टदशे सर्गे निर्वहणाङ्गमिदं
प्राप्यते । अर्जुनस्य तमश्चर्याया पराक्रमेण च प्रसन्नो भूत्वा शिवः स्वमास्तविकं रूपं
दधाति अर्जुनश्च तं नमति । अनन्तरं शिवस्य प्रसादेन प्रकृतौ समागतानां
परिवर्तनानाम्, इन्द्राष्टलो कपालैः स्वदिमानेषु नभसि भ्रमणस्य, प्रमथगणैरर्जुनस्य

1. किरात० - तपसा तथा न मुदमस्य ययौ भगवान्यथा विपुलसत्त्वतया ।
गुणसंहतेः समतिरिक्तमहो निजमेव सत्त्वमुपकारि सताम् ॥
अथ हिमशुभभस्मभूषितं शिरसि विराजितमन्दिलेखया ।
स्वनपुरतिमनोहरं हरं दवतमुदीक्ष्य ननाम पाण्डवः ॥ १८१४-१५
2. ना० शा० - कार्यस्यान्वेषणं युक्त्या विबोध इति कीर्तितः । २१९७
दशरूपकम् - विबोधः कार्यमार्गणम् । १५१ ; सा० द० - ६११०
3. किरात० - १६१५-२५
4. किरात० - स संवारायैवमहार्यसारः सारं विनेष्यन् सगणस्य शत्रोः ।
प्रस्वापणास्त्रं द्रुतमाजहार ध्वान्तं घनानद्धवार्द्धरात्रः ॥ १६१२५
5. ना० शा० - उपक्षेपस्तु कार्याणां ग्रथनं परिकीर्तितम् । २१८८
दशरूपकम् - ग्रथनं तदुपक्षेपः । १५९
सा० द० - उपन्यासस्तु कार्याणां ग्रथनम् । ६१९०

स्तुतेश्च वर्णनं कृतम् । एत्रमत्र^१ शिवप्रसादरूपस्य बीजभूतस्य कार्यस्योपसंहारो दर्शितः
अतोऽत्र ग्रथनमस्ति ।

निर्णयः

यत्र नायकादय आत्मना विचारितस्य सम्पादितस्य वा कार्यस्य वर्णनं कुर्वन्ति
तत्र निर्णयो नामाङ्गं भवति^२ । निर्वहणाङ्गमिदं किरातार्जुनीये नोपलभ्यते ।

परिभाषणम्

नाट्यशास्त्रसाहित्यदर्पणयोरनुसारं परिवादकृतं वाक्यं परिभाषणं भवति^३
दशरूपकानुसारं यत्र पात्रेषु वार्तालापस्तत्र परिभाषणं भवति^४ । चतुर्दशे सर्गे
इदमङ्गं दृश्यते यत्रार्जुनः शिवप्रहितं दूतं प्रति कथयति — ‘कथं त्वया स किरातपतिः
युक्तः सखा कथितः यः तपश्चरतेऽनपराधिनेऽसूयति ? स युक्तः सखा भवितुं
‘वार्हति, यतः गुणार्जनोत्कर्षविरुद्धमतयोऽसज्जना सज्जनानां प्रकृत्या शत्रवः’ । पुनरपि
स कथयति — ‘वर्णाश्रमरक्षणोचिता विशुद्धवृत्तयो वयं राजानः क, जातिहीनाः हिंसा-
जीविनो व्याधाश्च क । नोचैः सह महतां मैत्री न भवति यतो दन्तिनः शृगालसखा
न भवन्ति^५ । अत्रार्जुनेन किरातपतिं प्रति निन्दायुक्तानि वचनानि प्रयुक्तान्यतोऽत्र
परिभाषणमस्ति प्रथमपरिभाषानुसारम् ।

कृतिः

लब्धस्यार्थस्य गमनं (शमनं स्थिरोकरणं वा) कृतिरित्यभिधीयते^६ ।

1. किरात० - १८।१५-२१
2. ना० शा० - अनुभूतस्य कथनं निर्णयः समुदाहृतः । २१।९८
दशरूपकम् - अनुभूताख्या तु निर्णयः । १।५१
सा० द० - निर्णयः पुनः अनुभूतार्थकथनम् । २१।९९
3. ना० शा० - परिवादकृतं यत्स्यात् तदाहुः परिभाषणम् । ६।१११
सा० द० - वदन्ति परिभाषणं परिवादकृतं वाक्यम् । ६।१११
4. दशरूपकम् - परिभाषा मिथो जल्पः । १।५२
5. किरात० - सखा स युक्तः कथितः कथं त्वया यहच्छयाऽसूयति यस्तपस्यते ।
गुणार्जनोच्छ्रायविरुद्धबुद्धयः प्रकृत्यमित्रा हि सतामसाधवः ॥
वयं क वर्णाश्रमरक्षणोचिताः क जातिहीना मृगजीवितच्छिदः ।
सहापकृष्टैर्महतां न सङ्गतं भवन्ति गोमायुसखा न दन्तिनः ॥ १४।२१-२२
6. ना० शा० - लब्धार्थस्य गमनं कृतिरित्यभिधीयते । २१।९९
दशरूपकम् - कृतिर्लब्धार्थशमनम् । १।५३
सा० द० - लब्धार्थशमनं कृतिः । ६।१११

अष्टादशे सर्गेऽङ्गमिदमुपलभ्यते यत्र वर्णितम् — ‘शिवेन ब्रज, शलुत्वेकं जय’ इत्युक्तोऽर्जुनः पादपद्मानतः सन् देवकुलैः श्लाघितो भूत्वा महत्या विजयलक्ष्म्या सह स्वगृहं गत्वा धर्ममुत्तं युधिष्ठिरं सादरं प्रणनाम^१ । शिवतः पाशुपतास्त्रसहितं धनुर्वेदज्ञानम्, इन्द्रादिभ्यो लोकपालेभ्यश्च दिव्यास्त्राणि प्राप्यार्जुनस्य स्वगृहप्रस्थाने, अग्रजाय युधिष्ठिराय प्रणामे च नायकेन लब्धस्यार्थस्य गानं (शाननं) दर्शितम् । अत एवात्र कृतिरस्ति ।

प्रसादः

नाटयशास्त्रानुसारं शुश्रूषाद्युपसम्पन्नः प्रसादः एव प्रसादः^२ । साहित्य-दर्पणानुसारं शुश्रूषादिः प्रसादो भवति^३ । दशरूपकानुसारं नायकादीनां प्रसादनं प्रसादः^४ । अष्टादशे सर्गे निर्वहणाङ्गमिदं दृष्टिपथमवतरति यत्र वर्णितम् — ‘जलदाः शनैः पृथिगीं सिकान्तः, अन्तरिक्षात् विचित्राणां मन्दारकुसुमानां वृष्टिर्जाता, नभो निर्मलमभवत्, अनाहतानाञ्च दुन्दुभीनां गम्भीराः शब्दाः नभसि व्याप्ताः’^५ । अत्र क्रमेण मेघैः, पुष्पैः, दुन्दुभिभिश्चार्जुनस्य प्रसादनं कृतम् । अत एवात्र प्रसादनमस्ति दशरूपकोपलब्धारिभाषानुसारम् । अस्यैव सर्गस्यैकस्मिन् अन्यथजेऽपि अङ्गमिदं प्राप्यते यत्र पात्रेण शङ्करस्य प्रसादनं वर्णितम्^६ ।

आनन्दः

ईप्सितस्य संवाप्तिरानन्द इत्यभिधीयते^७ । अष्टादशे सर्गेऽङ्गमिदं दृश्यते

1. किरात० — ब्रज जय रिपुलोकं पादपद्मानतः सन् गदित इति शिवेन श्लाघितो देवसंघैः निजगृहमथ गत्वा सादरं पाण्डुपुत्रो धृतगुरुजयलक्ष्मीर्धर्ममुत्तं ननाम ॥ १८१४८
2. ना० शा० — शुश्रूषाद्युपसम्पन्नः प्रसाद इति भण्यते । २९११००
3. सा० द० — शुश्रूषादिः प्रसादः स्यात् । ६१११२
4. दशरूपकम् — प्रसादः पर्युपासनम् । ११५२
5. किरात० — सिधुचुरवनिमम्बुवाहाः शनैः सुरकुमुममियाय चित्तं दिवः । विमलरुचिभृशं नभो दुन्दुभेर्ध्वनिरखिलमनाहतस्यानशे ॥ १८११७
6. किरात० — मुदितमधुलिहो वितानीकृताः ब्रज उपरि वितलय संतानिकीः । जलद इव निषेदिवांसं वृषे मरुदुपमुखयांबभूवेश्वरम् ॥ १८१२०
7. ना० शा०—समागमस्तु योऽयनिमानन्धः स तु कीर्तितः । २९११००
दशरूपकम्—आनन्दो वाञ्छितावाप्तिः । ११५२
सा० द० - आनन्दो वाञ्छितागमः । ६१११२

यत्रार्जुनः स्वाभिलषितानि वस्तूनि (पाशुपतास्त्रसहितं धनुर्वेदज्ञानम्, इन्द्रादिभ्यो लोकपालेभ्यो दिव्यास्त्रणि च) प्राप्नोति¹ । एकस्मिन् स्थले वर्णितमिदम् - 'शिववर-प्रदानानन्तरं देवेन्द्रादयो लोकपालाश्चन्द्रशेखरस्यानुज्ञामवाप्य पूर्णकामायार्जुनायामोघ-फलमाशीर्वादं प्रयुञ्जाना जयनशोलं नानाविधमस्त्रं ददुः'² । अत्रार्जुनस्य दिव्यास्त्र-रूपस्येप्सितस्य प्राप्तिर्वर्णिता । अत एवात्र आनन्दो नाम निर्वहणाङ्गमस्ति ।

समयः

नायकादीनां दुःखस्य समाप्तिः समयो भवति³ । निर्वहणाङ्गमिदं किरा-तार्जुनीये नोपलभ्यते ।

उपगूहनम्

नायकादिभिरद्भुतस्य संप्राप्तिरुपगूहनमिति कथ्यते⁴ । अष्टादशे सर्गे इदमङ्गं प्राप्यते यत्र वर्णितम् - पिङ्गलाक्षः, शोभावान्, लोकपूज्येन तेजसा विशालां तनुं विभ्रत्, त्रिशूलधारी स धनुर्वेदः देवगणैः स्तुतिभिरुपगीतः सन् त्रिवारं शिवं प्रदक्षिणोक्त्य तथार्जुनमभिययौ यथा सूर्यो मेघसमक्षमुपस्थितो भवति⁵ । अत्रार्जुनेन धनुर्वेदज्ञानरूपस्याद्भुतवस्तुनः संप्राप्तिर्वर्णिता । अत एवात्रोपगूहनमस्ति ।

1. किरात० - १८।४४-४६
2. किरात० - अथ शशवरमौलेरभ्यनुज्ञामवाप्य त्रिदशपतिपुरोग्मः पूर्णकामाय तस्मै ।
अवितथफलमाशीर्वादमारोपयन्तो विजयि विविधमस्त्रं लोकपाला वितेरुः ॥ १८।४६
3. ना० शा० - दुःखस्यापगमो यस्तु समयः स निगद्यते । २१।१०१
दशरूपकम् - समयो दुःखनिगमः । १।५२
सा० द० - समयो दुःखनिर्याणम् । ६।११२
4. ना० शा० अद्भुतस्य च संप्राप्तिर्भवेत्तदुपगूहनम् । २१।१०१
दशरूपकम् - कार्यदृष्ट्य द्रुतप्राप्ती पूर्वभावेऽपगूहने । १।५३
सा० द० - तद् भवेदुपगूहनं यत्स्यादद्भुतसंप्राप्तिः । ६।११३
5. किरात० - स पिङ्गलाक्षः श्रीमान् भुवनमहनीयेन महसा तनुं भीमां विभ्रत्त्रिगुणपरिवारप्रहरणः ।
परीत्येशानं त्रिः स्तुतिभिरुपगीतः सुरगणैः सुतं पाण्डोर्वीरं जलदमिव भास्वानभिययौ ॥ १८।४५

भाषणम्

नाट्यशास्त्रसाहित्यदर्पणयोरनुसारं सामदानादिसंयुक्तं वाक्यं भाषणमित्युच्यते^१ । एकादशे सर्गेऽङ्गमिदं प्राप्यते यत्र वर्णितम् — ‘ आत्रिष्कृतदिव्यमूर्तिरिन्द्रः स्वपुत्रमर्जुनं समालिङ्ग्य तमैश्वर्यप्राप्तये शिवाराधनाय समादिदेश ’ । अनन्तरमिन्द्रस्तनकथयत् — ‘ शिवे प्रीनेऽहं लोकपालैः सह ते ईदृशीं शक्तिं प्रदास्यामि यथा त्वमप्रतिवार्यवीर्यो भविष्यसि शत्रूणां लक्ष्मीञ्चात्मन्यतुरक्तां करिष्यसि’^२ । अत्रेन्द्रेणार्जुनं प्रति सामदानादिसंयुक्तं वाक्यं प्रयुक्तम् । अत एवात्र भाषणं नाम निर्वहणाङ्गमस्ति ।

दशरूपकेऽस्याङ्गय भिन्ना परिभाषोपलभ्यते । धनञ्जयमते नायकदीनां मानाद्याप्तेः व्यञ्जके वाक्ये भाषणं भवति^३ । अष्टादशे सर्गेऽङ्गमिदं दृश्यते यत्र देवकृताया अर्जुनस्तुतेर्वर्णनमुपलभ्यते^४ । देवकृता अर्जुनस्तुतिरर्जुनस्य मानप्राप्तेर्निर्दर्शिका । अत एव तत्र भाषणं नाम निर्वहणाङ्गमस्ति ।

पूर्ववाक्यम्

कार्यार्थदर्शकं वाक्यं, कार्यदर्शनं वा पूर्ववाक्यम् (पूर्वभावो वा) इत्यभिधीयते^५ । एकादशे सर्गेऽङ्गमिदं दृष्टिपथमायानि यत्नेन्द्रोऽर्जुनस्य तपश्चर्यया प्रसन्नो भूत्वा तस्मै दिव्यशक्तिप्रदानस्य वचनं ददाति^६ । इन्द्रस्य तद्वचनं काव्यार्थस्य दर्शकम् । अतएव तत्र पूर्ववाक्यमस्ति ।

1. ना० शा० — सामदानादिसंयुक्तं भाषणं तूच्यते युवैः । २१११०२
सा० द० — सामदानादि भाषणम् । ६१११३
2. किरात० — इत्युक्तवन्तं परिरभ्य दोर्भ्यां तनूजमाविष्कृतदिव्यमूर्तिः ।
अधोपघातं मधवा विभूत्यै भवोद्भवाराधनमादिदेश ॥
प्रीते पिनाकिनि मया सह लोकपालैर्लोकत्रयेऽपि विहिताप्रतिवार्यवीर्यः ।
लक्ष्मीं समुत्सुकयितासि भृशं परेषामुच्चार्य वाचमिति तेन तिरोबभूवे ॥ १११८०-८१
3. दशरूपकम् — मानाद्याप्तिश्च भाषणम् । ११५३
4. किरात० — असंज्ञा, योत्साहं जयिनमुदयं प्राप्य तरसा
धुरं गुर्वी बोद्धुं स्थितमनवसादाय जगतः ।
स्वधात्रा लोकानां तमुपरि कृतस्थानममरा-
स्तपोलक्ष्म्या दीतं दिनकृतमित्रोच्चैरुपजगुः ॥ १८१४७
5. ना० शा० — पूर्ववाक्यं तु विज्ञेयं यथोक्तार्थप्रदर्शकम् । २१११०२
दशरूपकम् — कार्यः प्रथमुत्प्राती पूर्वभावोपगृह्णे । ११५३
सा० द० — पूर्ववाक्यं तु विज्ञेयं यथोक्तार्थप्रदर्शनम् । ६१११३
6. किरात० — १११८०-८१

काव्यसंहारः

नायकादिभिः वरसंप्राप्तिः काव्यसंहार इति कथ्यते¹ । अष्टादशे सर्गे निर्वहणाङ्गमिदमुपलभ्यते यत्रार्जुन इन्द्रादिभ्यो लोकपालेभ्योऽमोघफलानाशीर्वादान्, विविधानि जयनशीलान्यस्त्राणि च प्राप्नोति² । अत्रितथरुलानामेतेषामाशीर्वादानां दिव्यास्त्राणाञ्च संप्राप्तिः वराप्तिरेव । अत एवात्र काव्यसंहारोऽस्ति । किरातार्जुनीयस्यान्तिमे श्लोकेऽपि इदमङ्गमस्ति यत्र शिवोऽर्जुनाथ 'व्रज, रिपुलोकं जय'³ इत्याशिषं प्रददाति ।

प्रशस्तिः

नाट्यशास्त्रसाहित्यदर्पणयोरनुसारं नृपदेशादिशान्तिः प्रशस्तिः⁴ । दशरूपककारमते शुभस्य (कल्याणस्य) आशंसा प्रशस्तिः⁵ । किरातार्जुनीयस्य अष्टादशसर्गस्यान्तिमे श्लोकद्वये निर्वहणाङ्गमिदं दृश्यते यत्र देवकृताया अर्जुनस्तुतेः, शिवतोऽर्जुनस्य वरसंप्राप्तेः, देवगणैर्जुनस्य प्रशंसायाश्च वर्णनमस्ति । एवमुक्ते श्लोकद्वयेऽर्जुनस्य शुभस्याशंसा कृता । अत एव तत्र प्रशस्तिरस्ति ।

एवं कविना स्वकाव्ये निर्वहणसन्धेः द्वादशाङ्गानां सन्निबन्धनं सुष्ठु कृतम् ॥

-
1. ना० शा० -- वरप्रदानसंप्राप्ति काव्यसंहार इष्यते । २११०३
दशरूपकम् -- वराप्तिः काव्यसंहारः ११५४
सा० ६० -- वरप्रदानसंप्राप्तिः काव्यसंहार इष्यते । ६१११४
 2. किरात० -- १८१४६
 3. किरात० -- १८१४८
 4. ना० शा० -- नृपदेशप्रशान्तिश्च प्रशस्तिरभिधीयते । २११०३
सा० ६० -- नृपदेशादिशान्तिस्तु प्रशस्तिरभिधीयते । ६१११४
 5. दशरूपकम् -- प्रशस्तिः शुभशंसनम् । ११५४

श्री विमलचन्द्र जैन

कबीर-एक समाजशास्त्रीय विवेचन

कबीर को केवल एक कवि के रूप में समझना तथा उनको समाजशास्त्री न स्वीकार करना उनके प्रति अन्याय तथा उनकी प्रतिभा को संकुचित दृष्टि से देखना है। डा० गाँविन्द शरण त्रिगुणायत कबीर के व्यक्तित्व की बड़ी स्पष्ट झांकी प्रस्तुत करते हैं, 'सत्य के उस अनन्य उपासक में श्रेष्ठ दार्शनिक बुद्धिवादिता और चिन्ता, कट्टर क्रान्तिकारियों की क्रांति और कठोरता, अनन्यभक्त की विनम्रता और प्रेमानुभूति, सच्चे आलेचक की स्पष्टवादिता, सच्चे साधु की आचरण प्रियता, आदर्शपुरुष की कर्तव्य परायणता, योगियों की अक्वडता तथा पक्के फकीर की साधना थी'। परन्तु कबीर एक प्रतिभाशाली कवि तथा महान दार्शनिक के साथ साथ धर्मगुरु, समाजसुधारक तथा समाज शास्त्री थे। कबीर ने साहित्य के माध्यम से गूढ़ दार्शनिक विषयों तथा सामाजिक समस्याओं को जनसाधारण की भाषा में बड़े सरस ढंग से वर्णित किया है। कबीर का समाजशास्त्रीय वक्तव्य मात्र सैद्धांतिक न होकर व्यावहारिक है। कबीर ने समाजशास्त्रीय सिद्धान्त पर कोई पुस्तक विधिवत रूप से नहीं लिखी किन्तु उनके साहित्य में स्थान पर समाज की कुरीतियों पर प्रखर प्रहार मिलते हैं जिसे हम समाजशास्त्रीय दृष्टिकोण को समझ सकते हैं। कबीर ने विशुद्ध समाज शास्त्रीय दृष्टिकोण से अनेक सामाजिक समस्याओं या रीतिरिवाजों, कुरीतियों का अध्ययन नहीं किया। धार्मिक अभिव्यक्ति की लपेट में जो कुछ भी समाज शास्त्रीय तत्व आगए उन्हीं के आधार पर उनके समाजशास्त्रीय स्वरूप का निदर्शन किया जा सकता है। कबीर किसी भी शास्त्रीय अध्ययन से अछूते रहते हुए भी समाज दर्शन एवं व्यावहारिक समाजशास्त्र का अत्यन्त सुन्दर एवं विशुद्ध समन्वय प्रस्तुत करते हैं।

कवि या कृतिकार की मानसिकता पर समाज की परिस्थितियों, मान्यताओं स्वीकृतियों एवं वर्जनाओं का स्पष्ट प्रभाव पडता है। और जिनका गोचर

परिणाम हमें उनकी कृतियों में प्राप्त होता है। अतः यदि किसी कृति में कृतिकार सामाजिक मान्यताओं और सिद्धांतों के प्रति आग्रहशील रहा है अथवा उनका वैचारिक विरोध किया है तो उस कृति का अध्ययन कर कवि के सामाजिक या समाजशास्त्राय सिद्धांतों का अवलोकन करना चाहिये।

कबीर यथार्थतः अपने युग की उपज थे। सामाजिक संक्रांति की अवस्था में समस्त जातीय एवं राष्ट्रीय जीवन को अपरोक्ष रूप से आंदोलित करने वाली बलवती शक्तियों के समूह उदित होकर हमारे सामाजिक संगठन में नए मूल्यों का प्रतिस्थापन करते हैं। पुराने व ध्वस्त जर्जरित मूल्यों का पूर्ण विनाश कर उनकी ही उर्वरा शक्ति से नए पुष्ट, स्वस्थ एवं लोक कल्याणकारी मूल्यों की पौध लगाते हैं। ये शक्तियाँ अप्रत्यक्ष रूप से महापुरुषों के निर्माण एवं उनके व्यक्तित्व विकास में सहायक होती हैं। कबीर ऐसे ही नए मूल्यों का उपादान लेकर अवतीर्ण हुए थे और उनके पीछे एकदम नवीन सामाजिक शक्तियाँ थी। समाज की स्पंदित, आंदोलित परिस्थितियों ने कवि कबीर को समाज तत्व दर्शन की ओर प्रेरित किया।

कबीर के काल (सन् 1399-1518) तक मुस्लिम संस्कृति उत्तर भारत में प्रसारित हो चुकी थी। शासक संस्कृति होने के कारण विवश हो हिन्दुओं ने उससे समन्वय करने का प्रयास भी किया किंतु दोनों धर्म अपनी धार्मिक कट्टरता, संकीर्णता व असहिष्णुता नहीं छोड़ पाए। एक विवाद सा चलने लगा कि दोनों सम्प्रदायों की संस्कृति एवं सामाजिक संघटना में श्रेष्ठ व मान्य कौन है। अतः दोनों वर्गों के मुखिया अपनी श्रेष्ठता का प्रतिपादन करने लगे जिससे पारस्परिक विद्वेष के साथ साथ वह सामाजिक ज्ञानशक्ति (Social understanding) विलुप्त हो गई जो दोनों धर्मों को धुलमिलकर एक ही भूमि पर रहना सिखा सकती थी। अतः एक दूसरे के प्रति विषममन के साथ साथ आंतरिक शुचिता एवं समाज भावना के हास के कारण सामाजिक अनाचार, सामाजिक प्रदूषण सामाजिक संस्थाओं का ध्वंस एवं कुरीतियों का जन्म होने लगा। 'महात्मा कबीर का युग सामाजिक संगठन की दृष्टि से एक अस्तव्यस्त, भिन्नता का युग था। उस समय व्यक्तिवाद का प्राबल्य था। समाज विभिन्न प्रकार के अंश उपायों में क्षिप्त विक्षिप्त था, कबीर को समाज चेतना ने इस तथ्य को अनुभव किया और इसके विरुद्ध जीवन भर संघर्ष करते रहे।

एक सिद्धहस्त समाजशास्त्री की भांति कबीर जानते थे कि समाज की प्रथम इकाई व्यक्ति, परिवार तथा समूह सामाजिक निर्माण में बहुत महत्वपूर्ण भूमिका अदा करते हैं। समाज शास्त्र के पंडितों ने 'समाज' को परिभाषित करते हुए कहा है 'समाज पारस्परिक मितव्ययता की कृत्रिम विधि है' समाज स्वयं एक संघ है एक संगठन है, औपचारिक सम्बन्धों का योग है, जिसमें सहयोग देनेवाले व्यक्ति परस्पर सम्बन्धित है' समाज केवल व्यक्तियों का एक समूह नहीं है यह समूह में रहनेवाले व्यक्तियों के सम्बन्धों का एक संगठन है' 'समाज ऐसे व्यक्तियों का संग्रह है जो अनेक सम्बन्धों और व्यवहार की विधियों द्वारा संगठित है तथा उन व्यक्तियों से भिन्न है जो इस प्रकार के सम्बन्धों द्वारा बंधे हुए नहीं हैं,' 'समाज में हर प्रकार के वे सम्बन्ध सम्मिलित किये जाते हैं जो मनुष्य तथा किन्हीं भी अन्य सामाजिक प्राणियों द्वारा दूसरे के साथ स्थापित किये जाते हैं' 'व्यक्तियों के आपसो संसर्ग का ढांचा और जो कुछ भी वे संस्कृति, प्रविधि तथा सभ्यता के क्षेत्र में प्राप्त करते हैं समाज कहलाता है'। उपर्युक्त परिभाषाओं की व्याख्या करनेके पश्चात् हम कह सकते हैं कि समाज व्यक्तियों के पारस्परिक अन्तःक्रियाओं, सम्बन्धों की उपज है। कबीर ने समाज में पारस्परिक सम्बन्धों के साथ साथ व्यक्तिगत आचरण पर अधिक बल दिया। उनका कहना था कि व्यक्ति के आचरण का प्रभाव सम्पूर्ण समाज पर पड़ता है। स्वस्थ तथा समृद्धिशाली समाज के लिये व्यक्ति का उच्चादर्शनान, चरित्रवान, सर्वगुण सम्पन्न होना आवश्यक है। व्यक्ति का अपने अन्तःक्रियाओं एवं सम्बन्धों में गुणग्राही एवं आत्मज्ञानी होना चाहिये।

‘कबीर अवगुण ना गहे, गुण ही को ले बीन।

घट घट महु के मधुप ज्यों, पर आत्म ले चीन्ह’

संगठित समाज ही आदर्श समाज होता है। संगठित समाज व्यक्तियों के 'पद' (Status) तथा कार्य (Role) के सन्तुलन का द्योतक है। संगठित समाज में एकता स्थापित होती तथा व्यक्ति समाज के लिये सब कुछ करने को तैयार रहता है।

‘तन मन सीस समापन कीन्ही, प्रगत जाति तंह आत्मलीना’
संगठित समाज में व्यक्तियों में पारस्परिक सौहार्द, सौजन्यता, सुख दुःख की सहानुभूति 'हम' का भावना, सहानुभूति प्रकटन, मिल जुल रहना 'समुदाय' की

भावना अधिक मात्रा में पाई जाती है। व्यक्ति में त्यागवृत्ति एवं समाजहित सर्वोपरि पाया जाता है। फलस्वरूप संगठित समाज में अपराध की दर घटती रहती है। क्लेश, मानसिक तनाव व विघटनकारी प्रवृत्तियों से जो हानि समाज व देश को होती है वह नहीं हो पाती है। अतः हम कह सकते हैं कि कबीर एक समाजशास्त्री की भांति पूर्णरूप से समाज के स्वरूप, आकार तथा सम्बन्धों से परिचित थे। वह पूर्ण रूप से परिचित थे कि सामाजिक संगठन तथा देश की भौतिक तथा अभौतिक उन्नति के लिये व्यक्ति को सामाजिक सम्बन्ध एवं अन्तः-सम्बन्धों में उच्चादर्श तथा संयमी होना चाहिये।

समाज निर्माण में व्यक्ति के पश्चात् परिवार का सबसे महत्वपूर्ण प्रभाव पड़ता है। 'परिवार व्यक्तियों के उस समूह का नाम है जिसमें स्त्री पुरुष का यौन सम्बन्ध पर्याप्त निश्चित होता है, इनका साथ इतनी देर तक रहता है जिस से संतान उत्पन्न हो जाय और उसका पालन पोषण भी किया जाय,' 'परिवार व्यक्तियों के उस समूह का नाम है जिसमें वे विवाह, रुधिर या रक्त सम्बन्ध में बंधे हुए होकर, भिन्न साथ नहीं, अपितु एक गृहस्थी का निर्माण करते हैं'। इस गृहस्थी में वे एक दूसरे पर पति पत्नी, माता पिता, पुत्र, पुत्री, भाई, बहन, के रूप में प्रभाव डालते हैं और एक दूसरे के साथ सम्बन्ध स्थापित करते हैं। ये सब इस गृहस्थी में एक सामान्य संस्कृति को जन्म देते हैं और उस संस्कृति को बनाये रखते हैं'। उपर्युक्त परिभाषायें स्पष्ट करती हैं कि परिवार मानव की सार्वभौतिक एवं महत्वपूर्ण इकाई है। कबीर भी स्वीकार करते हैं कि सामाजिक सांघे में परिवार केन्द्रीय स्थिति में है। समाजरूपी शरीर की यह रीढ़ की हड्डी के समान है। परिवार का प्रभाव स्थायी तथा प्रभावशाली होता है। परिवार में ही बालक भावी नागरिकता का पाठ पढ़ता है। परिवार के माध्यम से उसकी विनाशकारी एवं विघटनकारी प्रवृत्तियों को रचनात्मक सृजनात्मक कार्यों के लिये प्रेरित किया जा सकता है। परिवार के द्वारा असामाजिक प्रवृत्तियों को सुसंस्कृत तथा समाजीकृत किया जाता है। परिवार में ही व्यक्ति का व्यक्तित्व निर्मित होता है, परिवार तथा सामाजिक संघटन का अभिन्न तथा अटूट सम्बन्ध है। कबीर चूंकि सांसारिकता को अपने साधना मार्ग में व्यवधान मानते थे अतः स्पष्ट रूप से परिवार का उल्लेख तो उन्होंने नहीं किया किन्तु रचनाओं में पृथक स्थलों पर पारिवारिक सम्बन्धों एवं रिश्तों का उल्लेख तो मिल ही जाता है। कतिपय प्रमुख संघटक पारिवारिक निम्नलिखित थे - पिता, पुत्र, पुत्री, बहु, श्वसुर, रवाला (मौसी) बहिन, पत्नी, माँ, सास, ननद, समधी, भाई, भौजाई आदि।

सामान्यतः कबीर इन सम्बन्धों में भारतीयता के समर्थक रहे हैं। पर कहीं उन्होंने इन सम्बन्धों में असामान्यता का उल्लेख किया है, वह भी अपनी उलटवासियों में जहां पर कि लौकिक अर्थ में प्रसंग भ्रष्ट सम्बन्ध का लगते हुए भी साधनात्मक अर्थ में ठीक एवं सार्थक होता है यथा —

बाबुल मेरा व्याहु करिवर तैं उत्तम चाहि
जब लग वर पावै नहीं तब लग तुही व्याहि ॥

यहाँ पुत्री का पिता से जब तक कोई उत्तम वर न मिले तब उससे ही विवाह कर लेने का अनुरोध अटपटा एवं अवैध मालूम पड़ता है किन्तु साधनात्मक क्षेत्र में इसका अर्थ यह होगा कि हे पिता (ईश्वर) तू मुझे अपने में ही लीन (ब्रह्मलीन) कर ले। फिर भी पिता पूत के सम्बन्ध का —

‘पूत पियारो पिता को, गौहानि लागा धाइ’

मां पुत्र का —

‘सुत अपराध करै दिन केते
जननी के चित रहे न तेते’

मौसी (खूला) का —

‘यह तो घर है प्रेम का खाला का घर नाहिं’

आदि सम्बन्धों का स्पष्ट एवं परम्परागत उल्लेख किया है।

परिवार की ही भांति विवाह नाम की संस्था सार्वभौम एवं सर्वव्यापी है। समाजशास्त्र के पंडितों ने विवाह संस्था की परिभाषा करते हुए कहा है। ‘विवाह एक या अनेक पुरुषों का एक या अधिक स्त्रियों के साथ होने वाला वह सम्बन्ध है जो प्रभाव कानून द्वारा मान्य होता है तथा जिसमें संगठन में सम्मिलित होने वाले दोनों पक्षों एवं उनसे उत्पन्न बच्चों के अधिकार एवं कर्तव्यों का समावेश होता है’। ‘विवाह सामाजिक नियमों का एक जाल है तो कि विवाहित युग्म के पारस्परिक उनके रक्त सम्बन्धियों, बच्चों तथा समाज के प्रति उनके सम्बन्धों को विभाजित एवं परिभाषित करता है’। ‘विवाह एक अथवा अनेक पति पत्नी के सामाजिक सम्बन्धों का जाल है। विवाह उस संस्कार का भी नाम है जिसके द्वारा पति पत्नी परस्पर सामाजिक सम्बन्ध में बंध जाते हैं’। उपर्युक्त परिभाषायें विवाह को एक सामाजिक समझौता मानती हैं जो काम वासना की तृप्ति

के लिये किया जाता है परन्तु आर्य संस्कृति में विवाह संस्था एक धार्मिक एवं मुख्य संस्कार के रूप में विद्यमान थी। हिन्दू विवाह एक सामाजिक समझौता न होकर एक धार्मिक संस्कार है। विवाह रूपी संस्कार को पूरा करने के लिये धार्मिक संस्कारों को पूरा करना आवश्यक है। हिन्दू विवाह एक संस्कार होनेके कारण ऐहिक और पारलौकिक सुख के लिये किया जाता है। इसी कारण यह एक अटूट एवं जन्म जन्मांतर का सम्बन्ध है। विवाह हिन्दू रीति में संस्कारों अग्नि, हवन आदि से सम्पन्न किया जाता है। 'हिन्दू विवाह के उद्देश्य धर्म, प्रजा (सन्तान) तथा रति (आनन्द) वतलाए गये हैं। यद्यपि काम अथवा यौन सम्बन्ध विवाह का एक कार्य है किन्तु इसे तीसरा स्थान दिया गया है'। संक्षेप में यह कहते हैं कि विवाह की भारतीय पद्धति बड़ी आदर्श रही है क्योंकि विवाह केवल काम की संतुष्टि के लिये ही नहीं बरन् पैतृक, ऋषि, दैव आदि ऋणों से अक्षय होने के लिये किया जाता है। कबीर ने भी साधनात्मक क्षेत्र में विवाह की, जिस पद्धति का वर्णन किया है, उससे स्पष्ट होता है कि वे विवाह के हिन्दू भारतीय आदर्श के पक्षपाती थे। इन्हें मुस्लिम विवाह पद्धति आदर्श नहीं लगी क्योंकि अन्य जातियों में विवाह यौन सम्बन्ध तथा संतानोत्पादन के लिये एक ऐसा कुरार या सांभिदा है जो दोनों पक्षों की स्वीकृति से किया जाता है। हिन्दू विवाह धार्मिक संस्कार होने के कारण 1953 का 'हिन्दू विवाह अधिनियम' के पारित होने से पूर्व तक अविच्छेद सम्बन्ध समझा जाता था। आज भी हिन्दुओं में विवाह विच्छेद शुभ नहीं माना जाता और नहीं विवाह विच्छेद शीघ्रता से होता है। अन्य में विवाह एक समझौता होने के कारण दोनों पार्टियों की सहमति से या विशेष अवस्थाओं में तोड़ा जा सकता है। हिन्दुओं में (जनजातियों को छोड़कर) एक विवाह पद्धति (एक पत्नी या एक पति) का अदर्श है। अन्य में बहुपति या बहुपत्नी विवाह प्रथा का प्रचलन है। हिन्दू विवाह का धार्मिक संस्कार तथा एक विवाह पद्धति इसको अधिक स्थायी, दीर्घकालीन एवं वैज्ञानिक बनाती है। निम्नलिखित अवतरण कबीर की विवाह सम्बन्धी मान्यताओं को स्पष्ट करती है।

'दुलहिन गावहुं मंगलाचार, हम घर आये हो राजा राम भरतार
तन रति करि में मन रत करिहूं पंच तत्व बराती ।
सरीर सरोवर वेदी करिहौ ब्रह्म वेद उचर
राम देव संग भांवर लेहौ धनि धनी भाग हमार
सुर तेतीस् कौतिक आए मुनिधर सहस अठासी ।'

‘तनरति करि में मनरत करिहौं’ में हिन्दू विवाह आदर्श की स्वीकृति है। वेदमंत्रोच्चार, ‘भावर लेना’ ‘तेतांस करोड देवता’ ‘अठासी हजार’ मुनियों का उल्लेख हिन्दू विवाह की आध्यात्मिकता के मूल उद्देश्य की पुष्टि करता है। यह धार्मिक कृत्य हिन्दू विवाह की पूर्णता के लिये आवश्यक अङ्ग माने गये हैं।

इसके अतिरिक्त बाल विवाह, विधवा विवाह, वेश्यावृत्ति, दासवृत्ति आदि सामाजिक समस्याओं पर भी कबीर ने विचार प्रकट किये हैं। मांस भक्षण, मद्यपान, चरित्रभ्रष्टता, द्यूतक्रीडा तथा अन्य मादक पदार्थ मानव में तामसिक तथा नारकीय गुणों को जन्म देती है अतः त्याज्य है। कबीर ने कहा है -

‘पापी पूजा बेसि करि, भषे मांस मद दोइ
तिनकी कृपा मुकति नहीं, कोटि नरक फल होइ’

परस्त्री गमन, वेश्यागमन, खेल प्रथा आदि पूर्ण विकसित अवस्था में थी। मुह से इन प्रथाओं की निंदा करते हुए चोरी छुपे, रात्रि की सर्वहारा, कलंक-कालिमा की आड लेकर बडे बडे धर्म ध्वजाधिकारी भी अपना मुह काला करते थे। कबीर को इससे वितृष्णा हुई। कपनी और करनी का अन्तर उन्हें न भाया। कबीर ने कहा -

‘परनारी राता फिरै, चोरी बिदता खांहि।
दिवस चारि सरसा रहै, अति समूला जाहि’

कबीर पर्दा प्रथा के भी कट्टर विरोधी थे उनके कतिपय उद्धरणों से ज्ञात होता है -

‘रहु-रहु री बहुरिया घूँघट जनि काढि’
घूँघट काढि गई तोरे आगे
उनकी गैल तोहि जनि लागे।’

एक प्रबुद्ध समाजशास्त्री की तरह कबीर जानते थे कि चोरी, मद्यपान, हत्या, डकैती श्वेत अपराध (सूदखोरी) आदि समाज को विगठित करते हैं। इन असमाजिक तत्वों के कारण समाज में भय, शोषण तथा असुखा की भावना बलवती होती है। फलस्वरूप समाज में सृजनात्मक तथा रचनात्मक प्रवृत्तियों के स्थान पर ध्वंसकारी प्रवृत्तियां पनपती हैं। समाजिक विघटन से व्यक्ति तथा समाज की उन्नति में

अवरोध उत्पन्न होता है। मद्यपान को कबीर ने एक समाजिक रोग माना है और इसका निषेध भी किया है। इनके साहित्य में एकाध स्थलों पर मधुशालाओं, कलारी (शराब बेचने वाली स्त्री) प्याला आदि का उल्लेख है।

‘मांस मछली सुरागान जे जे प्राणी खाहि
तीरथ व्रत नेम किए ते सबहि रसातल जांहि’।

कबीर ने एक समाज शास्त्री की भांति रीति रिवाज, जनरीति, रूढि, परम्परा, अंधविश्वास, निकम्मापन, दंभ, पारवंड एवं आडम्बरपूर्ण कृत्यों एवं दिखावटी कर्मकांड का खुलकर निर्भीकता से निरोध किया है। पंडे, पुजारी, तांत्रिक, कल्पवासी सिद्ध आदी भी कबीर की कटु आलोचना से न बच पाये। जैन, शाक्त तथा बौद्ध साधकों के बाहरी आडम्बर की भी तीखी आलोचना कबीर ने की है।

‘अरु भूले षटदरसन भाई, पारवंड भेष रहे लपटाई
जैन जीव अरु साकत सेना चारवाक चतुरंग विहूना ॥
जैन जीव की सुधिन जाने पाती तोरी देहुरे आने ॥’

रोजा (व्रत) उपवास रखकर रात में जीव हत्या करना न केवल धार्मिक दृष्टि से वरन सामाजिक एवं मानवतावादी दृष्टिकोण से भी गहित है ! इससे तो रोज न रवाना ही अच्छा है।

‘दिन भर रोजा रहत है रात हनत है गाय
ये हत्या ये बंदगी कैसी खुसी खुदाय ।’

जनेऊ, मुंडन आदि का भी वह सामाजिक दृष्टिकोण से विरोध करते थे क्योंकि इन संस्कारों से अंध विश्वास, धर्म भोवता और सामाजिक अनाचार एवं शोषण ही बढ़ना दीखता था। हिन्दी साहित्य के कवि एवं साहित्यकार पं० अयोध्यसिंह उपाध्याय ने कहा है ‘कबीर मूर्तिपूजा, व्रत, उपवास, तीर्थयात्रादि और वर्णश्रम धर्म के विरोधी थे’ परशुराम चतुर्वेदी ने भी कहा है ‘कबीर कपट-पाखंड, तर्क एवं अत्याचार के घोर विरोधी थे’

भारत में जब कि कबीर साहित्य सृजन कर रहे थे मुख्यतः दो ही धर्म प्रमुख थे हिन्दू एवं मुस्लिम। इन दोनों धर्मों की संकीर्णता, आत्मकेन्द्रिता ही

सम्प्रदायों को जन्म दे रही थी। फलस्वरूप विभिन्न धर्मों एवं सम्प्रदायों में परस्पर विद्वेष, घृण और वैमनस्य की आंतरिक बडबाग्नि पनप रही थी जो अक्सर साम्प्रदायिक एवं शासकीय कत्ले आम के रूप में समाज में तनाव, वैरभाव, द्वेषभाव, तथा अशांति का वातावरण बनाये हुये थे। कबीर ने एक समाज सुधारक की भांति साम्प्रदायिक भावना की कटु आलोचना की। कबीर ने साम्प्रदायिक विचारों के रवोखलेपन का पर्दाफाश किया -

‘जोगी गीरख गोरख करे, हिन्दू राम नाम उच्चरे
मुसलमान का एक खुदाई, कबीर का स्वामी रहया समाई ।’

कबीर ने समस्त धर्मोंके अनुयायियों को धार्मिक एवं साम्प्रदायिक सहनशीलता एवं सहिष्णुता का ही उपदेश दिया। दोनों धर्मों के मुखियाओं को भी खूब खरी खोटी सुनाई।

‘पंडित मुत्ता जो लिख दियो
छांडि चले हम कुछ न लिया ॥
काजी कौन कतेब बरवानै’ ।

पंडित तथा योगियों को भी इस प्रसंग में न छोडा। सामान्य जनता क भी डाटा पिलाई। दोनों धर्मों की जनता को भौदू तक कह डाला -

‘अरे भाई दोइ कहां से भेहि बतावौ
बिच ही भम का भेद लगावौ
राम रहीम जपत सुधिगई, उन माला उनि तसवी लई
कहै कबीर चेत ले ‘भोदू’ बोल निहारा तुरक न हिन्दू ।’

दोनों धर्मों को डांटने फटकारने के बाद दोनों धर्मों में अपने सिद्धान्त के प्रतिपादन में समन्वय का आधार तार्किक रखा -

‘हमारे राम रहीम करीमा के सो अलह राम सति सोई
विसमिल मेरि विसम्भर एके और न दूजा कोई ।’

हजारी प्रसाद द्विवेदी ने इस संदर्भ में ठीक ही कहा है -

‘कबीरदास एक जबरदस्त क्रांतिकारी पुरुष थे, ।’

इस प्रकार हम कह सकते हैं कि साम्प्रदायिक, समन्यवादिता एवं सहनशीलता के सिद्धान्त को व्यावहारिक रूप देकर कबीर ने एक समाजशास्त्री एवं महान सुधारक होने का अधिकार सिद्ध कर दिया। वेसकोट ने कबीर को प्रभावशाली और मानवीय एकता का संबल बताया है। डा० रामकुमार वर्मा ने कहा है 'भारतीय समाज में हिन्दू और मुसलमानों के बीच बन्धुत्व भाव का अंकुर उत्पन्न करना कबीर का अभिप्राय था'। ठाकुर रवीन्द्रनाथ टैगोर ने भी कबीर के विषय में ठीक कहा है 'A hater of religious exclusiveness and a great religious reformer' जिसे लेखक ने हिन्दी में इस प्रकार अनुवाद किया है 'धार्मिक एकान्तिकता को धृणा करने वाला एक महान धार्मिक सुधारक'।

आदि समाज व्यवस्थापकों ने समाज को चार वर्णों में गुण कर्म के अनुसार विभाजित किया है। यह चार भाग ही ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य और शूद्र वर्ण कहलाये। इस चतुर्विध विभाग का सर्वप्रथम उल्लेख ऋग्वेद के दसवें मंडल के मिमन् मन्त्र में पाया जाता है —

'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् बाहू राजन्य कृतः ऊरूतदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रोऽजायत' ऋग्वेद (10/9/12) लगभग सभी धर्मसूत्रों और स्मृतियों में चारों वर्णों के कर्तव्यों का विस्तृत रूप से वर्णन किया है। श्रीमद् भगवद्गीता में श्रीकृष्ण ने स्पष्टरूप से कहा है "चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुण कर्म विभागशः" मध्यकाल तक इस वर्णव्यवस्था में बड़ी लचक और गतिशीलता थी। उत्तम कार्य के आधार पर शूद्र ब्राह्मण हो सकता था और निम्न कार्य करने के कारण ब्राह्मण शूद्र हो सकता था। आपस्तम्ब धर्मसूत्रों में स्पष्ट कहा गया है कि निकृष्ट कर्म करने से ब्राह्मण शूद्र होता था तथा उच्च वर्णों के कर्म करने से शूद्रादि ब्राह्मणादि वर्ण को प्राप्त कर लेते हैं। विश्वामित्र क्षत्रिय थे किन्तु तपस्या के बल पर वह ब्राह्मण बने। श्री पांडुरंग वामन काणे ने ठीक ही कहा है कि वर्ण का विचार मुख्यरूप से मनुष्य की नैतिक और बौद्धिक योग्यताओं पर बल देता है। कर्ममूलक वर्णव्यवस्था का स्थान धीरे धीरे जन्ममूलक जाति व्यवस्था ने ले लिया। धीरे धीरे समाजिक महत्व ब्राह्मणों की बपौती बन गया। कबीर के समय तक ब्राह्मण इतना मदनोन्मत्त होकर भ्रष्ट हो गया था कि शूद्रों का आर्थिक, राजनैतिक, धार्मिक तथा सामाजिक रूप से जितना भी शोषण किया जा सकता था किया। ब्राह्मणों द्वारा समाज का यह वर्ग असंस्कारी, आचरणभ्रष्ट माना जाने लगा। फलस्वरूप यह वर्ण ब्राह्मणों के प्रति बगावत करने

लगा। कबीर वर्ण व्यवस्था के कट्टर विरोधी थे। वर्ण व्यवस्था को कवि ने जाति व्यवस्था का पर्यायवाची समझा क्योंकि कर्मों की शुचिता ही कबीर को अभिप्रेत थी और यदि वह किसी शूद्र में मिल भी जाय तो उससे गले मिलने को भी वे तैयार थे

‘साकत वाम्हन ना मिले वैस्नों मिलै चंडाल
अंक माल भरि भेटिए मानौ मिले गोपाल’ ॥

उद्धृत पंक्तियाँ स्पष्ट करती हैं कि शाक्त ब्राह्मण से निन्दनीय कर्म करने वाला ब्राह्मण वैस्नों चंडाल से शुभ कर्मा शूद्र का तात्पर्य है। कबीर के शब्दों में

‘जो तोहि करता वर्ण विचारा
जन्मत तीन दंड किन सारा
जन्मत सूद्र मुस पुनि सूदा
कृत्तिम जनेऊ घालि जंग हुद्रां
जो तू ब्राह्मन बम्हनी जाया
आन रहे काहे नहि आया’ ॥

जाति व्यवस्था में कबीर का विश्वास नहीं था। इसका उन्होंने खुलकर विरोध किया। ऊंची नीची जाति अथवा कुल गोत्र किसी व्यक्ति के सामाजिक स्तर पर प्रभाव न डाले वरन उसके अच्छे बुरे कर्म ही उसके सामाजिक क्षेत्र में मान सम्मान अथवा अपमान दिलाने में निर्णायक तत्व हों यही कबीर का मन्तव्य रहा। उन्होंने बार बार इसीलिए कहा कि जाति या कुल के छोटे बड़े होने से कोई हेय या सम्मान्य नहीं हो सकता -

‘ऊंचे कुल क्या जनमिया करनी ऊंची न होय
सुवरन कलश सुधा भरया साधौ निंदा सोय ॥’

‘जाति पांति पूछै नहीं कोई
हरि को भजै सो हरि को होई ॥’

इसी कारण तो कबीर अपने को जुलाहा होने का कोई दुःख नहीं था। वे तो गर्व से कहते थे -

‘जाति जुलाहा मति को धीर’
‘तू बाम्हन मैं कासी का जुलाहा’

कबीर की समझ में यह कभी नहीं आया कि एक ही प्रकार के रक्त, हाड, मांस त्वचा आदि से बना मानव शरीर किस प्रकार ब्राह्मण या शूद्र, ऊंची जाति या छोटी जाति में बट सकता है तभी वह कह उठते हैं -

‘एक बूंद एक मलमूतर एक चाम इक गूदा ।
एक जाति में सब उपजा को ब्राह्मण को सूदा ॥

उपर्युक्त उद्धरणों की धुन स्वरूप जाति व्यवस्था के कट्टर विरोधी सिद्ध होते हैं ।

जाति व्यवस्था के दुष्परिणामों के कारण ही आज हम भारत में अस्पृश्यता जैसा कलंक पाते हैं जो कि एक अभिशाप के रूप में समाज की एकता को नष्ट किये हुये है । इस कुव्यवस्था के कारण सवर्ण और असवर्ण में प्रेम व्यवहार न हो सका । आज दिन तक समाजसुधारक, शिक्षाशास्त्री, विधायक, समाज शास्त्री समाज को इस भयानक एवं घातक रोग से मुक्त कराने के लिये अथक प्रयास कर रहे हैं । अनेक बार भारत में संविधान द्वारा इस सामाजिक अभिशाप से मुक्त कराने के लिये अथक प्रयास कर रहे हैं । अनेक बार भारत में संविधान द्वारा इस सामाजिक अभिशाप से मुक्त कराने के लिये नियम पारित किये गये पर स्थिति में नाम मात्र का सुधार दीख पडता है । केवल नियमों द्वारा सामाजिक समस्याएँ सुलझ गई होती तो बहुत पहिले सुलझ गई होती । कबीर विचारवान समाजशास्त्री की भांति छुआछूत की हानियों से पूर्ण परिचित थे । कबीर जानते थे कि इस समाजघ्रासी विभीषिका से मुक्त कराने के लिये प्रबल, प्रबुद्ध जनमत तैयार करना होगा । कबीर ने साहित्य के माध्यम से और प्रचार को द्वारा ‘हृदय परिवर्तन’ के लिये इसके समर्थकों को खूब खरी खोटी सुना डाली-

‘कह पांडे सुचि कबन ठंग ऊं जिहि घरभोजन बैठ खांऊं
जूठा चौका जूठा गोबर जूठी काठी काया ॥
काहे को कीजै पांडे छोति विचारा
छोतिहि ते उपना संसारा
हमरे कैसे लाह तुम्हारे कैसे दूध
तुम कैसे ब्रह्मण हम कैसे सूद ।’

अंत में हम कह सकते हैं कि श्रम की सामाजिक महत्ता, जाति व्यवस्था, अस्पृश्यता, साम्प्रदायिकता, सूदखोरी आदि को सामाजिक अभिशाप मानने एवं निर्धन को सामाजिक सम्मान का पात्र बनाने के प्रयासों को देख कर कबीर को हम महान कवि, सन्त के साथ साथ सामाजिक सुधारक, कार्यकर्ता एवं प्रबुद्ध समाजशास्त्री मान सकते हैं। डा० सरनामसिंह शर्मा ने ठीक ही कहा है 'कबीर समाज का परिष्कार चाहते हैं। वे समाज की अनेकों बुराइयों से रिक्त एवं अप्रसन्न है। उन्हीं के निवारण के लिये वे सुधारक का रूप भी धारण करते हैं। वे समाज को अपने सामने पहले लाते हैं और कविता को पीछे'।

OUR CONTRIBUTORS

1. *Kamaleswara Bhattacharya* ... Professor,
Maitre de Recherche,
Centre National Se la Recherche,
Scientifique,
Paris.
2. *Dr. Asko Parpola* ... Professor,
Peukaloisentie 4a D41,
SF - 00820.
Helsinki 82,
Finland.
3. *Dr. S.D. Joshi* ... Director,
Centre of Advanced Study in
Sanskrit,
University of Poona,
Poona-411007.
4. *Dr. K. Krishnamoorthy* ... Professor and Head,
Department of Sanskrit,
Karnataka University,
Dharwar-580003.
5. *Dr. S.V. Venkitasubra-
monia Iyer* ... Professor and Head,
Department of Sanskrit,
University of Kerala,
Trivandrum - 17.
6. *Dr. Y. Yasoda Devi* ... Reader,
Department of History,
S.V. University College,
Tirupati.
7. *Dr. V.A. Sarma* ... Reader,
Department of Sanskrit,
S.V. University College,
Tirupati.
8. *Sri N.V.P. Unithiri* ... Lecturer,
Department of Sanskrit,
University of Kerala,
Trivandrum.

9. *Dr. V. Kameswara Rao* ... Project Officer,
Department of History
S.V. University College,
Tirupati.
10. *Dr. G.B. Palsule* ... Professor,
Centre of Advanced Study
Sanskrit,
University of Poona,
Poona - 411007.
11. *Sri V.J. Namputiri* ... Senior Research Officer,
O.R. and Mss. Library,
Kariavattam,
Trivandrum.
12. *Dr. Sushama Kulasrestha* ... Lecturer,
Department of Sanskrit,
Daulat Ram College,
University of Delhi,
Delhi - 7
13. *Sri Bimal Chand Jain* ... Lecturer,
Department of Sociology,
Badri Vishal College,
Palariya street,
Farrukhabad.
14. *Dr. E.R. Sreekrishna*
Sarma ... Professor and Head,
Department of Sanskrit,
S.V. University College,
Tirupati.

TEXTS AND STUDIES

नारदमुनिप्रणीता
गजशिक्षा
उमापत्याचार्यविरचितव्यक्तिटिप्पणीसहिता

GAJAŚIKṢĀ
of
NĀRADAMUNI
with the commentary *Vyaktiṭippaṇī*
of
UMĀPATYĀCĀRYA

Edited by
Dr. E.R. SREEKRISHNA SARMA

**SRI VENKATESWARA UNIVERSITY
ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE
TIRUPATI
(1978)**

विषयसूचिका

I गजशिक्षा

पटल १	१
पटल २	४
पटल ३	११
पटल ४	१४
पटल ५	१९
पटल ६	२५
पटल ७	२६
पटल ८	२९
पटल ९	३१

II व्यक्तिटिप्पणी

पटल १ — गजसृष्टिक्रमकथनम्	४१
पटल २ — गजजात्यंशनिरूपणम्	४३
पटल ३ — गजप्रयोजनगजस्थाननिरूपणम्	५४
पटल ४ — गजबन्धनस्थाननिर्देशकथनम्	५७
पटल ५ — गजबन्धनरचनाक्रमकथनम्	६०
पटल ६ — गजानयनक्रमहस्तिपाललक्षणक्रमकथनम्	६५
पटल ७ — गजशालालक्षणकथनम्	६८
पटल ८ — गजवयःकार्यक्रमकथनम्	७०
पटल ९ — गजशिक्षाक्रमनिरूपणम्	७२

1. The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. This is essential for ensuring the integrity of the financial statements and for providing a clear audit trail. The records should be kept in a secure and accessible location, and should be updated regularly.

2. The second part of the document outlines the various methods used to collect and analyze data. These methods include interviews, surveys, and focus groups. Each method has its own strengths and weaknesses, and the choice of method depends on the specific research objectives and the nature of the data being collected.

3. The third part of the document describes the process of data analysis. This involves identifying patterns and trends in the data, and using statistical techniques to test hypotheses. The results of the analysis should be presented in a clear and concise manner, using tables and graphs where appropriate.

4. The fourth part of the document discusses the importance of ethical considerations in research. Researchers must ensure that their work is conducted in a fair and honest manner, and that the rights and privacy of participants are protected. This includes obtaining informed consent and ensuring that the data is stored and used securely.

5. The fifth part of the document provides a summary of the findings and conclusions of the study. It highlights the key results and discusses their implications for practice and policy. The study also identifies some limitations and suggests areas for future research.

6. Finally, the document includes a list of references and a list of figures and tables. The references provide a list of the sources used in the study, and the figures and tables provide a visual representation of the data.

अथ

नारदमुनिप्रणीता

गजशिक्षा

प्रथमः पटलः

देवल उवाच —

त्रिलोकीसंचारशीलो नारदो भगवानृषिः ।
पुरा सुधर्मा संप्राप्तो महेन्द्रादिभिरर्चितः ॥ १ ॥

परमां प्रीतिमासाद्य नानासंलापकर्मणि ।
महतीं वादयन् वीणामभूदानन्दवर्धकः ॥ २ ॥

कथाश्रवणवेलायां शचीपतिररिंदमः ।
प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा व्यजिज्ञपदिदं वचः ॥ ३ ॥

बासव उवाच—

भगवन् नारदमुने सर्वशास्त्रविशारद ।
पुण्यानां परिपाकेन तव दर्शनमत्र हि ॥ ४ ॥

धन्या एव वयं स्वर्गे नाकिनो मुनिसत्तम ।
निधिस्त्वमेव शास्त्राणां गूढार्थानामनेकशः ॥ ५ ॥

गजशिक्षाक्रमं ज्ञातुं त्वन्मुखाद् विधिनन्दन ।
वयं कौतूहलभृतः समयश्च शुभावहः ॥ ६ ॥

कथं पूर्वं गजाः सृष्टाः के ते तद्वंशजाश्च के ।
 युगभेदेन तेषां तु वंशवृद्धिरभूत् कथम् ॥ ७ ॥
 तेषां गुणाः कथं ज्ञेयाः कथं ब्राह्म्याश्च ते वने ।
 कथं रक्ष्याः कथं शिक्ष्याः कीदृशं तद्वलादिकम् ॥ ८ ॥
 स्वरूपगुणशीलाद्याः कीदृशाः करिणां मुने ।
 एतत् सर्वं तदन्यच्च गूढार्थं च विशेषतः ॥ ९ ॥
 परया कृपयास्मासु वक्तुमर्हसि सुव्रत ।
 वासवेनैवमुक्तस्तु नारदस्तुष्टमानसः ॥ १० ॥
 शिरःकम्पनदानेन हर्षेण च मुनीश्वरः ।
 परमाभिरथाशीर्भिस्तोषयित्वा सुरोत्तमान् ॥ ११ ॥
 यक्षैश्च देवैर्गन्धर्वैः स्तूयमानः समन्ततः ।
 गजशिक्षां सुधर्मायां वक्तुं समुपचक्रमे ॥ १२ ॥

नारद उवाच—

हरिनाभिसरोजोत्थो विधाता चतुराननः ।
 कृते गायन् सामवेदमसृजद् वारणोत्तमान् ॥ १३ ॥
 बविनं बलसंपन्नं रौप्यपर्वतसन्निभम् ।
 शुभलक्षणपूर्वाङ्गमैरावतमिभाधिपम् ॥ १४ ॥
 अश्रम्वा भार्यया युक्तमादौ ब्रह्मासृजत् स्वयम् ।
 ततः कपिलया युक्तं पुण्डरीकं गजोत्तमम् ॥ १५ ॥
 पुष्पदन्तं ताम्रकर्ण्याङ्गनया वामनं गजम् ।
 ततोऽनुपमया युक्तं सुप्रतीकं द्विपोत्तमम् ॥ १६ ॥
 अञ्जनासहितं शूरमञ्जनं नागवल्लभम् ।
 शुभ्रदन्तीसनाथं च सार्वभौममिभप्रभुम् ॥ १७ ॥
 कुमुदं कुमुदाकारं पिङ्गलामण्डितं गजम् ।
 असृजत् पद्मभूरेवं दिङ्नामानष्ट वासव ॥ १८ ॥

ते सर्वे पक्षसंपन्नाः कामरूपा महौजसः ।
 स्वर्गे भूम्यां च पाताले विचेरुः स्वेप्सितक्रमात् ॥ १९ ॥
 अभवन् दिग्भक्षकाश्च मानिताः सुरनायकैः ।
 पद्मोदरारिष्टमुखास्तत्पुत्राश्च ततः क्रमात् ॥ २० ॥
 त्रैलोक्यसंचारलोला बभूवुर्वारणाधिपाः ।
 देवदानवयुद्धेषु वाहनत्वं च भेजिरे ॥ २१ ॥
 ततः कालेन महता शतशोऽथ सहस्रशः ।
 तत्पुत्रपुत्रसंभूताः करिणो बलगर्विताः ॥ २२ ॥
 मुनीनामुटजं प्राप्य हिंसां चक्रुरनेकधा ।
 ततः क्रुद्धैर्मुनीन्द्रैस्ते शप्ताश्च बहुधा गजाः ॥ २३ ॥
 गतपक्षा हीनबलाः द्विदन्ताश्चाभवन् तदा ।
 भूमावङ्गादिदेशेषु विचेरुश्च कुटुम्बिनः ॥ २४ ॥
 आदौ युगे तु मातङ्गाः सर्वे भद्रकुलोद्भवाः ।
 त्रेतायां ते मन्दकुलाः किञ्चिन्न्यूनपराक्रमाः ॥ २५ ॥
 द्वापरे वारणाः सर्वे मृगजातिसमुद्भवाः ।
 कलौ युगे तु ते प्रायः संकीर्णकुलसंभवाः ॥ २६ ॥
 तथापि देवतानां ते वरमाहात्म्यसंपदाः ।
 बलिष्ठा बुद्धिमन्तश्च जविनः पर्वतोपमाः ॥ २७ ॥
 नानाकार्येषु कुशलाः राष्ट्रसंपद्विवर्द्धिताः ।
 नृणां वाहनतां प्राप्ता यन्तृचित्तानुवर्तिनः ।
 तद्वात्सल्यनिबद्धाश्च निवसन्तीह सर्वतः ॥ २८ ॥

इति नारदकृतगजशिक्षायां प्रथमः पटलः

अथ द्वितीयः पटलः

- तेषूत्तमाः केचिदिभाः जायन्तेऽद्यापि भूतले ।
कुलतेजोवीर्यशक्त्या मानिता विजयप्रदाः ॥ १ ॥
- मनोहरतनुस्तुङ्गो जवी पूर्णपराक्रमः ।
समरे विजयी धीमान् शुद्धो मञ्जुललोचनः ॥ २ ॥
- मदकाले भृशं शूरो नीलनीरदकान्तिमान् ।
शुभाननः शुभगतिर्दीर्घशुण्डः प्रतापवान् ॥ ३ ॥
- केतकच्छायरदनो निद्रालस्यादिवर्जितः ।
प्रशान्तात्मा दीर्घवयाः प्राणिवात्सल्यमण्डितः ॥ ४ ॥
- नातिक्रोधः क्षमावांश्च निधिः सत्वस्य वारणः ।
महेन्द्रांश इति ख्यातो नृणां सौभाग्यवर्धकः ॥ ५ ॥
- अन्ये तु वारणाः शूराः रक्तनेत्रा रणाजिरे ।
दहन्ति वह्निवच्छतून् क्रुधा चण्डपराक्रमाः ॥ ६ ॥
- प्रायशो रक्तरोमाणो दीर्घशुण्डाः पृथूदराः ।
आरक्तदन्तयुगलाः वह्निंशा वारणा मताः ॥ ७ ॥
- रक्तबिन्दुमुखाः केचिद् रक्तपादनखाः परे ।
रक्तकर्णाश्च ते सर्वे वह्निंशाः कथिता सुरैः ॥ ८ ॥
- यमांशा नीलकायास्ते भीकरा मृगयादिषु ।
दीर्घदन्ता महावेगाः कोपनास्तुङ्गविग्रहाः ॥ ९ ॥
- शूराः कर्मणि नित्यं च सत्कार्यनिरताशयाः ।
कोपकालेष्वसाध्याश्च धीमन्तः फलदायिनः ॥ १० ॥
- जलेशांशाः केचिदिभा भवन्तीह क्षमातले ।
जलावगाहनासक्ताः सन्ततं मदवर्षिणः ॥ ११ ॥
- शीतलस्थलवासैकनिरताः शान्तमानसाः ।
राजन्ते रणशूराश्च नातितुङ्गा मनोहराः ॥ १२ ॥

नृणां भाग्यप्रदास्त्वेते क्षीरवर्णरदद्वयाः ।

नाथवात्सल्यवद्धाश्च राष्ट्रक्षेमकरा भृशम् ॥ १३ ॥

अनिर्घार्यमहावेगाः शरवच्चण्डपौरुषाः ।

मृगयाकार्यरसिकाः शुद्धदेहाः सुगन्धिनः ॥ १४ ॥

शश्वत् स्वस्थानचलनाः लीलाखेलनलालसाः ।

सर्वे ते द्विरदा लोके पवमानांशभासुराः ॥ १५ ॥

वसन्तकालसन्तुष्टाः हृद्यरींकारकारिणः ।

पालिता मानुषैस्तेषां मङ्गलानन्ददायिनः ॥ १६ ॥

तं वदन्ति कुबेरांशं मुनयो वारणाधिपम् ।

यः पुण्डरीकरदनो नीलमेघसमद्युतिः ॥ १७ ॥

आचञ्चलगतिर्नित्यं कोमलाननमण्डितः ।

करिणीमार्गभागेषु दत्तनेत्रः प्रतापवान् ॥ १८ ॥

स्मृतिमान् कोपदूरश्च नाथाज्ञापरिपालकः ।

नितरां दीर्घशुण्डश्च दीर्घवालः क्षमानिधिः ।

राजते धनधान्यादिक्षेमवृद्धिप्रदायकः ॥ १९ ॥

त्रिवल्यो मुखभागेषु वक्षःस्थानेषु वा क्वचित् ।

येषां शरीरे दृश्यन्ते ते रुद्रांशाः प्रकीर्तिताः ॥ २० ॥

तुङ्गाश्च दीर्घदेहा ये तान् रुद्रांशान् विदुः सुराः ।

मृगयादिष्वप्रमत्ताः कोपकाले तु भीकराः ॥ २१ ॥

महावेगाः प्रचण्डाश्च फलसिद्धिजयप्रदाः ।

मञ्जुधूसरवर्णाक्ता ये स्वभावात् सुमेघसः ॥ २२ ॥

ये पुष्कराग्ने संमिश्रच्छायास्तांश्च मुनीश्वराः ।

अपर्णापत्यंशभाजो विदुः क्षेमप्रदान् नृणाम् ॥ २३ ॥

यक्षांशास्ते विनिर्दिष्टा ये गजाः शुभलक्षणाः ।

शुभाननाः शान्तचित्ताः सर्वप्राणिहिते रताः ॥ २४ ॥

अलङ्कृतिप्रिया नित्यं मृगयादिषु लालसाः ।
 मिताहारा नित्यजलक्रीडाः सुलभशिक्षकाः ॥ २५ ॥
 सुमेधसः क्रियादक्षाः नीलजीमूतसन्निभाः ।
 करेणुभोगनिरताः शीतलस्थललासिनः ॥ २६ ॥
 एवंलक्षणसम्पन्ना नागाः कोमलविग्रहाः ।
 राष्ट्रक्षेमाभिवृद्धयर्थं निर्मिताः पद्मयोनिना ॥ २७ ॥
 वारणास्ते तु गान्धर्वाः सङ्गीतादिषु लालसाः ।
 स्वरूपालस्या हीनबलाः कोमलाङ्गाश्च ये द्विपाः ॥ २८ ॥
 प्रायशो मन्दगतयः शुभदन्ताः शुभाननाः ।
 नाथवात्सल्यभाजश्च सन्ततं प्रियभाषणाः ॥ २९ ॥
 नातितुङ्गा न नीचाश्च मञ्जुनेत्रा मृदुत्वचः ।
 नानालीलासु रसिकाः संपुष्टा माघवे दिने ॥ ३० ॥
 पद्मिनस्ते किन्नरांशाः पद्मगन्धाः शुभेक्षणाः ।
 प्रियापार्श्वाः शान्तचित्ता धीमन्तः प्रियभाषणाः ॥ ३१ ॥
 नितरां मञ्जुगतयः स्वासना वाहनोचिताः ।
 चन्द्रिकादिविहारेच्छाः शुद्धदेहाश्च ये गजाः ॥ ३२ ॥
 प्रेरणात् कार्यकर्तारो नाथवात्सल्यबन्धिताः ।
 ह्रस्वाङ्गाः क्षुद्रदन्ताश्च शुभदाः शुभलक्षणाः ॥ ३३ ॥
 विष्णवंशराजितास्ते तु नित्यमङ्गलदायिनः ।
 ये शङ्खचक्रादिलसत्पार्श्वाश्चण्डपराक्रमाः ॥ ३४ ॥
 येषां कराग्रे तलक्ष्म मुखे वा परिदृश्यते ।
 ते सर्वे दृढदन्ताश्च विष्णवंशाः परिकीर्तिताः ॥ ३५ ॥
 दीर्घशुण्डं तुङ्गकायं शान्तं श्लाघ्यक्रियादरम् ।
 चिरायुषं बिन्दुकर्णं बिन्द्वाननमथापि वा ॥ ३६ ॥
 गजवृन्दपुरोगं च जयिनं शुभलक्षणम् ।
 राष्ट्रक्षेमकरं नित्यं मानयेद् धरणीपतिः ॥ ३७ ॥

वाणीशांशसमुद्भूता वारणास्ते सुमेघसः ।
कान्तस्वराः सुशिक्षाश्च ये नाथप्रीतिवर्धकाः ॥ ३८ ॥

नातितुङ्गा नापि नीचाः शुद्धदेहाः पृथूदराः ।
आरक्तनेत्राः सततं चलच्छुण्डाः शुभप्रदाः ॥ ३९ ॥

वर्षाकाले सुपुष्टाश्च पुंसां पुण्यविधायिनः ।
सर्वक्लेशसहा नित्यं मितनिद्रा मिताशनाः ॥ ४० ॥

केचिदारक्तवक्त्राश्च रक्तदन्तास्तथापरे ।
ब्रह्मांशास्ते च लोकेषु संमान्याः क्षेमवृद्धये ॥ ४१ ॥

चन्द्रांशा वारणाः सर्वे श्वेतकाया मनोहराः ।
श्वेतबिन्द्वाननाः केचित् क्षीरदन्तनखास्तथा ॥ ४२ ॥

स्वच्छाहाररता नित्यं श्वेतरेखाननाः परे ।
शीतलाङ्गाः शान्तचित्ताः घनपुत्रादिभाग्यदाः ॥ ४३ ॥

इङ्गितज्ञा दीर्घवालाः सर्वकार्यकृतादराः ।
शुभदा यन्तृवशगाः करिणीकेलिलालसाः ॥ ४४ ॥

ते तापसांशा विज्ञेयाः सन्ततं वनवासिनः ।
एकाकिनः शान्तचित्ता मीलिताक्षाः सुखोचिताः ॥ ४५ ॥

विजितक्षुप्तिपासाद्या जितकामादयश्च ये ।
अप्रमत्ताश्च कार्येषु चण्डा युद्धे सुमेघसः ॥ ४६ ॥

त्रिकालस्नाननिरताः लघुशिक्षाक्रमादयः ।
वृक्षच्छायनिवासोत्काः स्वल्पाहाराश्च ये द्विपाः ॥ ४७ ॥

चिरस्मृतिश्च येषां ते तापसांशाः प्रकीर्तिताः ।
अदण्ड्याः जयकार्याश्च संमान्या भूमिपालकैः ॥ ४८ ॥

लोकपालांशसंभूताः सत्यसंधाश्च पार्थिवाः ।
निर्दिष्टा ये तु भूलोके तदंशा वारणोत्तमाः ॥ ४९ ॥

शुभस्वरा दीर्घदन्तास्तमालाभतनुत्विषः ।
रक्तास्या रक्तबिन्द्वाद्यास्त्वप्रमेयबलोदयाः ॥ ५० ॥

पृथुकुम्भा दीर्घवाला नित्यालंकृतिलालसाः ।

प्राणिवात्सल्यबद्धाश्च करिणीपार्श्वगा मुहुः ॥ ५१ ॥

राजवाहनयोम्यास्ते वारणा रक्तपुष्कराः ।

मालारेखामुखाश्चापि निर्दिष्टाः पार्श्ववंशजाः ॥ ५२ ॥

उत्तमा ये नरा लोके गुणकार्यकुलादिभिः ।

निर्दिष्टाः कविना पूर्वं तदंशाश्चापि वारणाः ॥ ५३ ॥

वसन्ति नानादेशेषु कुञ्जेष्वपि च कानने ।

ह्रस्वकाया ह्रस्वदन्ता मानुषक्रीडनादराः ॥ ५४ ॥

अन्नभक्ष्यासक्तिभाजो बुद्धिमन्तः क्रियाकराः ।

खिन्नाश्चातपवेलासु शश्वच्चलितकर्णिकाः ॥ ५५ ॥

शुभलक्षणसम्पन्ना भासन्ते मानवांशकाः ।

मनुष्यहितकर्तारः सम्मान्याः प्रतिवासरम् ॥ ५६ ॥

एवं षोडशधा हस्तिकुलं प्रोक्तं महर्षिणा ।

सर्वलाभकरं पुंसां प्रतिदेशं सुरक्षितम् ॥ ५७ ॥

तत् सर्वमुत्तमं ख्यातं सेनाबलविवर्धकम् ।

षड्विधं मध्यमकुलं निश्चितं हस्तिनामिह ।

स्तम्बेरमाणं तेषां च लक्षणं शृणु वासव ॥ ५८ ॥

पितामहांशाः पित्रंशाः सञ्जाताः काननोदरे ।

दृश्यन्ते वारणाः केचिन्मध्यमास्ते प्रकीर्तिताः ॥ ५९ ॥

प्रायशो मन्दगतयो हीनकण्ठस्वरा भृशम् ।

अलसाश्च श्रमजिता क्षुत्तृष्णाकशीता मुहुः ॥ ६० ॥

दूराध्वादिषु भीताश्च तनुदन्तास्तनूदराः ।

शश्वत्कोपा निःश्वसन्तो मलिनाङ्गा मदोज्जिताः ॥ ६१ ॥

बलहीना वारणास्ते रहस्यावासलालसाः ।

अकालव्याधयश्चापि मध्यमा मितभोजनाः ॥ ६२ ॥

शकुन्तांशा ये तु गजा दृश्यन्ते काननोदरे ।
प्रोच्यते लक्षणं तेषां शृणु तत् सुरनायक ॥ ६३ ॥

क्षुधया च तृषा नित्यं पीडिता दुर्बला गजाः ।
मिथः कलहचर्यादीन् कलयन्ति क्षणान्तरे ॥ ६४ ॥

श्रान्ताश्च भयबाहुल्याः कृशाङ्गा बहुमूत्रकाः ।
मैथुनेष्वासक्तिभाजः सन्ततं लुलिताशयाः ॥ ६५ ॥

शृङ्खलाभिः कर्णतालैरींकारनिनदैरपि ।
चलध्वनिकराश्चैते मध्यमा निश्चिताः सुरैः ॥ ६६ ॥

जायन्ते वारणाः केचिन्मत्स्यांशाः काननोदरे ।
पुरे वा पत्तने वापि ते च वर्ज्याः शुभार्थिभिः ॥ ६७ ॥

क्षुद्राशया ह्रस्वकाया बहुरोमशरीरिणः ।
बलप्रिया मिताहाराः वक्रगत्या भयप्रदाः ॥ ६८ ॥

कपटाश्च चलन्नेत्रा दुस्साध्याः शिक्षणादिषु ।
संत्याज्या भूमिपालैस्ते कुबुद्धिफलदायिनः ॥ ६९ ॥

चलच्छीर्षाश्चलन्नेत्राः शिक्षासु विमुखा गजाः ।
दुर्बला ये ते लतांशाः संत्याज्या मूढचेतसः ॥ ७० ॥

विस्मरन्त्यचिरेणैव शिक्षितानि प्रयत्नतः ।
धूसरा बलहीनाश्च न चिरंजीविनो मताः ॥ ७१ ॥

सुमांशा वारणाः केचिन्निवसन्ति महीतले ।
अलंकारप्रिया नित्यमल्पज्ञाः शिक्षणादिषु ॥ ७२ ॥

पुष्पगन्धाः क्षीणवलाः सुखवासकृतादराः ।
अशक्ताः सर्वकार्येषु प्रीतिमन्तोऽपि जन्तुषु ॥ ७३ ॥

फलपुष्पलतादीनां वीक्षणे बद्धचेतसः ।
प्रायशो मन्दगतयो लालनार्हाश्च निश्चिताः ॥ ७४ ॥

धेन्वंशाः पद्मिनः केचिद् दृश्यन्ते वनवासिनः ।
मध्यमास्ते च निर्दिष्टाः संत्याज्याः शुभकर्मणि ॥ ७५ ॥

दीर्घदन्ता दीर्घवालाः कृशाङ्गाः स्थूललोचनाः ।
प्रायशो मन्दगतयो बहुभक्ष्याः सुमेघसः ॥ ७६ ॥

अशान्ता अपि भीताश्च सुखवासाश्च ते मताः ।
एवं षड्विधमाख्यातं मध्यमं हस्तिनां कुलम् ॥ ७७ ॥

नानर्थाय न लाभाय निर्दिष्टं नृपमन्दिरे ।
अधमं च कुलं प्रोक्तं षड्विधं हस्तिनां तथा ।
तेषां च लक्षणं वक्ष्ये लोककार्यार्थसिद्धये ॥ ७८ ॥

स्वदोषान्मुनिशापाच्च सत्कुलीना अपि स्वयम् ।
ते वारणा मूढचित्ता नानादोषप्रपीडिताः ॥ ७९ ॥

राक्षसासुरपैशाचसिंहशार्दूलमर्कटाः ।
वने दृष्टा प्राणिनो ये तदंशा जनिताः क्वचित् ॥ ८० ॥

दृष्टास्ते वारणा एते क्षोभयन्ति क्षमामिमाम् ।
अधमाश्च नृपैस्त्याज्या लोकक्षेमाय दीक्षितैः ॥ ८१ ॥

ते राक्षसांशा निर्देश्याः दृढस्थूलकराङ्गप्रयः ।
आरक्तनेत्रा ये तुङ्गा दन्तघट्टनतत्पराः ॥ ८२ ॥

वधर्हिंसाकारिणश्च दुर्घर्षा वेगगामिनः ।
निशासञ्चारशीलाश्च प्रचण्डाश्च पलाशनाः ॥ ८३ ॥

विमुखाः सान्त्ववाक्येषु ध्नन्ति यन्तूनपि क्वचित् ।
राक्षसा इव संक्षोभं कुर्वन्ति क्रूरचेतसः ॥ ८४ ॥

मदिरापाननिरता बलाढ्याः कपटक्रियाः ।
एवंविधा गजा वर्ज्या मानवैः शुभकाङ्क्षिभिः ॥ ८५ ॥

महाकाया स्थूलदन्ता वधकार्यादितत्पराः ।
दृश्यन्ते ये द्विपानेतानसुरांशान् विदुः सुराः ॥ ८६ ॥

अप्रघर्ष्याः प्रचण्डाश्च नरगन्धासहिष्णवः ।
हरिणानां च धेनूनां नराणां पक्षिणामपि ॥ ८७ ॥

वधासक्ता नित्यदृप्ताः प्रकोपा निन्द्यलक्षणाः ।
पुरक्षोभकराः शश्वत् त्याज्यास्ते वनभूमिषु ॥ ८८ ॥

कृशदेहा ह्रस्ववालाः कृशदन्ताश्च ये गजाः ।
बालहिंसाकरा नित्यं चौर्यासक्ता भयार्दिताः ॥ ८९ ॥

ते वारणाः पिशाचांशा हठात् पतनकारिणः ।
दिशाभ्रमणशीलाश्च रक्तमांसाभिलाषिणः ॥ ९० ॥

कठोरनिनदा भस्मदेहाः पितृवने रताः ।
विमुखाः सान्त्ववाक्येषु संत्याज्या गिरिकानने ॥ ९१ ॥

सिंहवद् गर्जनरवाः सटाव्याप्तशिरस्तटाः ।
भीकराकृतयः प्रायो भ्रमन्ति वनभूमिषु ॥ ९२ ॥

हठात् पवनवेगाश्च रात्रिसंचरणादराः ।
भृशमुच्छ्रितलाङ्गूला ज्वलन्नेत्राश्च ये गजाः ॥ ९३ ॥

सिंहाक्षास्ते तु सर्वेऽपि पञ्चास्या बलपूरिताः ।
कृशोदराः पुष्टपृष्ठाः शौर्यविक्रान्तिशालिनः ॥ ९४ ॥

अतुष्टाः पुरसंचारे वनसंचारलालसाः ।
असाध्याश्चावशास्ते तु वर्जनीया हि वारणाः ॥ ९५ ॥

दीर्घदन्ता वक्रनखाः कपटा गूढचेतसः ।
प्राणिनां भयदाः प्रायो ये गजा वनलोलुपाः ॥ ९६ ॥

मदिरारक्तमांसादिरताः परमकोपनाः ।
घावने विवृतास्याश्च बलाढ्याः सामदूरगाः ॥ ९७ ॥

शार्दूलकायरेखाभिरञ्चितास्ते तु वारणाः ।
शार्दूलांशा नृपैस्त्याज्या वध्याश्च वनभूमिषु ॥ ९८ ॥

चलचिता भ्रमन्नेत्राः संतताहारलालसाः ।

घावनेष्वासक्तिभाजो निरताः प्राणिताडने ॥ ९९ ॥

नितरां कृशदेहाश्च दीर्घवालाः क्षणक्रियाः ।

शिक्षाविदूरगाः शश्वद्धुंकारभयदा नृणाम् ॥ १०० ॥

एते सर्वे वानरांशाश्चाग्राह्या वनगोचरैः ।

एवमष्टाविंशतिकं द्विपानां कुललक्षणम् ॥ १०१ ॥

ज्ञात्वा महीपतिः सम्यक् चिरेणाघोरणादिभिः ।

स्वीकुर्यादुत्तमांस्तेषु गजशालासु यत्नतः ॥ १०२ ॥

पालयेत् सर्वकालेषु मध्यमान् जरितानपि ।

अघमान् हस्तिनो दूरात् त्यजेत् प्राणिहिते रतः ॥ १०३ ॥

वनजातान् शुभगुणान् शुभलक्षणभासुरान् ।

ज्ञात्वा महीपतिर्धीमान् बन्धयेत् कार्यसिद्धये ॥ १०४ ॥

गजान् तानानयेद् युक्त्या पालयेद् गजमन्दिरे ।

नानाराष्ट्रसमृद्धयर्थमेवं कार्यं विचक्षणैः ॥ १०५ ॥

इति गजशिक्षायां द्वितीयः पटलः ।

अथ तृतीयः पटलः

उत्तमेष्विह कार्येषु सद्गुणैः निश्चिता गजाः ।

सन्मित्राण्यापदि तथा मानितास्ते जयप्रदाः ॥ १ ॥

वार्ये वा यौवने काले वयस्यन्तेऽपि वा क्वचित् ।

नृणां साह्यप्रदातारस्ते सृष्टाः पद्मयोनिना ॥ २ ॥

अतः सन्मानमर्हन्ति मातङ्गाः शुभलक्षणाः ।

कुलीनाः शान्तचित्ताश्च दर्शनात् पुण्यदा नृणाम् ॥ ३ ॥

वारणैरेव सेनानामुत्तमं बलमीरितम् ।

निश्चिता जयलक्ष्मीश्च यत्र ते करिणः स्थिताः ॥ ४ ॥

असाध्यान्यपि कार्याणि योधैर्वा तुरगादिभिः ।

सुलभं साधयन्त्याशु वारणा एव विक्रमैः ॥ ५ ॥

हस्तिनां कीर्तनं पुण्यं दर्शनं पोषणादिकम् ।

श्रेयसे महते नित्यमित्याहुः परमर्षयः ॥ ६ ॥

नयनानन्ददास्तेषां लीलाश्चिरविलोकिताः ।

न वृसये भवन्त्येव बालादीनामपि क्षितौ ॥ ७ ॥

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन मानयेद् वारणान् नृपः ।

रिपुसेनाभञ्जने च भारोद्ग्रहनकर्मणि ॥ ८ ॥

समर्था वारणा एव मृगयादिक्रियास्वपि ।

दूराध्वानेऽप्यखिन्नाश्च पटवो घावने गतौ ॥ ९ ॥

बहूपकारिणो लोके प्राणसाधारणावधि ।

स्वकार्येष्वप्रमत्तास्ते नेतृणां वशगा गजाः ॥ १० ॥

संकेतज्ञाश्च शब्दज्ञा नाथचित्तप्रहर्षदाः ।

समरे यमरूपाश्च परसेनाप्रभञ्जकाः ॥ ११ ॥

प्रशान्तमानसा नित्यं निजयूथनिवासिनः ।

विक्रमक्रमपङ्क्त्यादौ पुरोगाः पूर्णपौरुषाः ॥ १२ ॥

नीलमेघनिभाः केचित् परे पर्वतसन्निभाः ।

शुभदाः शुभदन्ताश्च सौख्यदाश्चासनादिषु ॥ १३ ॥

मृगयारसिकाः केचिद् जलक्रीडारताः परे ।

मनस्विनो भद्रगजा मन्दवश्याः परे गजाः ॥ १४ ॥

मिश्रसंकीर्णवंश्याश्च क्रियादक्षास्तरस्विनः ।

दीर्घकालस्मृतिस्त्वेषां कल्पिता पद्मयोनिना ॥ १५ ॥

विरोधमुपकारं च चिरं बध्नन्ति मानसे ।
 प्रीतिपूर्वं पोषणाद्यैर्मानिता यदि हस्तिनः ॥ १६ ॥
 जायते परमा तुष्टिर्मुनीनां च दिवोकसाम् ।
 देवांशा एव ते सर्वे गजा भूतलवासिनः ॥ १७ ॥
 विन्ध्यस्य सानुभागेषु तटेषु हिमभूमृतः ।
 काश्मीरदेशे कांभोजनेपालक्षोणिषु क्वचित् ॥ १८ ॥
 बाह्यीककेकयाङ्गादौ वङ्गकोसलभूमिषु ।
 कलिङ्गमत्स्यसौवीरोत्कलभूमितले क्वचित् ॥ १९ ॥
 काननेषूत्तमेष्वेवं मध्यमे भल्लभूतले ।
 गङ्गायमुनयोर्मध्ये लाटकाननभूमिषु ॥ २० ॥
 द्राविडेष्वपि कर्णाटेष्वटवीवीथिषु क्वचित् ।
 गम्भीराकृतयो नित्यं दानधाराप्रवर्षिणः ॥ २१ ॥
 चलत्पर्वतसंकाशा भासन्ते वारणोत्तमाः ।
 कुलीना बलसम्पन्नाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २२ ॥
 स्वेच्छाविहारशीलाश्च गन्धर्वसमवृत्तयः ।
 इतस्ततः संचरन्ति लोकक्षेमाय तान् विदुः ॥ २३ ॥
 इति (नारद)गजशिक्षायां तृतीयः पटलः

अथ चतुर्थः पटलः

द्विपानां बन्धनं युक्त्या कथयन्त्यटवीतले ।
 सर्वदेशक्षेमसिद्धयै मुनयो दिव्यचक्षुषः ॥ १ ॥
 तस्यापि लक्षणं वक्ष्ये सावधानमनाः शृणु ।
 निविडोत्तुङ्गसुस्निग्धवृक्षौघा यत्र निर्भराः ॥ २ ॥
 दृश्यन्ते पर्वतप्रान्ते नदीकूलेषु वा क्वचित् ।
 आरप्यमध्यभागे वा निर्भये जलपूरिते ॥ ३ ॥

नित्यवासं प्रकुर्वन्ति वृन्दशस्तल वारणाः ।

स्वेच्छासंचारसंहृष्टा बलविक्रममण्डिताः ॥ ४ ॥

केचिदेकान्तवासाश्च परे शीतस्थले स्थिताः ।

संतृप्ता यान्ति सर्वतः पुलपौलादिसंवृताः ॥ ५ ॥

मिथो विहारसंसक्ताः स्वतन्त्रा दुःखदूरगाः ।

स्वदत्ताहारसंतुष्टकरिणीपार्श्वगामिनः ॥ ६ ॥

वनाद् वनान्तरं यान्ति यूथपा हृष्टमानसाः ।

गजग्रहणसिद्धयर्थं बन्धनं तत्र कल्पयेत् ॥ ७ ॥

आधोरणैर्वनचरैर्गजवृत्तान्तवेदिभिः ।

तत्र कार्यं साधयेत् प्राज्ञो राष्ट्रक्षेमादिसिद्धये ॥ ८ ॥

यत्र द्विपानामावासो दृश्यते वनभूमिषु ।

ज्ञात्वा चिराय तं देशं युक्त्या भूपो वनेचरात् ॥ ९ ॥

वीरान् योधांश्च विविधान् मृगयाप्राप्तकौशलान् ।

गजबन्धनकार्याय योजयेत् क्षेमसिद्धये ॥ १० ॥

युक्त्या तु बन्धनस्थाने चिरदृष्टेन वर्त्मना ।

गूढेन गमनं श्लाघ्यमाधोरणभटादिभिः ॥ ११ ॥

मेर्यां गम्भीरनादाश्च काहलयश्च विशेषतः ।

पटहानां शतान्येवं शृङ्खलाराशिरेव च ॥ १२ ॥

रज्जूनां पटलान्येवं सृणिः पाशो मृगाक्षिकः ।

शिक्षिता द्विपवर्याश्च करिण्यश्च दशाधिकाः ॥ १३ ॥

आधोरणा बुद्धिमन्तो धिषणाबलशालिनः ।

पुरुषाणां सहस्रं च क्वचित् तदधिकं तु वा ॥ १४ ॥

आहारार्थं च यद् द्रव्यं तत् सर्वमपि भूपतिः ।

द्रव्याप्यन्यानि युक्त्या हि संपाद्यार्थप्रदानतः ॥ १५ ॥

तोषयित्वा वीरभटान् माननैर्विविधैर्नृपः ।
 गूढं नयेद् वनभुवं तानि द्रव्याणि कालतः ॥ १६ ॥
 सूक्ष्मधीभिर्गजैरेतद् ज्ञातं यदि वनोदरे ।
 लीना भवेयुः प्रायेण वनकुञ्जे दृढे वने ॥ १७ ॥
 व्यर्थं भवेद् बन्धकार्यमतो गूढं प्रयोजयेत् ।
 सर्वा अपि च सामग्रीर्विधिना बन्धनार्थकाः ।
 रहिता दोषलेशाद्यैरानयेत् काननोदरम् ॥ १८ ॥
 हस्तिनां पदपङ्क्त्या च रींकारैरथवा वने ।
 शाखाभिस्तुटिताभिश्च गजवर्मेति लक्षयेत् ॥ १९ ॥
 यस्मिन् वने हस्तिबन्धः स्थाप्य इत्येवमादिभिः ।
 वनेचरैर्वीरभटैरुक्तमादृत्य भाषणम् ॥ २० ॥
 स्वयं युक्त्या समालोच्य सामग्रीनयनादिकम् ।
 फलप्रदं समादिष्टं मुनिभिस्तत्त्ववेदिभिः ॥ २१ ॥
 उन्नतेष्विह वृक्षेषु शाखाच्छन्नस्थलं क्वचित् ।
 योधादिगूढवासाय निर्दिशेत् कार्यसिद्धये ॥ २२ ॥
 वातवर्षातपसहं भक्ष्यभोज्यादिभिर्युतम् ।
 स्थानं तत् प्राप्य ते वीरा गजागमनकाङ्क्षया ॥ २३ ॥
 मौनमाश्रित्य कालेन संकेतकरभस्त्रिकैः ।
 स्थानं तद् रक्षणीयं हि गजबन्धस्य सिद्धये ॥ २४ ॥
 शतैः सहस्रैर्वीराणां गणैस्तदधिकैरपि ।
 वन्यवारणसंख्यानुगुणं तत् पालयेच्चिरात् ॥ २५ ॥
 पञ्चषैर्दिवसैर्वापि दशभिर्वा दिनक्रमैः ।
 मासकालेन वा सिद्धिर्बन्धने मुनिनिश्चिता ॥ २६ ॥
 स्वेच्छाविहारक्रमतो द्विपानां गमनं क्वचित् ।
 तेषां मौल्याद् विधिवशात् क्वचिद् गमनमीरितम् ॥ २७ ॥

गूढस्थानं भटानां च सामग्रीस्थानमेव च ।
यत्नतः पालनीयं हि गजबन्धस्य सिद्धये ॥ २८ ॥

वनभूमौ तैस्तु गजैर्मदोद्रेकैः क्वचित् स्थले ।
क्रियते समरक्षोभो मिथः कलहघट्टनम् ॥ २९ ॥

तच्च ज्ञात्वा स्फुटं लक्ष्म तत्र बन्धं प्रकल्पयेत् ।
क्वचित् प्रकाशसंचारः क्वचिल्लीनक्रियादिकः ॥ ३० ॥

एवं बहुविधं कार्यं गजानां काननोदरे ।
मुनीन्द्रैः सम्यगादिष्टं तच्च ज्ञेयं नृपादिभिः ॥ ३१ ॥

गजसंचरितं स्थानं स्नानपानादिचिह्नितम् ।
ज्ञात्वा चिरेण कालेन वनवीरैः क्रमाद् वने ॥ ३२ ॥

बन्धस्थानं प्रयोक्तव्यमप्रकाशप्रयत्नकम् ।
मनोहराः शिक्षिताश्च बलपौरुषमण्डिताः ॥ ३३ ॥

यौवनालङ्कृता धीराः करिण्यो दशविंशतिः ।
क्वचित् तदाधिका वापि मोहार्थं वनहस्तिनाम् ॥ ३४ ॥

अदूरे कुञ्जपुञ्जादौ निगूढं स्थापयेत् प्रभुः ।
गजानपि महाकायान् स्ववशस्थान् सुमानितान् ।
बलपौरुषसंपन्नान् निपुणान् सृगयादिषु ॥ ३५ ॥

साधोरणान् सभृत्यांश्च सज्जान् बन्धनकर्मणि ।
तद्रक्षकान् धीरकार्यान् वारणान् सायुधानपि ।
तेषां पृष्ठस्थले पार्श्वे स्थापयेन्मतिमान् प्रभुः ॥ ३६ ॥

तत्पपोषणं च संकल्प्यमेकमासावधिक्रमात् ।
निर्मानुषं च निःशब्दं निर्भयं तत् स्थलं गजाः ॥ ३७ ॥

मत्वा हि क्रमसंचारं स्वेच्छया कलयन्ति ते ।
सनाथैः करिणीभिश्च शतसंख्यादिकैर्गजैः ॥ ३८ ॥

समाक्रान्ते वनोद्देशे निगूढस्थलवासिभिः ।
 प्राप्तमध्याह्नकाले वा बन्धनं कार्यसिद्धये ।
 सायं क्वचिद् वनोद्देशे प्रशस्तं च प्रकीर्तितम् ॥ ३९ ॥

न प्रशस्तो रात्रिबन्धो न फलायापकीर्तये ।
 तस्मान्निश्चित्य समयमुचितं पृथिवीपतिः ॥ ४० ॥

गत्वा स्वयं च कुतुकाद् गूढस्थाने सुरक्षितः ।
 सेनेशमन्त्रिसहितो गजबन्धं समादिशेत् ॥ ४१ ॥

स्थानं तद् दूरतो रक्ष्यं सायुर्धैर्वनवासिभिः ।
 महातरूणां खण्डैश्च शृङ्खलाभिरनेकशः ॥ ४२ ॥

नेरुन्ध्याद् द्विपमार्गं तं युक्त्या कालेन भूपतिः ।
 स्थलानुगुणमेवं तु दिग्भागत्रयरक्षणम् ॥ ४३ ॥

एको मार्गः समुद्दिष्टो गजागमनहेतवे ।
 अदूरे तस्य करिणीर्भटांश्च स्थापयेत् क्रमात् ।
 युक्त्यैवं काननोद्देशे गजबन्धस्थलं हितम् ॥ ४४ ॥

अश्विन्यामथ रोहिण्यां मृगशीर्षे शुभप्रदे ।
 मखायामथ पुष्ये वा हस्ते तारे जयोज्ज्वले ॥ ४५ ॥

स्वात्यां वा रेवतीतारे नाथमङ्गलदायिनी ।
 शुभे दिने शुभे लभे प्रस्थानं जयदायकम् ॥ ४६ ॥

नृपस्य जयलक्ष्मीश्च प्रजानां मङ्गलानि च ।
 वदन्ति शुभकालेषु लोकक्षेमाय भूभृताम् ॥ ४७ ॥

नानाविधं च शुकुनं प्रसमीक्ष्य भटादिकान् ।
 प्रेरयेद् बन्धनार्थाय लब्ध्वा देवनिरीक्षणम् ॥ ४८ ॥

मदाविष्टैरिभैः कैश्चिद्देशक्षोभो निरीक्षितः ।
 प्रक्षोभो वनलक्ष्म्याश्च प्रशान्तानां प्रपीडनम् ॥ ४९ ॥

एवं प्रकारभङ्गस्तु विविधः क्षितिमण्डले ।
अतस्तच्छान्तये धीरान् घनघान्यादिसाद्यतः ॥ ५० ॥

गजग्रहणकार्येषु योजयेत् पृथिवीश्वरः ।
स्वराष्ट्रकाननोद्देशे बन्धनं समुदीरितम् ॥ ५१ ॥

यदा यदा देशनाशो वृद्धिर्वा गजसंततेः ।
तदा बन्धनमादिष्टं सर्वप्राणिहितप्रदम् ॥ ५२ ॥

आधोरणैरासगजैर्व्याधैर्वनचरैरपि ।
बहुधा स्वभटाद्यैश्च तत् कल्प्यं नारदेरितम् ॥ ५३ ॥

इति गजशिक्षायां चतुर्थः पटलः

अथ पञ्चमः पटलः

गजबन्धनसिद्धयर्थं कचिद् दुर्गप्रकरणम् ।
तच्च गूढं स्थापनीयं दिनैर्मासैस्तु वा नृपैः ॥ १ ॥

गजप्रचारमालोक्य काननं चिरकालतः ।
द्वियोजनतलं खात्वा दूरतः परिखां दृढाम् ॥ २ ॥

विपुलां नित्यसलिलां सस्यशोभितटोज्वलाम् ।
अगाधां खातयित्वा तु तद् रक्षेद् वनवासिभिः ॥ ३ ॥

पुण्ड्रेक्षुकदलीसस्यस्थापनं द्विपमोहकृत् ।
महीरुहाणां वीथीं च संवर्ध्या तत्र सिद्धये ॥ ४ ॥

निगूढवर्त्मना सर्वं साधयेत् तत्र भूपतिः ।
एवं कालेन महता वञ्चिता वनवासिनः ॥ ५ ॥

निर्भयं तत् स्थलं मत्वा तमागच्छेयुरादरात् ।
वनलक्ष्म्याक्रान्तचित्ताः सस्याद्यैश्च विशेषतः ॥ ६ ॥

आयान्ति हस्तिनः प्रायः सकुटुम्बा विनोदिनः ।
 अन्तस्थलं प्रविष्टांस्तान् ज्ञात्वा वनचरैर्भटैः ।
 तान् सर्वान् बन्धयेद् राजा देशक्षेमाय दीक्षितः ॥ ७ ॥
 प्रकलसां परिघां तत्र पालयेद् गूढपूरुषैः ।
 यदा विशति निश्शङ्कं परिघामध्यभूतलम् ॥ ८ ॥
 निर्भीकं हस्तिनां वृन्दं ज्ञात्वा तत् तरुवासिनः ।
 सहसागत्य ते वीराः संकेताहूतपूरुषाः ॥ ९ ॥
 भीषयेयुस्तर्जनाद्यैः पटहावलिनिस्वनैः ।
 कर्णारुन्तुदरावैश्च हाहाकारादिभिर्वने ॥ १० ॥
 परिघाया द्वारभागं निरुन्ध्यात् सर्वयत्नतः ।
 करिणीभिः शृङ्खलाभिर्दारुखण्डैर्दृढैस्तथा ॥ ११ ॥
 अन्तस्थान् भ्रमतो भीत्या दिक्षु सर्वासु वारणान् ।
 करिणीसहितान् सर्वान् सवत्सानपि भूमिपः ॥ १२ ॥
 निरुन्ध्याच्च निराहारान् तर्जनाद्यैर्विशेषतः ।
 द्वारभूमिं दारुखण्डैः पिहितां शृङ्खलादिभिः ॥ १३ ॥
 रक्षितां करिणीभिश्च निरुन्ध्याद् वीरमण्डलैः ।
 प्रथमे दिवसे युक्त्या भृशं गोप्या वनद्विपाः ॥ १४ ॥
 अन्तस्था दुःखतः केचिदप्राप्य स्वगतिं तदा ।
 क्रुद्धाः संभ्रमवेगाद्यैस्तद्द्वारस्थांस्तु रक्षिणः ॥ १५ ॥
 ताडयेयुर्नाशयेयुः पीडयेयुरनेकधा ।
 संघीभूय प्रयत्नेन गजवृन्देन तद्वनम् ॥ १६ ॥
 क्षुण्णं भग्नं च बहुधा निश्शोभं परिदृश्यते ।
 द्वितीये दिवसे प्राप्ते क्षुत्पिपासाभयार्दितान् ॥ १७ ॥
 धावतः परिघामध्ये परिश्रान्तांश्च वारणान् ।
 मृदुवाक्यप्रयोगाद्यैः शान्तकोपान् महीपतिः ॥ १८ ॥

बन्धयेद्विविधोपायैराधोरणभटादिभिः ।

प्रवेशयित्वा युक्त्यादौ परिघान्तस्थलं नृपः ॥ १९ ॥

करिणीर्हस्तिपान् वीरान् सायुधान् निपुणानपि ।

वन्यानिभान् बन्धयेच्च देशक्षेमादिसिद्धये ॥ २० ॥

अत्रणा हस्तिनः सर्वे बन्धेऽस्मिन् परिरक्षिताः

प्राप्नुयुर्मानुषवशमचिराच्छान्तमानसाः ॥ २१ ॥

अत एव श्रेष्ठतममिमं बन्धं विदुः सुराः ।

प्रतिदेशं प्रयोक्तव्यो बन्धोऽयं क्षेमसिद्धये ॥ २२ ॥

अथवा यत्र बाहुल्यं हस्तिनां दृश्यते वने ।

तत्रापि फलदोऽयं हि नारदस्य वचो यथा ॥ २३ ॥

यस्मिन् भागेऽरण्यतले जलपूरः प्रदृश्यते ।

गिरेःसानुतटे वापि नद्यास्तीरेऽथवा क्वचित् ॥ २४ ॥

वारिबन्धस्तत्र कल्प्यो गजग्रहणहेतवे ।

एकस्मिन्नवनीभागे पार्श्वयोर्वा जलस्थितिः ॥ २५ ॥

स्थलानुकूलमेवं हि सोऽयं बन्धः प्रकल्पितः ।

फलं ददाति सहसा हस्तिनां भूमृतामपि ॥ २६ ॥

बन्धमेतं श्रेष्ठमिति प्रवदन्ति सुरोत्तमाः ।

जलावगाहनासक्तौ मध्याहे प्रायशो गजाः ॥ २७ ॥

वनभागेषु तत्तीरमावावन्त्यातपार्दिताः ।

निकटावासभूभागाद् गिरिसानुतटादपि ॥ २८ ॥

तापप्रशान्तये केचित् करिणीभिरनुद्रुताः ।

कौतूहलाद् यूथनाथनिर्दिष्टेन पथा वने ॥ २९ ॥

तथा समागतान् ज्ञात्वा वृक्षस्थैर्वनवासिभिः ।

नृपो वीरभटैराशु तं मार्गं भयपुञ्जितम् ॥ ३० ॥

निरुन्ध्याद् वृक्षखण्डाद्यैः शिलाखण्डैश्च रज्जुभिः ।

शृङ्खलाभिश्च पूलाैर्गतिरोधकवस्तुभिः ॥ ३१ ॥

कण्टकैरिष्टकाभिश्च पाशैश्च बहुमुष्टिभिः ।

समन्ततो भीषयेच्च पटहृध्वनिगर्जनैः ॥ ३२ ॥

ढक्काताडननादैश्च तथायुधरवादिभिः ।

तच्च स्थानं यत्र गजा धावन्ति भयमोहिताः ॥ ३३ ॥

युक्त्या संरक्षयेद् धीमान् यलैश्च विविधैरपि ।

सर्वत्र कुपिता नागाः क्षोभयन्ति भृशाभृशम् ॥ ३४ ॥

कठोररींकाररवं कलयन्त्येव ते क्षणात् ।

वनं च प्राणिवर्गं च भिन्दन्ति बहुधा क्रुधा ॥ ३५ ॥

इतस्ततश्च धावन्ति बन्धमोचनहेतवे ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन दिक्षु सर्वासु हस्तिनाम् ॥ ३६ ॥

बहिर्गमनमार्गं तं निरुन्ध्याद् वनवासिभिः ।

क्रमाद् द्वित्रिदिनेष्वेते मूढा वनगजा भृशम् ॥ ३७ ॥

श्रान्ताः क्षुधार्ताः संत्यक्तकोपाद्याः काननोदरे ।

सहसा मानुषवशमाप्नुयुर्विषयैषिणः ॥ ३८ ॥

पूर्वोक्तेनैव मार्गेण तत्स्वीकरणमादिशेत् ।

महीपतिः स्वराष्ट्रस्य कीर्तिलाभादिसिद्धये ॥ ३९ ॥

गजसञ्चरिते भागे कानने गिरिसानुषु ।

उद्याने वारण्यतले पञ्चषड्वारणोत्तमाः ॥ ४० ॥

मदोद्धता मूढचित्ता बलपौरुषमण्डिताः ।

इतस्ततः संचरन्ति स्वेच्छासंचारलालसाः ॥ ४१ ॥

अनादृत्यापदां स्थानं यौवने तु विशेषतः ।

तथा गतान् वनचरान् काममोहवशंगतान् ॥ ४२ ॥

ज्ञात्वा सुदूरतो वृक्षात् शनैरागत्य सद्गटाः ।

चोदयेयुस्तत्समीपं कारिणीर्वशवर्तिनीः ॥ ४३ ॥

मदालसा यौवनाढ्यास्ताः करिण्यस्तु कानने ।

मञ्जुलां गतिमासाद्य गच्छन्त्यभिमुखं क्रमात् ॥ ४४ ॥

पुरतः पार्श्वयोरेवं मञ्जुलाङ्गीर्वशा वने ।

यौवनोल्लासभाजस्तु केचिद् वनगजास्तदा ॥ ४५ ॥

निरीक्ष्य कुतुकात् तासामाह्वानाय कृतत्वराः ।

गमिष्यन्त्यचिरेणैव कामलोलितमानसाः ॥ ४६ ॥

आधोरणैर्मस्तकस्थैः प्रेरितास्ता वशाः क्रमात् ।

रञ्जुभिः शृङ्खलाभिश्च मोहितान् वनहस्तिनः ॥ ४७ ॥

सहसा बन्धयेयुस्तान् युक्त्या प्रेरणयापि च ।

तामापतन्तीं विपदमनाहत्य वनेचराः ॥ ४८ ॥

कामाढ्या हस्तिनः शान्तास्तद्वशस्थाः कुतूहलात् ।

शृङ्गारलीला विविधा दर्शयन्त्यात्मतुष्टये ॥ ४९ ॥

कामाधिक्यान्मूढभावान् निर्भीकान् पार्श्वतः स्थिताः ।

सलीलं बन्धयेयुस्तान् करिण्यः शृङ्खलादिभिः ॥ ५० ॥

रञ्जुभिश्च दृढैः काले यन्तृयुक्त्या च कानने ।

तादृशान् पञ्च षट् सप्त दश वा वन्यधारणान् ॥ ५१ ॥

बद्धान् प्रशान्तकोपादीन् सवशान् मन्दगामिनः ।

मनुष्यवशमापन्नानानयेयुर्महीपतिम् ॥ ५२ ॥

कण्ठे पादेषु शुण्डायां पार्श्वयोरपि पृष्ठतः ।

शृङ्खलाभिर्दृढैः पार्श्वैराबद्धान् नवहस्तिनः ॥ ५३ ॥

सुलभेनानयेद्देशं राष्ट्रकार्याभिवृद्धये ।

वशया बन्धनं यस्माद् वशाबन्धोऽयमुच्यते ॥ ५४ ॥

बन्धलयमिदं प्रोक्तमुत्तमं गजसिद्धये ।

गजास्तु सुलभप्राह्यास्त्वत्रणा येषु निश्चिताः ॥ ५५ ॥

अतो युक्त्या प्रकल्प्यं हि वनस्थलविभागतः ।

क्वचित् काननभूभागे गर्तबन्धं च कारयेत् ॥ ५६ ॥

राजा प्रलोभनार्थाय गजानां वनचारिणाम् ।

सहस्रदण्डां भूमिं वा द्विसहस्रमितां वने ॥ ५७ ॥

स्वीकृत्य तस्यां सस्यादीनिक्षुपुञ्जानपि क्वचित् ।

कदलीनारिकेलांश्च तृणानि मधुराण्यपि ॥ ५८ ॥

गजप्रियाणीतराणि वर्धयित्वा क्वचिन्नृपः ।

वर्षमेकं प्रतीक्षेत गजविश्वाससिद्धये ॥ ५९ ॥

तन्मध्ये तु महागर्तं द्विपानां पातनोचितम् ।

कारयेद्वेणुदण्डाद्यैश्छादयेत् तं च युक्तितः ॥ ६० ॥

तस्योपरि च सस्यादीन् कदलीरिक्षुपालिकाः ।

वर्धयेत् क्रमशो धीमान् मृगयारसिको नृपः ।

पार्श्वस्थवृक्षशाखासु वीरान् लीनांश्च कारयेत् ॥ ६१ ॥

निश्शङ्कं तद्वने वीक्ष्य भक्ष्याशाक्रान्तमानसाः ।

द्विपा वन्याः समागच्छन्त्यादराद् दूरतो वने ॥ ६२ ॥

तन्यते पादविन्यासो यदा तैर्वनहस्तिभिः ।

वेणुदण्डादिभङ्गश्च तदैव परिदृश्यते ॥ ६३ ॥

हठाच्च पतनं तेषां तस्मिन् गर्ते विधीयते ।

प्रायशः समये तस्मिंस्ते गजा भीतिताडिताः ॥ ६४ ॥

अङ्गभङ्गादिकं प्राप्य भजन्ति गजजीविकाः ।

अत एवावटो बन्धो निन्द्यते मुनिपुङ्गवैः ॥ ६५ ॥

तथापि युक्त्या नृपतिः पतितानवटे गजान् ।

तान् सान्त्वयित्वा सद्वाक्यैः शपथाद्यैश्च हस्तिपैः ॥ ६६ ॥

गर्तप्रपूरणं कृत्वा मृद्धिरिष्टकसैकतैः ।
उद्धरेत् क्रमशः काले पोषयेन्मृदुभोजनैः ॥ ६७ ॥

एवं चतुर्विधं बन्धं प्रशंसन्ति महर्षयः ।
गजग्रहणयोग्यं तदादिष्टं क्षितिमण्डले ॥ ६८ ॥

वसन्तो ग्रीष्मकालश्च गजग्रहणसिद्धिदः ।
वर्षाकाले त्वप्रघर्ष्याः शरद्यपि च वासव ॥ ६९ ॥

देशं कालं वनं स्थानं हस्तिनां सन्ततिं क्रमात् ।
वनवीरैः स्वयं युक्त्या ज्ञात्वा चिरमतन्द्रितः ॥ ७० ॥

बन्धयेन्नृपतिश्रेष्ठो मनोज्ञान् वनवारणान् ।
शिशून् बालान् मध्यमांश्च स्वीकुर्यात् फलसिद्धये ॥ ७१ ॥

वृद्धान् गजान् त्यजेत् प्राज्ञः स्वतन्त्रानेव कानने ।
आनीय तानप्यथवा रक्षयेद् यत्नतः पुरे ॥ ७२ ॥

समुद्भूतं यदा तेषां पारतन्त्र्यं वनोदरे ।
तदा प्रभृति ते सर्वे वारणाः शान्तमानसाः ।
तिष्ठन्त्याज्ञासु यन्तूणां मानुषस्नेहबन्धिताः ॥ ७३ ॥

इति गजशिक्षायां पञ्चमः पटलः

अथ षष्ठः पटलः

एवं वनस्थले बन्धस्थानभाजश्च दुःखितान् ।
वन्यान् द्विपान् नृपो युक्त्या वीतशोकभयादिकान् ॥ १ ॥

हस्तिपैः कारयेत् काले लोकक्षेमाभिवृद्धये ।
रज्जुभिः शृङ्खलाभिश्च संबद्धान् वनहस्तिनः ॥ २ ॥

रक्षितान् शिक्षितगजैर्नित्यं स्ववशवर्तिभिः ।
कालोचिताहारदानैः सान्त्वनैः स्पर्शनादिभिः ॥ ३ ॥

प्रशान्तानानयेद्देशं यात्राकरूपनतो नृपः ।

दशभिर्वा दिनैर्मासै रञ्जितान् क्रमवर्तनैः ॥ ४ ॥

गजयात्रा भृशं प्रातः सायंकाले क्वचिन्मता ।

निशायाः पूर्वभागे वा शस्यते तुष्टिकास्त्रिणी ॥ ५ ॥

शश्वत् सलिलसेवा च मार्गे छायानुसेवनम् ।

सदाहारप्रदानं च गजानां तुष्टिकृन्मतम् ॥ ६ ॥

रजतानि सुवर्णानि यानि रत्नानि भूतले ।

द्विपेन्द्राणां हि तत् सर्वं कलां नार्हन्ति षोडशीम् ।

कालानुगुणमेतेषां रक्षणं परमं हितम् ॥ ७ ॥

आधोरणास्तु धीमन्तः प्राणिवात्सल्यसंधिताः ।

गजभाषाक्रमज्ञाश्च शूराश्च दृढचेतसः ॥ ८ ॥

इङ्गितज्ञाश्च युक्तिज्ञाः क्रोधलोभविवर्जिताः ।

द्विपाहारविहारादिक्रमज्ञाः कालवेदिनः ॥ ९ ॥

सृणिकुन्तप्रयोगज्ञा द्विपसंपोषणादराः ।

गतिशिक्षासु कुशला मृगयास्वपि लालसाः ॥ १० ॥

दण्डदानादिकार्येषु क्रमशः कुलवेदिनः ।

तच्चिकित्साक्रमविदो भूपचित्तानुवर्तिनः ॥ ११ ॥

उपमर्दसहाः शश्वद् वनवृक्षादिवेदिनः ।

मार्गज्ञाः कार्यदक्षाश्च श्रेष्ठा निगदिताः सुरैः ॥ १२ ॥

एवमादिगुणैर्युक्ता हस्तिपाश्च भटादयः ।

गजानां रक्षणे बद्धश्रद्धा मान्या महीभृता ॥ १३ ॥

इति गजशिक्षायां षष्ठः पटलः

अथ सप्तमः पटलः

नगरान्तस्थले वापि बहिर्वा मानवाधिपः ।
 गजशालां नातिदूरे स्थापयेत् कार्यसिद्धये ॥ १ ॥

सा हस्तिशाला महती क्वचित् स्थाप्या फलाप्तये ।
 प्राचीमुखा चोत्तरास्या सा प्रकल्प्या शुभप्रदा ॥ २ ॥

सहस्रदण्डामायामे क्वचित् तदधिकां तु वा ।
 नाहे द्विगुणमानां वा ध्रुवं सलक्षणांविताम् ॥ ३ ॥

स्वीकुर्याच्चतुरश्रां वा दीर्घाकारां क्वचिन्तृपः ।
 प्रशस्तं कल्पनं तत्र स्थलयोग्यविधानकम् ॥ ४ ॥

प्रथमावरणं तद्वद् द्वितीयावरणावृतम् ।
 तृतीयावरणं वापि निर्माप्यं गजवृद्धये ॥ ५ ॥

स्थलानुकूलं तेषां तु प्राकाराणां प्रकल्पनम् ।
 गजागमनयोग्यं हि तद्द्वारं स्थापयेन्तृपः ॥ ६ ॥

एकद्वारं द्वारयुगं द्वारत्रयमथ क्वचित् ।
 चतुर्द्वारयुतं वापि स्थापयेत् तत् प्रकल्पयेत् ॥ ७ ॥

क्वाटैर्मण्डिता सा तु गजशाला विधीयते ।
 क्वाटहीनापि मता न दोषाय सशृङ्खला ॥ ८ ॥

अन्तःस्थले तु शालायाश्चत्वरस्य प्रकल्पनम् ।
 बहीनां कुटिकानां च जलार्थं कल्पनं मतम् ॥ ९ ॥

दिगन्ते मध्यमे भागे भक्ष्यद्रव्यस्थलं तथा ।
 नानाङ्गणयुता सा तु गजशाला सुखप्रदा ॥ १० ॥

गजवासाहर्मादिष्टं तदङ्गणतलं सुरैः ।
 तान्यङ्गणानि विपुलान्युन्नतानि यथाक्रमात् ॥ ११ ॥

तान्यङ्गानि शालायां द्विशतानि शतानि वा
गजसंख्याक्रमेणैव क्वचित् तदधिकानि च ॥ १२ ॥

निर्माप्याणीह भूपालैर्गजसौख्याभिवृद्धये ।
एकैकमङ्गणं नागस्यैकैकस्य प्रकीर्तितम् ॥ १३ ॥

तृणवेदिसमायुक्तं शिलासन्नद्धशृङ्खलम् ।
पार्श्वयोः पुरतश्चैव नाहयामसमन्वितम् ॥ १४ ॥

जलवेदियुतं वापि स्थापयेद् दृढभित्तिकम् ।
दृढाच्छादनसंयुक्तं चिरकालफलप्रदम् ॥ १५ ॥

आमर्दश्चैव संमर्दो यौवने हस्तिनां भवेत् ।
नावसीदेत सा भित्तिर्न वा भिद्येत ताडनैः ॥ १६ ॥

सुधाभिरिष्टकाभिश्च दृढकल्पनमादिशेत् ।
गजशाला शिल्पिवरैर्निर्माप्या मासकालतः ॥ १७ ॥

बहिरङ्गणकल्पा च तथोपाङ्गणमण्डिता ।
शिखराद्युज्वला मध्ये करण्डमकुटान्विता ॥ १८ ॥

गवाक्षैश्च महाकायैराबद्धा सर्वदिक्ष्वपि ।
प्रत्यावरणभूभागं सद्वारं साङ्गणं मतम् ॥ १९ ॥

शिल्पिभिः कल्पयेद् भूपो गजसौख्याभिवृद्धये ।
इतस्ततश्च सञ्चारस्तेषामानयनं यथा ॥ २० ॥

यथा च सुलभप्राप्तिः सा शाला श्लाघनास्पदा ।
प्रथमावरणस्येह पार्श्वयोः शुभवेदिका ॥ २१ ॥

भटानामपि वीराणां नियुक्तानां च रक्षणे ।
नित्यवासाय सा वेदिर्निर्माप्या नारदेरिता ॥ २२ ॥

मन्दिराण्यायुधादीनां तुण्डानि सुदृढानि च ।
स्थापयेत् पार्श्वयोः प्रायः पृथग् वा मिलितानि वा ॥ २३ ॥

आहारस्थानमादिष्टं पृथगेव हि हस्तिनाम् ।
नानोपकरणार्थाय क्षुद्रशालाप्रकरूपनम् ।
युक्त्या सुखप्रदं करुष्यं शिल्पिभिश्च नराधिपैः ॥ २४ ॥

गजशाला तु महती यत्र भाति सलक्षणा ।
तत्र मेघौघवृष्टिस्तु निश्चिता मुनिपुंगवैः ॥ २५ ॥

अतः सर्वप्रयत्नेन सर्वलक्षणभासुराम् ।
दोषहीनां हस्तिशालां स्थापयेत् क्षेमसिद्धये ॥ २६ ॥

ऋतुक्रमेण नागानां शतानामिह वासतः ।
प्राणिनां शुभसंपत्तिर्निश्चिता परमेष्ठिना ॥ २७ ॥

इति गजशिक्षायां सप्तमः पटलः

अथाष्टमः पटलः

वक्ष्येऽहं गूढकार्याणि गजानामिह वासव ।
आघोरणानां यन्तृणां भूपालानां विशेषतः ॥ १ ॥

प्रयोजनाय सर्वेषामिभानां च नृणामपि ।
देवानामपि यक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ॥ २ ॥

मानवानां यथा कामः कल्पितः परमेष्ठिना ।
तथैव हस्तिनां कामवयश्च परिकल्पितः ॥ ३ ॥

विलासान् विविधान् प्राप्य यौवने वनचारिणः ।
हस्तिनः करिणीः काले समाश्लिष्य रहःस्थले ॥ ४ ॥

गुहायां वा कुञ्जभागे शीतले काननोदरे ।
सुगन्धकुसुमोद्रेके स्थाने स्थाने समुज्वले ॥ ५ ॥

चिरं विहृत्य ताभिस्तु गर्भदाः संचरन्ति हि ।
करिण्यः प्राप्तगर्भास्ताः स्वरूपालस्यादिबाधिताः ॥ ६ ॥

श्रान्ता गतौ परिक्रान्ता मन्दं यान्ति पदे पदे ।
मिताहारा मासकालात् प्राप्तगर्भप्रवृत्तयः ॥ ७ ॥

निवसन्ति वने गुप्ते कुञ्जे वीतभये रहः ।
स्वादुबालतृणादीनां सल्लकीनां प्रदानतः ॥ ८ ॥

करिणीपरिचर्यास्ते कल्पयन्तीह पुंगजाः ।
गर्भकाले परं प्रीत्या रक्षां कुर्वन्ति कामतः ॥ ९ ॥

पुंगजानां रक्षणेन निजयत्नाच्च कानने ।
विधिना रक्षिता काले करिणी गर्भधारिणी ॥ १० ॥

सूते शिशुं कोमलाङ्गं मासे विंशतिके क्रमात् ।
द्वाविंशन्मासकाले वा चतुर्विंशतिमासके ।
सूते सा करिणी कापि शिशुमेकममूल्यकम् ॥ ११ ॥

अनाघ्रातं दुष्टसत्वैः स्थलं शीतं सुगन्धितम् ।
प्रसवस्थानमादिष्टं करिणीनां बनोदरे ॥ १२ ॥

जातः शिशुर्मीलिताक्षः पृथुवत्ससमाकृतिः ।
निश्चलाङ्गो भवत्येष दिवसे प्रथमे वने ॥ १३ ॥

त्यक्ताहारा तु जननी तं पालयति यत्नतः ।
द्वितीये दिवसे लब्धक्षुद्धाघः स्तन्यमिच्छति ॥ १४ ॥

तृतीये वा चतुर्थे वा क्वचित् तदधिके क्रमात् ।
दिवसे नयनोन्मेषः शिशूनां विधिचोदितः ॥ १५ ॥

शश्वन्निद्रापरः प्रायो घासभक्षणवर्धितः ।
स नीत्वा मासमेकं तु जननीस्तन्यपोषितः ॥ १६ ॥

इतस्ततो भृशं घावत्ययं द्रुतपदक्रमः ।
द्वितीये तृणखादी स्यात् तृतीये सल्लकीं स्पृशेत् ॥ १७ ॥

चतुर्थे मासि बालोऽयं जनन्या सह गच्छति ।
नातिदूरस्थलं हर्षात् स्वीयकाननभूमिषु ॥ १८ ॥

पञ्चमे बहुलीलश्च मासि प्रायेण बालकः ।
 एवं क्रमाद् वृद्धिभाजः शिशवः प्रतिमासकम् ॥ १९ ॥
 संपुष्टाङ्गा बलाढ्याश्च बाललीलाप्रदर्शिनः ।
 तटाकांश्च नदीवीक्ष्य गिरिशृङ्गादिकं क्वचित् ॥
 नाप्नुवन्ति वने भीतिं विरलात् स्तन्यपायिनः ॥ २० ॥

इति गजशिक्षायाम् अष्टमः पटलः

अथ नवमः पटलः

द्वितीये वत्सरे हस्तिशिशूनां तु बलोदयः ।
 प्रायशः शीघ्रगमनं विरलं स्तन्यपानकम् ॥ १ ॥
 पुण्ड्रेक्षुकदलीदण्डभक्षणे जायते रुचिः ।
 विहाय जननीं दूरं भृशं धावति गर्वतः ॥ २ ॥
 क्षणान्निवृत्तिश्च तथा भयक्रोधप्रपीडनम् ।
 कौतूहलान्मानुषाणां समीपागमनं तथा ॥ ३ ॥
 तैः साकं क्रीडनासक्तिर्भयवेगप्रकम्पनम् ।
 सृणिकुन्ताद्यायुधानां दर्शने संभ्रमोदयः ।
 इति संवृद्धिभाजस्ते द्वितीये वत्सरेऽर्भकाः ॥ ४ ॥
 तृतीये वत्सरे प्रायो गजशिक्षा विधीयते ।
 सहसा फलदेत्येवं नारदेन विनिश्चिता ॥ ५ ॥
 तत्र भेदं विजानीयुर्हस्तिपाला वयः क्रमात् ।
 तृतीयश्च चतुर्थश्च वत्सरः पञ्चमः क्वचित् ॥ ६ ॥
 षट्सप्तमावधि तथा शिक्षाकालः किलोदितः ।
 समां प्राप्य तृतीयां तु शिशवः त्वरितक्रमाः ॥ ७ ॥
 दृश्यदन्ताः परं केचित् तीक्ष्णमेघासमुज्वलाः ।
 सान्द्रत्वच्चः सन्धिवला रक्तबिन्दुद्धानना गजाः ॥ ८ ॥

- बिन्दुकर्णा बिन्दुकराः सान्द्रोमालिमस्तकाः ।
 दृढस्मरणचिताश्च पुष्टाङ्गा बालवारणाः ॥ ९ ॥
 काम्यरींकारनिनदा यन्तृवाक्यस्थिता दृढाः ।
 स्वल्पकोपाश्च दृश्यन्ते केचिल्ललितविक्रमाः ॥ १० ॥
 वृक्षाणामपि भित्तीनां भङ्गनत्रुटनादिषु ।
 शक्ता बद्धाशयाश्चैते मुहुराहारलालसाः ॥ ११ ॥
 दृढशुण्डाः स्थूलजङ्घा दृढज्ञानोदया गजाः ।
 समां चतुर्थीं संप्राप्य जलसेवनतत्पराः ॥ १२ ॥
 प्रातस्सायं धावनादौ बद्धश्रद्धा महाजवाः ।
 यूथसञ्चारलोलाश्च बहुलीलाप्रदर्शकाः ॥ १३ ॥
 ततश्च दृढसंधानः शरवेगपदक्रमः ।
 काष्ठादिभक्षणे शक्तः निद्रया वर्जितो निशि ॥ १४ ॥
 कार्ये क्लेशसंहः प्रायो गतभीर्दूरवर्त्मनि ।
 मानिताज्ञः क्रियालोलश्लछायासेवनलालसः ॥ १५ ॥
 प्राप्तकामाङ्कुरो मञ्जुनयनाननहस्तकः ।
 दृढदन्तो धीरमती राजते पञ्चमेऽब्दके ॥ १६ ॥
 मदवारिक्लिन्नगण्डो वनशोभादितत्परः ।
 क्षणभ्रंशी गजशिशुश्चित्तहर्षकरो मतः ॥ १७ ॥
 मस्तके कर्णयोः शुण्डादण्डाग्रे मदवर्षभाक् ।
 संपुष्टाङ्गः क्रमज्ञश्च यूथाप्रस्थानतत्परः ॥ १८ ॥
 पालकानामिङ्गितज्ञः गतभीर्विक्रमोदयः ।
 प्रहृष्टमेहः सततं करिणीमनुधावति ॥ १९ ॥
 कामकाले क्रियानर्हदशामामोति मूढधीः ।
 क्षणादुज्ज्वलधीभाक् च पूर्वप्रापितशिक्षया ॥ २० ॥

पालकाशानिबद्धश्च राजते गजशाबकः ।
वर्ष षष्ठं समासाद्य त्यक्तालस्यादिदुर्गुणाः ॥ २१ ॥

सप्तमाब्दं समासाद्य संफुल्लनयनाननाः ।
कामवेगसमृद्धाश्च कामलीलापरायणाः ॥ २२ ॥

मत्ताश्च वनमार्गेषु स्वेच्छाकार्या दृढा गजा ।
शिक्षिताश्चोदिता वापि स्वक्रियादरशालिनः ॥ २३ ॥

नितरां सुन्दराङ्गाश्च नानाक्लेशसहाः पथि ।
दण्डनादिविदूराश्च समुज्ज्वलितधीमृतः ॥ २४ ॥

मृगयासक्तचित्ताश्च निर्भयाः काननादिषु ।
शिक्षाचारविदः प्रायः सर्वदेशेषु हस्तिनः ॥ २५ ॥

संप्राप्ते त्वष्टमे वर्षे दृढदन्ताश्च हस्तिनः ।
ततोऽपि सुन्दराङ्गाश्च पूर्णयौवनशालिनः ॥ २६ ॥

करिणीसंभोगलोलास्तदन्तिकपरायणाः ।
दानधारासिक्तगण्डा बलवीर्यमदोद्धताः ॥ २७ ॥

पर्वतारोहणे दक्षा निर्भयाश्च भवन्ति ते ।
सर्वकार्यासक्तिनुन्ना राजन्ते राजतेजसः ॥ २८ ॥

नवमं वर्षमासाद्य पूर्णपौरुषशालिनः ।
ततोऽपि सुन्दराङ्गाश्च दृढदन्ताश्च वारणाः ॥ २९ ॥

दृढप्रज्ञा जितक्लेशाः शरवेगपदक्रमाः ।
जीमूतश्यामतनवो भासन्ते मधुरस्वराः ॥ ३० ॥

दशमं वत्सरं प्राप्य स्वल्पकोपभयादिताः ।
पूर्णप्रवृद्धदेहाश्च पूर्णकामजवा गजाः ॥ ३१ ॥

सर्वकार्यसमर्थाश्च दृढदन्तकरादयः ।
आधोरणानां वशगा नित्यसंतोषपूरिताः ॥ ३२ ॥

अधृष्या अप्रकम्प्याश्च तोयदध्वनिकारिणः ।
 गम्भीराश्च विराजन्ते पूर्णलक्षणमण्डिताः ॥ ३३ ॥
 एवं प्रवृद्धाः क्रमशो नयनानन्ददायिनः ।
 अमूल्या रत्नवद् भान्ति वने वा विपिने द्विषाः ॥ ३४ ॥
 बहुधा लाल्यलीलाश्च लोकक्षेमाय दीक्षिताः ।
 देवांशा हस्तिनः सर्वे दर्शनात् पुण्यवर्धकाः ॥ ३५ ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि गजानां शिक्षणक्रमम् ।
 अनेन सिद्धिरतुला फलाय विधिचोदिता ॥ ३६ ॥
 आधोरणानां भूपानामन्येषामपि भूतले ।
 कार्याणां बहुरूपाणां फलसिद्धिश्च निश्चिता ॥ ३७ ॥
 गजानां जातिभेदं च कुलभेदं वयःक्रमम् ।
 हस्तिलक्षणविज्ञानैर्हस्तिपैः सत्कुलोदितैः ॥ ३८ ॥
 ज्ञात्वैव शिक्षा संयोज्या श्रेयसे महते भुवि ।
 यथाक्रमप्रयुक्ता सा जनयेत् कीर्तिमुत्तमाम् ॥ ३९ ॥
 लाभाश्च विविधा नृणां पुण्यानि च भवन्ति हि ।
 अकाले तु प्रयुक्ता सा फलाय न भवेद् ध्रुवम् ॥
 अतः सर्वप्रयत्नेन तां शिक्षां तु कुलागताम् ॥ ४० ॥
 युक्त्या प्रयोगविद् धीमान् भूपालः प्राणिवत्सलः ।
 प्रचारयेदुत्तमेषु गजेषु क्रमयोगतः ॥ ४१ ॥
 उत्तमैः षोडशविधैरशैर्यै भान्ति वारणाः ।
 ये चोत्तमे कुले जाताः शान्तकाननवासिनः ॥ ४२ ॥
 गजास्ते मानुषवशं प्राप्ताः शिक्षार्हलक्षणाः ।
 त एते प्रथमां रेखां प्राप्नुवन्त्यप्रपादतः ॥ ४३ ॥
 बद्धिधैर्मध्यमैरशैर्भासुरा ये च वारणाः ।
 शिक्षायां ते अंशभाजः शिक्षिता मध्यमा मताः ॥ ४४ ॥

- एते सर्वे गजा नित्यशिक्षादक्षाश्च निश्चिताः
सुमेधसः स्वभावेन शान्ता नाथप्रचोदिताः ॥ ४५ ॥
- फलान्युत्पादयन्त्याशु ब्राह्मवाग्बर्णिता अपि ।
चिरवासाद् गजकुले हस्तिपो वेत्ति तत्कुलम् ॥ ४६ ॥
- स्वरूपगुणशीलांश्च तत्त्वतः कालयोगतः ।
समयं देशभेदं च ज्ञात्वा शिक्षां प्रयोजयेत् ॥ ४७ ॥
- क्रूरकार्यरता नित्यं बहुकोपाश्च ये गजाः ।
मूढात्मानो हठात्काराः स्वरूपज्ञाश्च स्वभावतः ।
व्याधिग्रस्ताश्च भीताश्च कृशाः खर्वाश्च वामनाः ॥ ४८ ॥
- निन्द्यकार्या बद्धवैरा राक्षसांशाश्च ये वने ।
ते सर्वे वर्जनीयाश्च शिक्षाकाले विशेषतः ॥ ४९ ॥
- वधकर्मणि रक्ताश्च तथावज्ञाविधायिनः ।
कपटाश्च कृतधनाश्च शश्वन्निद्रापरायणाः ॥ ५० ॥
- नीलदन्ता भग्नदन्ता तथा भग्नखा गजाः ।
ह्रस्वशुण्डाः क्षुद्रवाला रक्ताक्षाः काममेदुराः ॥ ५१ ॥
- काकाक्षा वानराक्षाश्च शुभलक्षणवर्जिताः ।
भल्लुकाकृतयो ये तु क्षुद्रमस्ताश्च हस्तिनः ॥ ५२ ॥
- रींकारभयदा नित्यं हठाद् भयविधायिनः ।
अविनीताश्च ये काले नरगन्धासहिष्णवः ॥ ५३ ॥
- ते हस्तिनो वर्जनीयाः शिक्षाकर्मसु भूमिपैः ।
एवं बहुविधं दौष्ट्यं लक्षणान्यशुभानि च ॥ ५४ ॥
- चिरज्ञेयानि निर्दिष्टान्युर्वीशैर्गजपालकैः ।
अतो दुःशीलसंपन्नाः सर्वे त्याज्या गजाधमाः ॥ ५५ ॥
- शुभलक्षणसंपन्नान् चिरं निश्चित्य युक्तितः ।

अनपायमपभ्रंशं सुखदं तुष्टिवर्धकम् ।

शिक्षाकल्पं प्रयुञ्जीत शुभकाले विशेषतः ॥ ५६ ॥

शिक्षा सप्तविधा प्रोक्ता नारदेन महर्षिणा ।

सर्वसिद्धिस्ताभिरेव नृपाणां च विशेषतः ॥ ५७ ॥

नराणां धारणानां च सा शिक्षा सुखदायिनी ।

तैर्विना गजजन्मानि व्यर्थानि किल भूतले ॥ ५८ ॥

व्यर्थकालक्षेप एव वने वा पत्तनेऽथवा ।

अतः श्रेयस्करी शिक्षा प्रयोज्या सार्वदेशिकी ॥ ५९ ॥

गजानां बुद्धिचातुर्यं सौशील्यं सत्कुलादिकम् ।

आजन्म सम्यग् ज्ञात्वैव धीमान् हस्तिपकः क्रमात् ॥ ६० ॥

तृतीये वत्सरे प्रायः शिक्षां प्राथमिकीं नयेत् ।

सृष्टेः संधारणं कर्णे निर्भीकत्वं जनान्तिके ॥ ६१ ॥

परिपालनमाज्ञायास्तथा द्रुतगतिक्रमः ।

क्वचिन्मन्दगतिश्चैव सान्त्ववाक्याभिमुख्यता ॥ ६२ ॥

एषा शिक्षा प्राथमिकी संयोज्या मुनिनिश्चिता ।

सर्वेष्वपि च कार्येषु सा साधनविधायिनी ॥ ६३ ॥

शयनं न तथोत्तानं शुण्डादण्डप्रसारणम् ।

करसंकोचकरणं वारिभङ्गनमेव च ॥ ६४ ॥

कार्यश्रमसहिष्णुत्वमाहारस्वीकृतौ क्रमात् ।

सावधानत्वमप्येवमाद्यशिक्षानिगुम्भनम् ॥ ६५ ॥

दिनक्रमेण वासेन तामेतां योजयेद् गजान् ।

उत्तामन् गजवृन्देषु मध्यमानपि वारणान् ॥ ६६ ॥

विभज्य शिक्षा सानेया मुहूर्तदिनसंख्यया ।

विज्ञाय तत्फलं काले लभते कीर्तिमुत्तमाम् ॥ ६७ ॥

स्खालित्यं यदि शिक्षासु स दण्डयो वारणो मतः ।
वाचा संतर्जनं प्रायः फलाय भवति ध्रुवम् ॥ ६८ ॥

अङ्कुशेन प्रहारादिदण्डार्हाः केचिदीरिताः ।
प्रहारभीत्या केचित्तु तद्दर्शनवशादपि ॥ ६९ ॥

नेतुराज्ञाकराः शीघ्रं त्यक्त्वा लस्यादयो गजाः ।
चोदनैर्हुंकारदानैर्देशभाषाप्रयोगतः ॥ ७० ॥

नेतुराज्ञां पालयन्ति गजाः केचिदुपायतः ।
उपाया विविधा लोके स्वयं ज्ञेयाः प्रकीर्तिताः ॥ ७१ ॥

दण्डाश्च विविधास्तद्वत् कार्यभेदाद्विनिश्चिताः ।
यथा शिशुर्मानवानां रक्षणं ताडनं भयम् ॥ ७२ ॥

लालनं च भजत्येवं शाबका हस्तिनामपि ।
उपायतो रक्षणीया लाल्याश्च ललितस्वरैः ॥ ७३ ॥

मनोहराह्वानवाक्यैर्दानैर्भेदैश्च तर्जनैः ।
रोषारोपणकार्याद्यैरिङ्गितैरपि शाबकाः ॥ ७४ ॥

गजानां च शिशूनां च करिणीनां च रक्षणम् ।
कालानुगुणमेवं हि कर्तव्यं विधिकल्पितम् ।
तथा शिक्षा प्राथमिकी युक्त्या नेया फलप्रदा ॥ ७५ ॥

गजानामिह शिक्षासु विविधासु स्थले वने ।
खेलनं हर्षदं प्रोक्तं प्राणिनां च नृणामपि ॥ ७६ ॥

चतुर्थवत्सरारम्भे खेलनं तत् प्रयोजयेत् ।
खेलनं गजशाबानां विविधं देशभेदतः ॥ ७७ ॥

स्वयं विचार्य मतिमान् तन्नयेद् गजपालकः ।
खेलनं वर्तुलाकारे पुरः पृष्ठे स्थले क्रमात् ॥ ७८ ॥

गमनं मध्यभागे च कोणादिषु तथा क्वचित् ।
सव्यापसव्ययोरेवं शयालुत्वं निषण्णता ॥ ७९ ॥

- करेण वन्दनं पुंसां निष्पन्दत्वमनेकधा ।
बहुधा पादविन्यासः क्रमव्युत्क्रमभेदतः ॥ ८० ॥
- करप्रसारो ललितं मीलनं नेत्रयोरपि ।
धावनं गमनं वीक्षा पङ्क्तिशः स्थितिकल्पनम् ॥ ८१ ॥
- पदस्पन्दो निश्चलत्वं खेलनं बहुधा मतम् ।
युक्त्यैतच्छिक्षयेत् सर्वं कीर्तये पृथिवीपतिः ॥ ८२ ॥
- नराणामपि सर्वेषां खेलनं प्रीतिवर्धकम् ।
काले प्रयुक्तं फलदं राजते क्षितिमण्डले ॥ ८३ ॥
- पञ्चमं वर्षमासाद्य यौवनोदयमण्डिताः ।
गजा धावनशिक्षासु योजनीयाः प्रयत्नतः ॥ ८४ ॥
- धावनं बहुधादिष्टं रणे च मृगयास्वपि ।
सहस्रमानं दण्डानां द्विसहस्रमथापि वा ॥ ८५ ॥
- लक्षीकृत्य भुवो भागं चिह्नितं गैरिकादिभिः ।
पांसुभिर्दूरदण्डैश्च व्यजनस्थापनादपि ॥ ८६ ॥
- तत्र धावनमादिष्टं शाबकानां विशेषतः ।
प्रातः काले धावनं तु गजानां बलपुष्टिदम् ॥ ८७ ॥
- एकघाटीधावनं च द्विघाटीधावनं क्वचित् ।
प्रायो गजबलं ज्ञात्वा तामेतामादिशेत् क्वचित् ॥ ८८ ॥
- भटानामिव वीराणामायुधाभ्यासधोरणी ।
धावनं हस्तिपोतानां यथाकालं फलप्रदम् ॥ ८९ ॥
- क्वचित् त्रुटितवेगं च धावनं तच्च कीर्तितम् ।
क्षणाद् धावनघाटीं च प्राच्यादौ निर्दिशेद् बुधः ॥ ९० ॥
- सन्ध्यापश्चम्ययोरेवं घाटी तु परिकीर्तिता ।
द्रुतपादकमा घाटी शुष्डासंकोचघाटिका ॥ ९१ ॥

एवं बहुविधा घाटी निर्दिष्टा मुनिपुंगवैः ।
घाटीश्च धावनान्येवं स्वेषां च प्राणरक्षणम् ।
अस्खालित्यं च तत् सर्वं विन्यसेदुत्तमे गजे ॥ ९२ ॥

हस्तिपैर्मृगयाशिक्षा संयोज्या तूत्तमे गजे ।
षष्ठे वर्षे तु संप्राप्ते गजधैर्यबलप्रदे ॥ ९३ ॥

यूथपैः सह संयोज्या वनसंचारकर्मणि ।
कुञ्जस्थानं गुहास्थानं रहःस्थानं वनान्तरे ॥ ९४ ॥

वन्यानामिह सत्वानां शार्दूलावासभूतलम् ।
ऊहेङ्गितज्ञा गन्धज्ञाः सूचयन्ति क्षणान्तरे ॥ ९५ ॥

उत्तमाः शाबकाः प्रायः प्रेरिता यूथहस्तिभिः ।
आधोरणैस्तथा वीरैर्वनभागस्थलानुगाः ॥ ९६ ॥

शुण्डाप्रसारैरूहाभिर्लीनान् वनचरान् मृगान् ।
गजयूथस्य साह्येन व्यक्तीकुर्वन्ति तत्क्षणात् ॥ ९७ ॥

यथा ग्लानिर्न बाधेत वातातपभयादिभिः ।
रक्षणं करिपोतानामादिष्टं वनभूमिषु ॥ ९८ ॥

आधोरणैरायुधैश्च ते रक्ष्या मृगयास्थले ।
ते त्वसाध्याः स्वभावेन कुपितास्ताडनादिषु ॥ ९९ ॥

शक्ता एवारण्यभागे तथापि परिरक्षणे ।
तेषां भीतिनिरासश्च यशसे वनभूमिषु ।
शिक्षा प्रयोज्या तेषां तु यथा प्रीतिः पदे पदे ॥ १०० ॥

सप्तमे चाष्टमे वापि दशमे वाब्दके क्वचित् ।
लब्धभारास्तु ते योज्या बलवृद्धयनुमानतः ॥ १०१ ॥

निम्नस्थलेषु यानं यत् तथोत्तुङ्गतलादिषु ।
गिरिसानुप्रदेशेषु यथा गच्छन्ति वारणाः ॥ १०२ ॥

आधोरणाज्ञावशगास्तथा शिक्षयाश्च युक्तितः ।

क्रमेण लघुयानं च तथा कठिनयानकम् ॥ १०३ ॥

महाभारक्रिया काले क्रमेण गजशाबके ।

फलाय मुनिभिः प्रोक्तं तथा कठिनवर्त्मसु ॥ १०४ ॥

शुण्डाप्रसारणाद्यैश्च ते शक्ता भारकर्मणि ।

विधात्रा निर्मिताः काले गजाः सर्वत्र भूतले ॥ १०५ ॥

(इतः परं नोपलभ्यते ।)

॥ उमापत्याचार्यविरचिता व्यक्तिनामकटिप्पणी ॥

यस्य पादाम्बुजध्यानवन्दनाद्यैरहर्निशम् ।
 जायन्ते संपदः सर्वास्तं गजाननमाद्रिये ॥
 सुरेश्वरन्धो भगवान् गुरुर्व्यासो महामुनिः ।
 गौतमो मृगचर्मा च रैभ्यश्च मुनिपुङ्गवः ॥
 नारदस्तत्त्वदर्शी च भृगुः कोलाहलो मुनिः ।
 वालखिल्यः पालकाप्यो गजनादी मुनीश्वरः ॥
 अग्निवेश्यस्तथान्ये च विशिष्टा मुनिपुङ्गवाः ।
 गजशास्त्रप्रणेतारः पूर्वमासन् दृढव्रताः ॥
 ववर्षुरानन्दवीचीन् त्रिषु लोकेषु विश्रुताः ।
 प्राप्तानि तानि भूपालैश्चिरपुण्यफलोदयात् ॥
 रक्षितान्यपि भूलोके भासन्ते हर्षहेतवे ।
 तेष्विमान् गजशिक्षां तु नारदेन महर्षिणा ॥
 प्रणीतां गूढसंदर्भा व्यक्तिनाम्न्याऽनया क्वचित् ।
 करोमि मण्डितां लोके टिप्पण्या मोदवृद्धये ॥

I, १-१२ इह खलु भगवान् नारदः पङ्कजासनतनूभवः त्रिलोकसञ्चारी
 वीणावादनतत्परः सन् पुरा कदाचिद् देवसभां सुधर्मासासाद् । तत्र वासवजयन्त-
 गुरुसुरोत्तमप्रमुखैस्समर्चितः सन् स्वसंचारसंपादिता विविधाः कथा मनोहारिणी-
 रवर्षयत् । तादृशकथाप्रसङ्गवेलामिन्द्रेण प्रार्थितः सन् गजशिक्षाक्रममिमं सर्वं
 लोकहितायाचक्षे ललितपदार्थसंदर्भगुम्भितमिति शास्त्रावतारक्रमः । अपि च कृतत्रेता-
 दिषु पुण्ययुगेषु देवगुरुः बृहस्पतिः, व्यासः, गौतमः मृगचर्मेनामको मुनिवरः रैभ्यमुनिः,
 नारदमुनिः भृगुमुनिः कोलाहलमुनिः, वालखिल्यमुनिः, पालकाप्यमुनिः, गजनाथमुनिः,
 अग्निवेश्यमुनिः अन्ये च केचिन्मुनिपुंगवाश्च बहुप्रकाराणि गजशास्त्राणि नानासंदर्भचरितार्थ-
 गुम्भितानि सर्वलोकक्षेमाय रचयित्वा सच्छिष्योपदेशद्वारा विविधानि मङ्गलान्यापुरिति
 नानाविधगजशास्त्रप्रणेतृणां मुनीश्वराणां नामसंकीर्तनादिकं तावदत्र टिप्पण्यारम्भसमये
 सर्वमङ्गलाकटाक्षवीचिप्रसरणकरमिति विवेकः ।

निष्कृष्टार्थस्तु—सर्वलोकहितकार्यप्रभृतौ बद्धदीक्षो वासवः तथा संलापव्याजेन
 भगवन्तं नारदमुनिं संप्रार्थ्य तद्वारा कृतयुगादौ गजसृष्टिक्रमं, तद्वंशजनितागजन्द-

प्रसारणादिक्रमम्, गजवननिर्देशक्रमम्, तद्रक्षणविधिम्, गजशिक्षाप्रकारादिकञ्च भूपालादिसर्वकार्यफलसिद्धये प्रवर्तयामासेति फलितोऽर्थ इति क्रमः ।

I, १३-२८ हरिनाभीति । पुरा खलु देवासुरगन्धर्वादिसृष्टिरचनानन्तरं एकस्मिन् शुभसमये मनोहरं साम गायन् सन् चतुर्मुखः विधिः दिग्गजानष्टौ ससर्जेति कथाक्रमः । के ते इत्याकाङ्क्षायामुच्यते—सकलविधशुभलक्षणभासुरं ऐरावताख्यमुत्तमं गजं तदीयपत्न्या अभ्रमुनाम्न्या सहितं निर्मितवान् ; एवं कपिलानाम्न्या हस्तिन्या समेतं पुण्डरीकगजम् ; ताम्रकर्णिनाम्न्या हस्तिन्या समेतं पुष्पदन्ताख्यमिभाधिपम् ; अङ्गनानाम्न्या हस्तिन्या समेतं वामनाख्यमुत्तमं गजम् ; अनुप्रभाख्यया हस्तिन्या समेतं सुप्रतीकगजम् ; पिङ्गलानाम्न्या हस्तिन्या समेतं कुमादाख्यमुत्तमं गजराजं च ससर्जेति सृष्टिक्रमः । सकलविधशुभलक्षणमण्डितास्त्वेते अष्टौ गजा विधातुराज्ञया देवानां प्रसादभूम्ना च दिग्गजाधिपत्यमवाप्य रेजुरित्यादि कथाविवरणं पुराणादौ विस्तरशो द्रष्टव्यम् । एवं सम्मानितास्ते तु दिग्गजाः सर्वे विहग इव नितरां दृढपक्षयुगळमण्डिताः स्वेच्छासंचारशीलाः तत्र तत्र स्वर्गपातालादिस्थानेषु सुखेन न्यवसन् । एवं कालक्रमेण तेभ्यः पद्मोदरारिष्टप्रमुखाः दिग्गजतनयाः दिग्गजसमानाकृतयो जज्ञिरे । ततः कालेषु गतेषु तत्पुत्रप्रभृतयस्त्वसंख्येयाः सुतादयः समभूवन् । एवमुदिता दिग्गजसन्तानजनिता वारणाः सर्वे सकलविधशुभगुणसौशील्यादिशालिनः सन्तः देवासुरयुद्धादिसमयेषु तेषां बाहनत्वमप्यवाप्य तत्प्रसादादिकमासाद्य सुतरां रेजुः । अथापि तद्वंशजाताः केचित् द्विपेन्द्राः युगभेदेन कालक्रमेण च गर्भक्रोधभयराहित्यादिदुर्गुणजालपुञ्जिताः सन्तः गङ्गायमुनादिपुण्यतीरेषु कृताश्रमाणां ध्यानयोगतपश्चरणादिष्वासक्तानां मुनीनामुटजादिकं प्राप्य तद्वृक्षादीन् भङ्गत्वा बहुप्रकारां पीडामुत्पादयामासुः । अनया रीत्या तत्कृतदुष्कार्योपद्रवादिकमसहिष्णवस्ते तु तपोवनाः अकालक्रुद्धाः सन्तः बहुविधैः शापप्रदानैस्तान् गजेन्द्रान् हीनशक्तीनकार्षुः । अत एव विगलितपक्षास्तादृशबलपराक्रमादिविहीना दन्तद्वयभासुराननाश्वासन् । तेषां तु दिग्गजानां तादृशमुनिशापपतनपर्यन्तमाननेषु दन्तचतुष्कप्राप्तिरित्याशयः । एवं शापादिना विगलिततेजोबलपराक्रमादयस्ते तु गजाः प्रायशस्त्यक्तदौर्जन्याः वसुन्धराभागमासाद्य काम्भोजाङ्गवङ्गनेपालकोसलकलिङ्गोत्कलादिदेशेषु मनोहरारण्यभूमिमासाद्य तत्र सकुटुम्बिनो विचरन्तीति पूर्वकथाक्रमकथनम् । एवमासृष्टि गजवृत्तान्तः कथित इति व्यवस्था । विस्तरेण गजवृत्तान्तादिकस्तु पालकाप्यकृतगजशास्त्रे बालखिल्यकृतगजचर्यायामन्येष्वपि पुराणेषु द्रष्टव्य इति तत्क्रमः । किञ्च तादृशा गजाः पूर्वं कृतयुगकाले भद्रजातिगजवंशसंभूता एवासन् । भद्रजातिगजलक्षणानि तु बहून्वेव तादृशशुभलक्षणमण्डिता गजाः नितरामुत्तुङ्गाः गम्भीरवदनाः अप्रमेयबलपौरुषाः निर्भया असहायशूराः

सुतरां दीर्घशुण्डादण्डाः दीर्घवालधयः समरेषु भयङ्करेष्वपि क्षमाभृतां विजयप्रदाश्च दृश्यन्ते । एवमनेकविधशुभगुणमण्डिताः वारणा एवादियुगे जाता इति क्रमः । तदनु त्रेतायुगकलेषु मन्दजातिगजवंशजनिता एवाविर्भवुरिति व्यवस्था । तादृशमन्दजातिगजास्तु नितरां स्थूलशरीराः स्थूलदन्ताः मन्दगतयः सन्तताहारप्रदत्ताशयाः कार्यकाले स्वर्गालस्यादिप्रदर्शनशीलाः करिणीसम्भोगवद्धश्रद्धाः नाथवात्सल्यादिमण्डिताश्च भवन्तीति । एवं द्वापरयुगजनिता गजास्तु मृगजातिगजवंश्याः प्रायशः कृशशरीराः मृगयायुद्धद्युतमकार्येषु भीत्यालस्यादिप्रदर्शनपराः सुलभक्रोपाः कृच्छ्रेण साध्यशिक्षाक्रमाश्चाभूवन्निति तद्व्यवस्था । अस्मिन्स्तु कलौ युगे तत्र तत्र परिदृश्यमानाः सर्वे स्तम्बेमास्तु प्रायशः संकीर्णजातिजा एव । पूर्वोक्तमद्रमन्दमृगाख्यगजत्रयलक्षणवन्तः संकीर्णगजा इति व्यवहियन्ते सद्भिरिति । तथापि कलियुगगजा एते संकीर्णवंशजाता अपि देवोत्तमानां प्रसादभूजा सूक्ष्मघोभृताः बलिष्ठाः सकलकार्यनिर्वहणशक्तिभासुराः तत्र तत्र देशेषु सत्यवर्मशीलानां भूभृतां जयप्रदाश्च विजयन्त इति कथासक्षेपः ॥

इति गजशिक्षायां व्यक्तिटिप्पण्यां गजसृष्टिक्रमकथनात्मकः

प्रथमः पटलः

अथ द्वितीयः पटलः

II, १-५ तेषूत्तमा इति । एवमुक्तप्रकारेण गजसृष्टिक्रमकथनात्मकं प्रथमं पटलमुपदिश्यानन्तरं भगवान् नारदः शिष्यवर्गोपकृतये इंद्रांशाद्युत्तमगजलक्षणक्रममुपदिशतीति पटलसन्दर्भार्थक्रमो ज्ञेयः । तत्र भगवता ब्रह्मणा सृष्टेषु गजेषु कलौ युगेऽप्येतस्मिन् भूलोके इन्द्रांशेनावतीर्णाः केचिद् गजाः तत्र तत्र संचारमातन्वते बहुषु वनभूमिभागेषु कथं ते इंद्रांशावतीर्णा वाग्ना ज्ञेया इति चेत् तल्लक्षणं कथयति भगवान् नारदः—मनोहरतनुरित्यादिना । मनोहरतनुरित्यादिकः पाठः स्पष्टार्थ एव । तथापि विशेषार्थव्यक्तिमुपदिशामि । यथा—वासव इव नितरां काम्यशरीरः सर्वगजापेक्षया वृद्धः भृशवेगगमनः संपूर्णपौरुषश्च यो यो गजः परिदृश्यते, स गजः इन्द्रांशगज इति ज्ञेयः । किंच तादृशा गजाः सर्वेऽपि अकलङ्कशरीराः कमनीयनयनाः युद्धादिसमयेषु भूगालादीनां शत्रुसेनादीन् भङ्क्त्वा स्वामिनां विजयप्रदाश्च विजयन्ते । शेषं स्पष्टम् ॥

II, ६-८ अथ क्रमप्राप्तस्य द्वितीयस्य अग्न्यंशगजस्य लक्षणमुपपादयति भगवानाचार्यो नारदः—अन्येस्त्वित्यादिना । केचित्तु वारणाः जननकालमारभ्य अग्निदेववदमेयबलपौरुषाः नितरामारक्तनेत्राञ्चला युद्धेषु रिपुबलान्यग्निदेववत् दग्ध्वा स्वामिनां नित्यसंपद्वृध्यादिकमाकलयन्ति । किंचैते सजलजलदपटलकान्तिकाभ्यनीलशरीरा अपि बह्विज्वालाङ्कुरवदारक्तरोमावलिभासुराश्च परिदृश्यन्ते । एवमेवारक्तदन्तद्वयाः रक्तवर्णानेकविन्दुमण्डितानना वा रक्तवर्णपादनखोपेता वा तदुभयलक्षणपरिमण्डिता वा समालक्ष्यन्ते ; ते सर्वे शुद्धशरीराः स्वामिनां मंगलदायिन इति । स्पष्टार्थः शेषः ॥

II, ९-१० अथ तृतीयस्य यमांशगजस्य उत्तमस्य लक्षणं व्यक्तीकरोति—यमांशा इत्यादिना । यमदेववत् नितरां नीलशरीराः मृगयायुद्धसमयादिष्वत्यन्तं भयंकररीकारगति-चर्यादिप्रदर्शिनः नितरामायतदन्तयुगलाः कोपादिवेलासु अमेयाप्रघर्षवेगगतयः संततं सत्कार्याद्याचरणतत्पराः धीमन्तश्च ये ये गजा दृश्यन्ते ते सर्वेऽपि यमांशाः । परेषां प्राणिनां मनुष्याणां वा बाधाचरणादिदुष्टकार्यविमुखाश्च निगद्यन्ते इति । शेषं स्पष्टम् ॥

II, ११-१३ अथ चतुर्थस्य वरुणांशगजस्य लक्षणमाह—जलेशांशा इत्यादिना । ये ये गजाः संततजलक्रीडायासक्तिभासुराः संपूर्णयौवनकालेषु कर्णयोर्गण्डयोर्मस्तकतले शुण्डाग्रे च नितरां मदजलस्राविणः सततं शीतलस्थलवासलालसमानसाः राजन्ते ते सर्वेऽपि वरुणांशगजा इति मुनीन्द्रैर्निर्दिष्टाः । एतादृशवारणाः सर्वेऽपि नगरे राष्ट्रे स्वनायक-सदने च नानाविधमङ्गलप्रदायिनो भवन्ति स्वकीयांशदेवप्रसादभूम्नेति व्यक्तिः । एतादृशगजाश्चोत्तमाः समान्या इति । शेषं स्पष्टम् ॥

II, १४-१६ अथ पञ्चमस्य पवमानांशभासुरगजस्य उत्तमस्य लक्षणान्युप-पादयति—अनिर्घार्येत्यादिना । ये ये हस्तिनः युद्धादिसमयेषु प्रेरिताः सन्तः शरवेगवत् मनसा वाचा चानिर्घार्यवेगपादाः परबलदन्तिभटादिभिरप्रघृष्यपौरुषाः मल्लीकुसुमस्येव वा केतककुसुमस्येव [वा] पाटलकुसुमस्येव [वा] पुन्नागकुसुमस्येव वा शिरीषकुसुमस्येव वा मनोहरगन्धवीजनमण्डितशरीराः वसन्तादिकुसुमसमयेषु मल्लिकादिलताकुसुम-दर्शनलोलचित्ताश्च लक्ष्यन्ते । ते सर्वेऽपि पवमानांशभासुराः सर्वेषां मङ्गलदायिनो भवन्तीति । किंच एते गजाः आलानेषु बद्धाः सन्तः मुहुर्मुहुरितस्ततः स्वशरीरचलनं स्वशुण्डादण्डचलनं च कुर्वन्ति । एतादृशव्यक्तकारणैश्च ते पवमानांशगजा विज्ञेया इति । लक्षणान्तराणि स्पष्टार्थान्येवेति ॥

II, १७-१९ अथ षष्ठस्य कुबेरांशगजस्य लक्षणं वदति— तं वदन्तीत्यादिना । पुण्डरीककुपुमदलवत् मनोहरश्वेतकान्तिमण्डितदन्ताः नीलमेघकमनीयकान्तिपटल-च्छुरिताङ्गाः आलानबन्धनसमयेषु लीलागमनसमयेष्वन्येष्वपि नितरां गम्भीरदर्शनाः गम्भीरप्रकृतयः शरीरासनादिचाञ्चल्यरहिताश्च ये ये गजा विलोक्यन्ते, ते सर्वेऽपि कुबेरांशमण्डिता इति तत्त्वज्ञा मुनयो वदन्तीति । किञ्च एते द्विपाः निजपार्श्वयोः पुरतःस्थले समीपस्थाने वा यदि कदाचित् करिणीनां यौवनमण्डिताङ्गानां समागमन-दर्शनादिकं संजातं तदा एते कुबेरांशगजाः तल्लालनतत्संभोगादिविविधशृंगार-लीलाप्रेरितमानसाः क्षणं दृश्यन्ते । तथाप्याघोरणादिनियोगस्थिताः स्वकार्यादिषु बद्धश्रद्धाः तन्द्रालस्यादिवर्जिता जित्कामक्रोधक्लमादयः सर्वजनश्लाघनास्पदे वर्तन्त इति विशेषगुणव्यक्तीकरणक्रमः । किञ्च एते कुबेरांशगजाः सर्वेऽपि भूमौ पतनशील-सुदीर्घदृढमनोहरशुण्डादण्डाः दीर्घवालाश्च परिदृश्यन्ते । एतादृशवारणेन्द्रांश-महिम्ना तत्र निवासभाजां जनानामन्यगजानां च विशेषतः क्षेमाद्यभिवृद्धिरिति लक्षण-वाक्यार्थः ॥

II, २०-२३ अथ सप्तमस्य शंकरांशगजस्य लक्षणमाह— त्रिवलय इत्यादिना । येषां गजानां मुखमध्यभागेषु, वक्षस्थानेषु, उभयत्र वा रेखात्रयरूपाः त्रिवलयः आजन्म परिदृश्यन्ते, ते सर्वे रुद्रांशगजा ज्ञेया इति गजशास्त्रविदः । किञ्च पूर्वोक्तरीत्या मुखमध्यभागे वा पुष्कराग्रतले वा उभयत्र वा वर्णद्वयमेळनं वा वर्णद्वयबिन्दुलक्ष्म वा येषां गजानामाजन्म परिदृश्यते ते सर्वेऽपि शंकरांशाः स्वस्वामिनां सन्ततमङ्गलप्रदा इति । किञ्च एतेषां शंकरांशगजानां नितरामुत्तुङ्गदीर्घशरीरत्वं, मृगयायुद्धादिश्लाध्यकार्येष्वप्रमत्तत्वं, क्रोपकाले रुद्रवद् भीकराकृतित्वं, महावेगप्रचण्डपराक्रमप्राप्तिश्च आजन्मसिद्धानीति क्रमः । किञ्च येषां द्विपानां महाधैर्यभाजां शरीरमनोहरधूसरच्छायाप्रसारमवलोक्यते, तांश्च रुद्रांशान् शुभप्रदान् कीर्तयन्ति । विच्छायधूसरवर्णप्राप्तिस्त्वशुभप्रदा । अत्रोक्तमनोहरधूसरवर्ण-प्राप्तिस्तु गजानां नाथादीनां च मङ्गलप्रदेति । स्पष्टमन्यत् ॥

II, २४-२७ अथाष्टमस्य यक्षांशगजस्य लक्षणमुपपादयति— यक्षांशा इत्यादिना । ये ये गजा नितरां मनोहराननाः सन्ततं शान्तस्वभावाः प्राणिभिस्सहावासलालनाद्यासक्ताः मुखपटकम्बलपट्टवस्त्रघण्टाकिङ्किणीप्रमुखगजालंकारसामग्रीधारणासक्ताः मृगयाक्रान्तचित्ताः आवाल्यान्मिताहाराः जलक्रीडासु नित्यस्नानादिषु बद्धप्रेमाणः नितरां बुद्धिमन्तः अत एव एकवारद्विवारसाध्यशिक्षापाठक्रमकार्याः विलोक्यन्ते, एतादृशलक्षणान्वितास्ते सर्वेऽपि

हस्तिनः यक्षांशभासुरा इति विज्ञेयाः । किंच यक्षेशादिवत् सन्ततं सुगन्धमनोहर-
शीतलस्थलवासासक्ताः गन्धर्वाश्चत्वात् यौवनोदयेषु वशासंभोगलालसा अपि स्वक्रियाष्व-
प्रमत्ताः नेतुराज्ञावर्तिनश्च एतादृशगजाः राष्ट्रक्षेमाभिवृद्धयर्थं ब्रह्मणा सृष्टा इति ।
स्पष्टमन्यत् ॥

II, १८-३० अथ नवमस्य गन्धर्वांशगजस्य लक्षणं स्पष्टीकरोति—वारणा
इत्यादिना । ये ये गजाः शिक्षाकालेषु मृगयादिविधकार्यसमयेष्वपि स्वभावसिद्धं
स्वल्पालस्यादिकं बहिः प्रकटयन्ति, एवं ये ये वारणाः मितबलपौरुषाः गन्धर्ववत् अत्यन्तं
मनोहराङ्गाः सङ्गीतश्रवणासक्तिभाजः, नातिकठिनत्वचः, मञ्जुलदन्तकोशा मन्दगतयश्च
विलोकयन्ते, गन्धर्ववत् वसन्तादिसमयेषु मनोहरेषु नानाविधलीलासक्ताश्च भवन्ति, ते
सर्वेऽपि गन्धर्वांशगजाः युद्धादिसाहसकार्येष्वशक्ताश्च भवन्तीति लक्षणार्थः । स्पष्टमन्यत् ॥

II, ३१-३३ अथ दशमस्य किन्नरांशगजस्य लक्षणमुपपादयति—पद्मिनि
इत्यादिना । येषां गजानामवयवेषु विकसितकमलवत् मनोहरगन्धवीजनप्रसक्तिरुपलक्ष्यते ;
एवं ये ये गजाः मनोहरलोचनाः गन्धर्वा इव निजकरिणीभिस्साकमनवरतसंचारलीला-
द्यासक्तिभाजः प्रायशश्शान्तचिताः सुमेघसः आधोरणादिप्रयुक्तनानाविधसान्त्ववाक्य-
श्रवणादराः गन्धर्वा इव मञ्जुगतयः वेगगमनवेळास्वपि स्वमस्तकस्थानादिस्थापितासना-
दीनामचाञ्चल्यपदाः पट्टाभिषेकपरिणयादिसमयेषु नानाविधेषु नगरवीथीग्रामवीथ्यादिस्थलेषु
सञ्चाराद्यासक्तमानसाः चन्द्रिकादिषु स्वेच्छाविहारासक्ताश्च दृश्यन्ते, एवं ये ये वारणाः
शुद्धदेहाः, शुभलक्षणाः सन्ततमाधोरणाद्याज्ञावशवर्तिनः तत्प्रयुक्तकार्येषु बद्धभावाः प्रायशः
ह्रस्वाकृतयो ह्रस्वमनोहरदन्ताश्च भवन्ति, ते सर्वेऽपि किन्नरांशगजाः मानवानां विविध-
शुभवर्धकाश्च राजन्त इति । स्पष्टमन्यत् ॥

II, ३४-३७ अथैकादशस्य विष्णवंशभासुरगजस्य लक्षणानि निरूपयति—
विष्णवंशराजिता इत्यादिना । कैर्वा शुभलक्षणैः विष्णवंशगजा ज्ञेया इत्याकांक्षायां तानि क्रमेण
व्यनक्तीति व्यवस्था । येषां गजानां प्राप्त्यनन्तरं अथवा जननानन्तरं यजमानस्य आधोरणा-
दीनां च कुटुम्बे विजयारोग्यादिसंपत्प्रसक्तिः उपलक्ष्यते, येषां गजानां मुखमध्यभागे वा
पुष्कराग्रे सव्यभागोदरतले वा दक्षिणभागोदरतले रक्तरेश्वाकारं शंखस्य चिह्नं वा
चक्रस्य अथवा कमलस्य चापस्य वा रूपमुपलक्ष्यते व्यक्तम् ; ते सर्वे गजाः विष्णवंश-
भासुराः अधिकमूर्ख्यार्हाश्च भवन्तीति भावः । किंच ये ये गजाः सुतरां स्थूलदृढदन्ताः
उन्नतकायाः सन्ततं प्रशान्तमानसाः मृगयायुद्धादिदुस्साध्यकार्येषु अपि अप्रमत्ताः

जयशालिनः नितरां आयतशुण्डादण्डाश्च भवन्ति, तांश्च सर्वान् विष्ण्वंशगजानामनन्ति गजशाल्यविदः । एवमेव येषां गजानामानन्तमध्यभागे वा कर्णरन्ध्रसमीपस्थले उभयत्र वा स्थाने आढकप्रमाणरक्तवर्णविन्दूनां अनेकेषां स्थितिरूपलक्ष्यते ; ये ये गजाः गजवृन्देषु स्वयमेव पुरोगमनार्थं उद्युक्ताः बहुभिरन्यप्रकारैः शुभलक्षणैः मण्डिताश्च लसन्ते ; चिरकालायुषः विविधमंगलप्रदातारस्ते च सर्वे विष्ण्वंशगजा इति तल्लक्षणार्थ-क्रमः । स्पष्टमन्यत् ॥

II, ३८-४१. अथ द्वादशस्य ब्रह्मांशगजस्य लक्षणमाह—वाणीशांशसमुद्भूता इत्यादिना । ये तु गजाः वेदपाठपठनशीलस्य विघातुरिव मनोहररींकारध्वनिकारिणः, ये तु गजाः अनायासेन सकलविधशिक्षाक्रमग्रहणशीलाः सुमेघसः स्वालित्यादिरहितनिजकार्य-प्रदर्शनादिना आघोरणानां स्वामिनां अन्येषां च प्रीतिश्लाघनास्पदाश्च विद्योतन्ते, ते च गजाः ब्रह्मांशद्विपा इति निगद्यन्ते । किंच ये ये गजाः परागपङ्कावस्करादिमालिन्यादिरहितम-ञ्जुलशरीराः स्थूशेदराः आरक्तेरेखावलीभासुगनयनप्रान्ताः सन्ततं चालितशुण्डादण्डाः वर्षाकाले वसन्तकाले नितरां शरीरपुष्टिभाजस्ते विलोक्यन्ते ते च ब्रह्मांशगजा ज्ञेया इति । किंच मितहारः मितनिद्राः सर्वविधकठिनकार्यसमयेष्वपि अश्रान्ताः ते तु गजाः प्रायेण मुखभागे रेखया आरक्तयांचिताः रक्तवर्णभासुरनक्षत्राकारलक्षमाणो वा भवन्ति । एतादृशा ब्रह्मांशगजाः सर्वेषामपि जनानां क्षेमदाश्च भासन्त इति । स्पष्टमन्यत् ॥

II, ४२-४४. अथ त्रयोदशस्य चन्द्रांशगजस्य लक्षणमुपपादयति—चन्द्रांशा इत्यादिना । ये ये गजाः चन्द्रमण्डलवत् मनोहरश्वेतवर्णच्छुरितसर्वावयवाः अभिनव-ललिताहारभक्षणद्रव्यनिरताः सन्ततशीतलाङ्गाः प्रशान्तमनस्काः सकलविधक्रियादक्षाश्च विलोक्यन्ते, ते सर्वे चन्द्रांशभासुरगजा विज्ञेया इत्येकः पक्षः । पक्षान्तरे तु कलौ युगे जनिता गजास्सर्वेऽपि प्रायशः कृष्णवर्णावयवा नीलवर्णावयवाश्च विलोक्यन्ते । तादृश-श्वेतवर्णच्छुरितांगाः गजा मृग्या एवेति तन्मतेऽपि केषांचित् गजानां कृष्णवर्णच्छुरि-ताङ्गानां मुखमध्यभागे नक्षत्राकराणां कतिपयानां श्वेतवर्णविन्दूनां स्थितिः विलोक्यते । एवमेवान्येषां केषांचित् गजानां कृष्णवर्णानां मुखमध्यभागे श्वेतवर्णमण्डलं वा दृश्यते । एवं प्रकारद्वयलक्ष्यभासुरास्सर्वेऽपि गजाः चन्द्रांशा विज्ञेया इति क्रमार्थः बोध्यः । अपि च एते द्विपाः सुभशिक्षाक्रमाः सुमेघसः इङ्गिज्ञाः सर्वकार्यसमर्थाश्च भासन्ते । यौवननदाद्यभिवृद्धिसमयेषु करिणीसंभोगादिरक्ता अप्येते गजाः निजकार्येष्वप्रमत्ताः नेतुः आज्ञापरिपालनादराः कुटुम्बादिषु शुभवृद्धिकराश्च राजन्तीति । शेषं स्पष्टम् ॥

II, ४५-४८. अथ चतुर्दशस्य तापसगजस्य लक्षणान्यपि क्रमेणाविष्करोति—
ते तापसांशा इत्यादिना। ये ये वारणाः वनभूमिभागेषु सन्ततनिवासाय बलसादराः
तत्राप्येकान्तस्थलनिवासपराः सुतरांशान्तचिताः प्रायशो निमीलिताक्षाः योगध्यानादिष्विव
सुब्रध्यानवद्वादराः क्षुर्पिपासादिश्रमसहिष्णवः विजितकामक्रोधलोभादिकार्याश्च तत्र
परिदृश्यन्ते, ते सर्वे गजाः मुन्यंशभासुगाः विज्ञेया इति तत्क्रमः। किंच ये ये द्विपाः
नाथनिर्दिष्टेषु सर्वविधकार्येष्वपि अप्रमत्ताः तन्निर्वहणशक्तिशालिनः प्रत्यहं त्रिकालस्नान-
दत्ताशयाः युद्धादिषु प्रचण्डाः शिक्षादिवेळासु मुनीश्वरा इव संमाननीयधिषणाभृतः
शिक्षितपाठविस्मृत्यादिदुर्लक्षणदूरगाश्च विलोक्यन्ते, ते चापि मुन्यंशगजा विज्ञेया इति।
सर्वविधशुभगुणमण्डिताः एतादृशाः तापसांशगजाः सर्वेऽपि दण्डनानर्हा एव कीर्तिताः।
अत एव नृपालादिमाननार्हा एवेति संग्रहेण तदर्थक्रमः ॥

II, ४९-५२. 'अष्टाभिः लोकपालानां मात्राभिर्निर्मितो नृप' इत्यादि पुराण-
वचनानुसारेण कलियुगेऽस्मिन् भूलोके केचित् पार्थिवाः तादृशलोकपालांशभासुराः
सत्यसंधाश्च परिदृश्यन्ते। अत एव तादृशभूपालांशमण्डिताः केचित् वारणाः तत्र तत्र
देशेषु जनिमवाप्य जनानां भूयसे श्रेयसे प्रभवन्तीति तत्क्रमः। तस्मात् तादृशभूपालांश-
गजाः कथं ज्ञेया इत्याकांक्षायां आह—लोकपालांशसंभूता इत्यादिना। ये ये गजाः
महीश्वरा इव मञ्जुळरीकाराः मनोहरमसृणदीर्घदन्तयुगलाः तमालपर्णमनोहरनील-
कान्तिच्छुरितसर्वावयवाः आरक्तास्यभागाः कतिपयरक्तवर्णबिन्दुजालमण्डित-
मुखमध्यभागाः अप्रमेयवलाः पृथुमस्तककुम्भयुगलाः आयतवालदण्डाः कम्बलपट्टवस्त्रादि-
नित्यालङ्कारमण्डनेष्वासक्तचिताः प्राणिहितकराः यौवनकालेषु समुचितसमयादिष्वपि
करिणीपार्श्वगमनशीलाः अपि मङ्गलास्पदत्वात् राजवाहनयोग्याश्च भवन्ति, तेषामेते
विशेषशुभदायिन इति भावः। किंच एवमेव मल्लिमालाधरणरीत्या श्वेतवर्णनानाबिन्दु-
मण्डितमुखभागाश्च द्विपा विलोक्यन्ते, तेऽपि पार्थिवांशगजा इति तत्क्रमः।
एतादृशगजा बहुमूल्या इति निष्कृष्टार्थः ॥

II, ५३-५८. अथ षोडशस्य मानुषांशगजस्य लक्षणादिकं व्यनक्ति—उत्तमा
इत्यादिना। सत्कुलजनिताः तैस्तैः शुभगुणकार्यादिभिः ये ये नराः उत्तमा लोके तत्र तत्र
दृश्यन्ते; तादृशमनुष्यांशसंभूताः कतिपयवारणाश्च तत्र तत्र अङ्गवङ्गादिदेशे गजशालासु
कुञ्जेषु विविधेषु महारण्यतलेष्वपि प्राप्तवासाः परिदृश्यन्ते। अत एव तेऽपि वारणाः
सर्वकार्यार्थसिद्धये भूपालादिभिः स्त्रीकार्याः संरक्षणीयाश्च इत्युपदेशक्रमव्यवस्था। तेषां
परिदृश्यलक्षणक्रमे यथा मानुषांशगजाः सर्वेऽपि प्रायशो ह्रस्वप्रमाणाः ह्रस्वदन्तयुगलाः

मानुषैस्साकं बहुविधखेलनासक्ताः स्वखेलनादीन् तेभ्यः सन्ततं प्रदर्शयितुमुद्युक्ताः मानुषान्नपायसभक्ष्यलेह्यादिभोजनद्रव्येषु निबद्धाशयाः तद्भक्षणशीलाः शिक्षादिकालेषु निजविषणासामर्थ्यप्रदर्शकाः उग्रातपवेळादिसमयेषु प्रायशः परिश्रान्तदेहाः शश्वत् चालित-कर्णतालाश्च विलोक्यन्ते । एतेपि वारणाः सुरक्षिताः संमानिताश्च पुंसां बहुविध-श्रेयस्करा भवन्तीति लक्षणवाक्यार्थः । एवंरीत्या षोडशविधानां उत्तमकुलजनितानां शुभतरलक्षणभासुराणां वारणानां लक्षणानि व्यक्तं प्रदर्शितानि महर्षिणा नारदेन । अनयैव रीत्या मध्यमकुलजनिताश्च कतिपयगजाः तत्र तत्र राजन्ते । अत एव तेषामपि लक्षणान्युच्यन्त इति क्रमव्यवस्था ॥

II, ५९-६२ पितामहांशा इति । तत्र तत्र काननकुञ्जादिस्थलेषु जनिनेषु वारणेषु केचित् गजाः पित्रंशाः पितामहांशाश्च विलोक्यन्ते । ते सर्वेषु मध्यमांशा विज्ञेया इति । किंच ते सर्वे पित्रंशवारणा प्रायेण मन्दगमनाः अरम्यरीङ्गारा वा गद्गदस्वरमिलित-कण्ठरवाः कार्यादिप्रसक्तौ स्वकीयनिद्रालस्यादिप्रदर्शकाश्च दृश्यन्ते । किंच ते सर्वे प्रचण्डा-त्तपवातवर्षाद्यसहिष्णवः शश्वत् तृष्णाश्रमादिपीडिताः बहुकोपाः सुलभकोपाः भुजगवत् शश्वत् निःश्वासं फूत्कारसन्निभं उद्गिरन्तश्च परिदृश्यन्ते । अपि च प्रतिमुहूर्तं पङ्कपरा-गादिप्रक्षेपणान्तरां मलिनधूसरशरीराः कृशोदराः यौवनोदये मदजलप्रसारादि-रहिताः पितृवत् एकान्तस्थलनिवासादराः अत एव गजवृन्दमध्यवासासहिष्णवश्च । किंच केचिद् द्विपाः अकालव्याधिपीडिताश्च । अत एते सर्वेऽपि शुभादिकार्येषु दूरत-स्त्याज्या इति भावः ॥

II, ६३-६६ अथ अष्टादशस्य क्रमप्राप्तस्य विहगांशगजस्य लक्षणमाह— शकुन्तांशा इत्यादिना । ये ये गजाः आजन्म नितरां दुर्बलाः पिपासया क्षुदाधिक्येन सन्ततं परिग्लापितमानसाः अत एव निक्कटस्थान् गजानन्यांश्च प्राणिनो निरीक्ष्य कलह-कार्याचरणादिषु बद्धाशयाः तादृशकार्याचरणादिना च परिश्रान्ताः भारवहनादिकार्य-समयेषु भयकंपितशरीराः नितरां कृशाङ्गाः सन्ततं दुर्गन्धबहुमूत्राश्च विलोक्यन्ते, ते सर्वे पक्ष्यंशाः गजाः ज्ञेयाः । किंच ये ये गजाः निजकर्णताळचालनध्वनिभिः शृङ्खलार्घषणचालनादिध्वनिभिः अरम्यरीं कारनिन्दैश्च निजपारा(स्वा)तन्व्यदिराहित्यसंजातां मनःपीडां शश्वदावेदयन्तश्च निवसन्ति ते च मध्यमाः गजाः ज्ञेयाः इति ॥

II, ६७-६९ अथैकोनविंशतितमस्य मत्स्यांशगजस्य लक्षणं व्यनक्ति—जायन्त इत्यादिना । वङ्गकलिंगादिदेशेषु तत्र तत्र वनभूमौ नगरग्रामादिस्थानेषु गजवृन्देषु केचित्

गजाः मत्स्यांशजाताः परिदृश्यन्ते ; ते सर्वेऽपि प्रायेणारूपाशयाः सत्कार्यादिष्वनर्हाः अत एव त्याज्या इत्युपदेशक्रमो ज्ञेयः । कीदृशैश्चिह्नैस्ते तु विज्ञेया इति चेदुच्यते । यथा—येये (एते) गजाः स्वभावादेव अरूपाशयाः निबिडरोमावलीकवलितधूसरच्छायाकृशशरीराः अत्यन्तं जलपानरताः मिताहाराश्च दृश्यन्ते । किंच ते सर्वेऽपि प्रायशः समयेषु केषुचित् निजवक्रगतिवक्रध्वनिप्रदर्शनादिना समीपतलसञ्चारभाजां प्राणिनामकालभयप्रदाश्च । एवं ते प्रायशः कपटस्वभावाः मत्स्यवत् शश्वत् चलितनिजनेत्राः शिक्षणादिकार्यकालेषु आधोरणादीनां दुस्साध्याः दुर्मेधसः विद्याग्रहणादिकर्मसु अशक्ताश्च विलोक्यन्ते । किंच कृच्छ्रेण प्रकल्पितशिक्षाक्रमा अपि स्वकीयारूपबुद्धिप्रदर्शनादिना तादृशकार्यादीनां अल्पफलदाश्च परिदृश्यन्ते । अत एतादृशाः सर्वेऽपि वारणाः परिहर्तव्या इति व्यवस्था ॥

II, ७०-७१ अथ विंशतितमस्य लतांशगजस्य लक्षणं स्पष्टीकरोति । चलच्छीर्षा इत्यादिना । व्वरादिव्याधिभिरपीडिता अपि ये ये गजाः स्वभावत एव शश्वत् प्रकम्पितशीर्षाः तथैव विचलितनेत्राः भ्रमन्नयनाः प्रयत्ने कृतेऽपि हस्तिपकादिप्रयुक्तशिक्षादिकार्येषु स्ववैमनस्यदुःखासामर्थ्यादीन् बहिः प्रकटयन्ति ; तादृशशिक्षाविमुखाश्च भवन्ति ; एतादृशगजा लतांशा विज्ञेया इति क्रमः । अपि च एते लतांशगजाः सर्वेऽपि प्रायशो दुर्बलाः मूढात्मानश्च भवन्ति । यदा कदाचित् महता प्रयासेन शिक्षादिकार्येषूपदिष्टेषु सत्स्वपि तत् सर्वमपि क्षणकालेनैव विस्मरन्ति मूढस्वभावत्वात् । अत एव क्रयादिना स्वीकरणानर्हा एते इति मतिः । किंच ये ये गजाः प्रायेणारूपाशुषः भस्मवर्णच्छुरिताङ्गाश्च दृश्यन्ते तेऽपि त्याज्या एवेति ॥

II, ७२-७४ अथैकविंशतितमस्य कुसुमांशगजस्य लक्षणमाह—सुमांशा इत्यादिना । तत्र तत्रारण्यभागादिषु प्राप्तसंचारेषु गजवृन्देषु केचित् गजाः कुसुमांशसमुज्ज्वला भवन्ति । ते तु मध्यमा एव न श्लाघ्याः । कुतः ? ये ये गजाः मल्लीवकुळकमलचम्पकाशोकादिविधपुष्पमालाचलंकारधरणेषु नितरां बद्धाशयाः तादृशकुसुमलतादिविलोकनैकपरायणाः स्वकार्यादीन् प्रत्यालस्यग्रस्ताश्च भवन्ति ; एवं ये ये गजाः शिक्षणादिषु अरूपाशा एव भवन्ति अल्पकार्याण्येव साधयन्ति च ; ये ये हस्तिनः पुष्पगन्धवीजनमनोहराङ्गा अपि नितरां क्षीणबलाः स्वस्थानेष्वेव सुखवासतत्पराः आतपवेळादिषु कार्यादिष्वशक्ताश्च भवन्ति ; अपि च अनेनैव प्रकारेण ये च गजाः हरिणघेन्वादिप्राणिषु विश्वासशालिनोऽपि मन्दगतयः मन्दरीकाराश्च दृश्यन्ते ; एते च कुसुमांशाः सुखवासाहा एवेति । स्पष्टमन्यत् ॥

II, ७५-७८ अथ द्वाविंशतितमस्य धेन्वंशगजस्य लक्षणं विशदयति—धेन्वंशा इत्यादिना । नानानगरगजशालास्वरण्यवीथीष्वपि संचरतां करिणां वृन्देषु कतिपयगजाः धेन्वंशभासुराः कैश्चित् शुभलक्षणैरन्यैश्च दुर्गुणादिभिः दुर्लक्षणैश्चोपेताः दृश्यन्ते । ते तु धेन्वंशा विज्ञेया इति तद्व्यवस्था बोध्या । तद्विवृतिर्यथा—ये ये गजाः अरम्यस्वरूपदीर्घदन्तयुगलाः धेनुवत् निविडरोमावलीकवचितदीर्घवालाः नितरां कृशांगाः धेनोरिव स्थूलाकारनेत्राभ्यां विकृताननभागाः सुमेधसः प्रशान्तात्मानोपि मन्दगतयः क्षीणशौर्यादयश्च दृश्यन्ते । अपि च ये ये गजाः नितरां भक्षणासक्ताः कार्यकालेषु संप्राप्तालस्यशाठ्यादयः शिक्षिता अप्यसद्रुतयः विलोक्यन्ते । एतादृश-गजाः सर्वेऽपि शुभकार्यादिषु दूरतस्त्याज्या एवेति । एवंरीत्या षड्विधमध्यमांश-गजानां लक्षणान्युक्तानि । तैस्तैश्च लक्षणैरन्यैश्च प्रकरणोचितैः ऊहादिभिः चिर-परिचयादिभिश्च तत्तद्गजांशा विज्ञेया महीपालाघोरणादिभिरिति व्यवस्था । किंच प्रथमतः प्रतिपादिताः षोडशविधांशभासुराः सर्वेऽपि वारणाः नितरामुत्तमाः उत्तमोत्तमाश्च बहुमूल्यार्हाः स्वीकार्याः प्रयत्नादिभिः सर्वविधश्रेयःप्राप्त्यर्थमिति तत्क्रमः । एतैस्तु षट्प्रकारैः मध्यमांशगजैः नृपत्यादीनां विशेषतो न लाभप्रसक्तिः नाप्यनर्थदत्तः । अत एव सुखवासार्हा एते संरक्ष्या यदीच्छामि(स्यादि)ति । किंच अनयैव रीत्या षड्विधमध्यमांशहस्तिनां कुलमपि निर्दिष्टम् । तल्लक्षणं च क्रमात् प्रतिपाद्यत इति बोध्या व्यवस्था ॥

II, ७९-८५ पूर्वप्रतिज्ञातमध्यमगजानां केषांचित् लक्षणं व्यक्तीकरोति—स्वदोषादित्यादिना । दिग्गजवंशसंभूतेषु बहुविधशुभलक्षणशुभगुणभासुरेषु शत-सहस्रसंख्याकेषु गजेषु केचित् गजाः कालक्रमेण मतिमौढ्यभाजस्सन्तः निरपराधानां ध्यानाद्यसक्तानां मुनीन्द्राणामुटजादिकं क्षोभयित्वा निजबलदर्पादिना तांश्च ताडयित्वा तेषां शापादिकमप्यवाप्य विगलितसलक्षणाः क्रूरस्वभावाः दुर्धर्षाश्चाभूवन्निति पूर्व-कथाप्रसङ्गः । एवंरीत्या तादृशशुभलक्षणदिग्गजवंशजनिताः गजाः केचित् अधमलक्षण-कवलिताः राक्षसांशाः समभूवन् । यथा राक्षसानां (क्रूर)गुणादयः तादृशदुर्गुण-सञ्छादिता आसन्निति । एवमुत्तरत्रापि । किंच परे तु गजाः असुरांशा अन्ये पिशाचांशाः इतरे सिंहांशाः केचित् शार्दूलांशाः केचिन्मर्कटांशाश्च तत्र तत्र परिदृश्यन्ते । एते सर्वेऽप्यधमाः दुराराध्या दूरतस्त्याज्या नृपादिभिरिति तत्क्रमः । तेषां अधमगजानां षड्विधानां लक्षणानि यथा—तत्र तत्र काननकुञ्जादिषु पुरपत्तनादिष्वपि जनितेषु गजेषु ये ये वारणाः नितरां दृढस्थूलशुण्डादण्डपादाः रक्तवर्णभीकरनेत्राश्च उत्तुङ्गशरीराः

मस्तकघट्टनपादताडनशुण्डाप्रसारताडनादिविविधदुष्कार्याचरणासक्ताः दृश्यन्ते ते राक्षसां-
शगजा विज्ञेया इति निर्देशव्यवस्था । किञ्च एतादृशाः राक्षसांशवारणास्सर्वेऽपि समीपतल-
वर्तिनां प्राणिनां पश्चादीनां मनुष्याणां विनैव कारणानि वधं कुर्वन्ति । अथवा ताडयन्ति
भर्त्सयन्ति कठोररींकाररवैः निशाचरादिवदिति एतादृशराक्षसांशगजानां दर्पसमये
वेगगमनादिकं सर्वथा निरोद्धं न प्रभवन्त्येव । हस्तिपकप्रतिभटवारणादयश्चेति । किञ्च
ये ये वारणाः प्रायशो निशासु त्रुटितबन्धनशृंखलादयः स्वेच्छाविहारसंचारसक्ताः
प्रचण्डपराक्रमाः मांसादिदुर्भक्ष्यनिरीक्षणादितत्पराः शिक्षणादिसमयेषु आधोरणादिप्रयुक्त-
सान्त्ववाक्यशिक्षावाक्यश्रवणादिविमुखाश्च भवन्ति किञ्च ए(ते) राक्षसांशगजाः
क्रुद्धास्सन्तः स्वयन्तूनपि हिंसादिना भीतान् कुर्वन्ति । घ्नन्ति च केचित् । एवमेते गजाः
राक्षसा इव क्रूराशयाः मदिरापानादिलोलुपाः अमेघबलपराक्रमाः कपटक्रियाः
दुर्गुणैरन्यैरनेकैः आवृतात्मानश्च विलोक्यन्ते । अत एते शुभेषुभिः वर्ज्या इति ॥

II, ८६-८८ अथ चतुर्विंशतितमस्य असुरांशगजस्य लक्षणमाह—महाकाया
इत्यादिना । ये तु वारणाः स्वभावादेव नितरामुत्तुङ्गशरीराः नितरां स्थूलदन्ताः भर्त्सनताडन-
वधादिदुष्टकार्याचरणेषु बद्धाशयाः अप्रतर्क्यवेगगतयः असुरा इवानिर्घार्यकोपपराक्रमादयः
नरगन्धासहिष्णवश्च दृश्यन्ते, ते सर्वेऽपि असुरांशगजाः ज्ञेया इति । किञ्च एते
असुरांशगजाः हरिणधेनुनरविहगादिप्राणिजालवधकार्यासक्तिभयः(भाजः) अकारण-
द्वेषभाजः प्राणिवर्गस्यासमयभयदाश्च भवन्ति । अपि च एते मातङ्गास्संक्रुद्धास्सन्तः
तरुभंजनगृहभंजनमानुषवृन्दक्षोभादिदुष्कार्यकारिणश्च सुलभमसाध्यस्वभावाश्च दृश्यन्ते ।
अत एते सर्वैरपि त्याज्या एवेति महर्षरुपदेशशैली ॥

II, ८९-९१ अथ पञ्चविंशतितमस्य पिशाचांशगजस्य लक्षणं विशदीकरोति—
कृशदेहा इति । ये तु वारणाः आजन्म नितरां कृशशरीराः रोमावलिहीर(ना?) ह्रस्वप्रमाण-
वालधयः मानुषबालान् धेनुवत्सादींश्च निरीक्ष्य तत्तर्जनताडनहिंसादिदुष्टकार्याचरणशीलाः
आधोरणान् गृहाधिपतीनन्यांश्च वंचयित्वा नारिकेल्लेक्षुदण्डफलादिचौर्यकारिणः तदाशां
विनैव असमयेष्वस्थानेषु संचारशीलाश्च भवन्ति ; ते सर्वे पिशाचांशगजा ज्ञेया इति
क्रमः । अपि च एते पिशाचांशगजाः हठात् पतनकारिणः विनैव कारणानि हठात्
पतनशीलाः कंपनभीतिक्षोभादिकारिणश्च भवन्ति । किञ्च ये ये वारणाः दिवानिशं
दिग्भ्रमणकार्यासक्ताः सन्त्रुटितालानबन्धाः सन्तः वीथीमंटादिषु प्रदेशेषु बहुषु कारणानि
विनैव भ्रमणासक्ताः रक्तमांसादिभक्षणाभिलाषाग्रस्तमानसाः मेघध्वनिवत् पिशाचध्वनिवत्
राक्षसध्वनिवदिव(वच्च) भयंकरकठोररींकारेण झटिति सर्वेषां विस्मयभयप्रकंपनादिदायिनः

भूतवेताळपिशाचा इव श्मशानभूमिसंचारिणश्च दृश्यन्ते ; ते सर्वे पिशाचांशवारणाः निगदिताः । अपि च यन्तृप्रयुक्तनानाविधसान्त्ववावचशिक्षाप्रयोगादिषु प्रायशो विमुखाः एते सर्वेऽपि पिशाचांशा दूरतस्सत्याज्याः सर्वविधकार्यान्ही एवेति ॥

II, ९२-९५ अथ क्रमप्राप्तस्य षड्विंशतितमस्य सिंहांशगजस्य लक्षणान्युपदिशति—सिंहवदिति । ये ये वारणाः सिंहस्येव कठोरभयप्रदरींकाररवाः नितरां ह्रस्वक्षुद्रकरतनवः सटावलीव्यापृतमस्तकस्कन्धतलाः पुरग्रामगजशालादिनिवासस्थानद्वेषिणः तत्र निबद्धा अपि पलायनपराः वनकुञ्जगुहादिनिवासकारिणः मृगेन्द्रवत् कारणादीन् विनैव दुर्बलजन्तुवृन्देषु हठात्पतनकारिणः तैः साकं समरताडनघट्टनमिथः-कलहादिकमाकलयन्ति ; ये ये गजाः केसरिण इव नितरां उच्छ्रितलांगूलाः अमेयवेगाः रात्रिसंचारशीलाः समयेषु केषुचित् अंगारकणवत् प्रज्वलितनेत्राश्च भवन्ति ; एवं ये ये वारणाः सिंहा इव कृशोदरदलाः स्वल्पपुष्टपृष्ठभागाः यौवनकालमदाविर्भावकाल-कोपकालादिसमयेषु असाध्यज्वद्वलोदयाः सर्वविधैरप्युपायैः मानुषवशविरोधिनः दृश्यन्ते एतादृशदुष्टा गजाः शीघ्रमेव संत्याज्या एवेति व्यवस्था ॥

II, ९६-९८ अथ सप्तविंशतितमस्य शार्दूलांशगजस्य लक्षणानि कं निरूपयति—दीर्घदन्ता इत्यादिना । व्याघ्राननपरिदृश्यमानदंष्ट्रा इव भयङ्करदीर्घकृशदन्तयुगलाः वक्रकुञ्चितपादनखाः स्वभावादेव कपटाशयाः स्वकीयं दुष्टभावं क्रूरकार्यादिकं च हस्तिपालव्याधादिभ्यश्चाप्यबहिष्कुर्वाणाः सकलाभिरपि चेष्टाभिः जन्तूनां हिंसावध-तर्जनादिकारिणः मदिरारक्तपानाद्याबद्धावाः अनिरोध्यकोपावेशाः शार्दूला इव धावनादिसमयेषु विवृतवदनाः लालासादिविवृतारयाः सत्यवाक्यसान्त्ववावयादिषु विमुखाः बलगर्विताश्च ये ये गजाः वर्तन्ते सर्वेऽपि ते शार्दूलांशा ज्ञेया इति । किञ्च अनयैव रीत्या येषां शरीरेषु शुण्डायामानने पादेषु वा एकस्मिन् पादे उदरपार्श्वे वा उदर-पार्श्वयोरपि वा सर्वत्र द्वीपिशरीररेखाकाररेखा हरितकृष्णवर्णच्छुरिता दृश्यते, तादृशास्सर्वेऽपि गजाः शार्दूलांशा एव । दूरतस्त्याज्या एव । वधपर्यन्तशिक्षादानादिना एते सन्त्याज्या इति ॥

II, ९९-१०५ अथ क्रमप्राप्तस्यान्त्यस्य वानरांशस्य दुष्टगजस्य लक्षणादिक-माह—चलचित्ता इत्यादिना । ये ये गजाः मर्कटवत् सन्ततं चलचित्ताः कलितनेत्र-भ्रमणाः वानराक्षियुगा वा दृश्यन्ते, एदमनवरताहारभक्षणनिरताः कारणं विनैव स्वेच्छावशात् मर्कट इव धावनशीलाः, मानुषबालधेनुवत्सादिप्राणिनां वञ्चनादिदुष्टकार्येषु बद्धाशयाः हठात्पतनतत्ताडनकारिणः नितरां कृशदेहा अपि मर्कटवत् दीर्घपुच्छाः

अस्थिरकार्यकराः शिक्षादिसत्कार्यविदूरगाः कठोरहंकाररवप्रदर्शनादिना सर्वेषां झटिति मनःक्षोभमाकलयन्तः ते सर्वे गजाः वानरांशा सत्कार्येष्वनर्हाः दूरतस्सन्त्याज्या इत्युपदेशः । एतावता ग्रन्थेन प्रतिपादितेषु अष्टाविंशतिविधांशभासुरेषु गजेषु तत्र तत्र जनितेषु सुबुद्धिमान् महीपालः सचिवाधोरणव्याघादिसाह्येन स्वयमपि चिरं ज्ञात्वा सलक्षणान् गजान् बन्धनादिना स्वदेशमानीय गजशालासु पालयेत् । एवं मध्यमांशगजान् स्वमन्दुरा-जनितांश्च परिपाल्याः(लयेत्) । यदि न रोचेत तदा तानपि बने सन्त्यजेत् । अधमांश-गजास्सर्वेऽपि दूरतः परिहर्तव्या एवेति ॥ स्पष्टमन्यत् ॥

इति [नारद]गजशिक्षायां व्यक्तिटिप्पण्यां गजजात्यंशनिरूपणात्मकः

द्वितीयः पटलः

तृतीयः पटलः

III, १-४ अथास्मिन् तृतीये पटले कुञ्जादिवनभूमितलेषु संप्राप्तजन्मनः शुभलक्षणभासुरान् तानुत्तमगजान् भूमिपालादयः कथं वा बन्धयेयुः केन वा प्रकारेण स्वदेशमानयेयुः इत्याकांक्षायां तत् सर्वमपि निरूपयति भगवान् नारदो मुनिरिति पटल-ग्रन्थनसंदर्भार्थो ज्ञेयः । तत्रादौ सलक्षणभासुराणां गजानां प्रयोजनादिकं निरूपयति उत्तमेष्वित्यादिना । गजा एव नरपालादीनामुत्तमकार्येषु सहायकारिणः सद्भटसन्निभाश्च । एवमापत्कालादिष्वपि उत्तममित्राणि गजा एव । यदि रक्षणादिना मानितारते सर्वे मतंगजास्तदा भूपालादीनां विजयलक्ष्मीमपारं यशः विपुलमैश्वर्यं च जनयन्तीति तन्महिमा । स्वबाल्ये वयसि यौवने वार्धके च काले सर्वैरपि प्रकारैर्गजा एव मनुष्याणां उत्तमसाह्यकरा निश्चिता इति । किंच कुलीनाः शान्तस्वभावाः दर्शनादेव पुंसां पुण्यवर्धकाश्च भवन्ति गजा इति विशेषतः तन्माहात्म्यादिकं ज्ञेयमिति ॥

III, ५-२३ असाध्यान्यपीति । सम्यक् शिक्षणादिना संप्राप्तकरकौशला-दिभिर्वीरभटैः सलक्षणभाग्भिः उत्तमैस्तुरगादिभिर्वा इह किल भूलोके यानि कार्याणि सुतरामसाध्यानीति निश्चितानि भवन्ति तादृशकार्याण्यनायासेन गजा एव साधयन्ति संपूर्णफलप्रदानि तानि कुर्वन्तीति परोपकाराय दीक्षितानां देवांशभाजां एतेषां गजानां चरित्रकीर्तनं प्रातरादिसमयेषु दर्शनं प्रीतिपूर्वकमाहारप्रदानादिकं च जनयन्ति बहुविध-श्रेयांसि भूपालानामिति तन्महिमा महर्षिभिरुपदिष्टः आदरणीयः । अपि च सुशोभनबुद्धि-शालिनामिमानां बहुविधा मनोहरलीलाः शब्दचिरीक्षिता अपि न तृप्तये भवन्ति रसिकानाम्

इति तल्लीला नयनानन्दकारिण्यः पौनःपुन्येनानुभूता अपि अदृष्टपूर्वा इव जनयत्यानन्द-
 प्रकर्षादिकमिति तत्क्रमः । प्रचण्डपराक्रमा वारणा एव युद्धभूमौ रिपुसेनाभङ्ग-
 क्षोभादये प्रभवन्ति । अपि च भारवहनकर्मणि मृगयासु प्रासादकोशगृहपटगेहादि-
 रक्षणकार्य(येषु) समर्थाः गजा एव । गर्जेरेवोत्तमैः दूरमार्गयात्रासु बहुविधसाह्यमातन्यते ।
 तेऽपि दूरमार्गेष्वखिन्नाश्च भवन्ति । स्वभावादेवोत्तमगजाः स्वस्वकार्येष्वप्रमत्ता एव ।
 हस्तिपकभटादिभिः प्रेरितास्सन्तः नाथकार्यनिर्वाहकाः । किञ्च एते वारणाः सुमेघसः
 आधोरणादिप्रेरितनानाविधदेशभाषागुम्भितगजभाषादिक्रमविदः गूढार्थेङ्गितज्ञाः शब्दज्ञाः
 सङ्केतशब्दविदः निजपालककण्ठध्वनिवेत्तारश्च । स्वपक्षवर्तिनां जनानामनुकूल-
 स्वभावाः प्रत्यर्थिवारणानां प्रतिभटमहीपालादीनां च यमस्वरूपा एते वारणाः निजनाथानां
 देशवासिनां च मङ्गलशुभफलादिदायिनश्च भवन्ति । किञ्च उत्तमाः गजाः निजयू-
 थैस्साकं निवासादिलालसाश्च दृश्यन्ते । विक्रमपङ्क्तिः शौर्यप्रदर्शनकालः, क्रमपङ्क्तिः
 रक्षासामर्थ्यप्रदर्शनकालः । एतादृशश्लाघ्यकार्येषु उत्तमा गजाः पुरोगाः सम्मानार्हाश्च
 भवन्तीति । अथवा विक्रमपङ्क्तिः वेगघावनघाटी, क्रमपङ्क्तिः स्वभावगमनम् इत्यादि-
 समयेषु परीक्षादिप्रसक्तौ उत्तमगजा एव पुरोगा दृश्यन्त इति । एतादृशशुभरक्षण-
 शुभगुणभासुरेषु वनचरेषु सहस्राधिकेषु गजेषु केचित् नीलमेघवत् मनोहरनीलवर्ण-
 (च्छुरिता)ङ्गाः । केचित् चलत्पर्वतसन्निभाः गम्भीराः परे मृगयाद्युत्तमकार्यसमर्थाः परे
 जलक्रीडादिनिरताः इतरे तु स्वकार्यैकपरायणाश्च भवन्तीति गजकुलगुणकार्यादिकं
 सर्वमपि चिरपरिचयात् विजानीयादित्युपदेशः । अपि च भद्रजातिगजाः मन्दजातिगजाश्च
 उत्तमाः । तेषां ग्रहणं तु वनतले गजबन्धस्थापनादिना कलयनीयमिति तत्क्रमः । किञ्च
 अनेनैव प्रकारेण मिश्रजातिगजाः संकीर्णजातिगजाश्च स्वीकार्या एव । एते तु भद्रगजमन्द-
 गजापेक्षया किञ्चित् हीनबला अपि कार्यसमर्थाः शुभदाः मञ्जुलतनवः माननार्हाश्च
 भवन्तीति । अत एव पूर्वोक्तषोडशविधाः इन्द्रादिदेवांशभासुराः सर्वेऽपि गजाः एतादृश-
 भद्रजातिकुले वा मन्दजातिगजकुले मृगजातिगजकुले संकीर्णजातिगजकुले वा
 प्राप्तजन्मानो विलसन्तीति तत्कुलनिर्णयक्रमः । किञ्च सर्वेऽपि वारणाः परैः कल्पित-
 मुपकारमपकारं वा बहुसंवत्सरकालं स्वबुद्धौ धरन्ति । तं न विस्मरन्तीति तादृशरीत्या
 महनीयमेघाविलासवन्त इति भावः । किञ्च एते हस्तिनः प्रीतिपूर्वकं पोषणादिना
 मानिताश्चेत् तदा तेषां स्वामिनां देवोत्तमानां च परमा तुष्टिरुपजायते । तदंशत्वादिति ।

अथ गजानां विशेषतो वासस्थलानि कुत्र वा दृश्यानीत्याकांक्षायामाह—
 विन्ध्यस्येत्यादिना । अस्मिन् किल भरतखण्डे बहवो गिरिसानुभागाः उत्तमानि काननानि

नितरामुत्तमदेशाश्च पृथुमहीपालप्रभृतिभिरर्कवंश्यैः संविभक्ता एव । एतेषु सर्वेष्वपि प्रदेशेषु विविधकुलजा गजास्तत्र तत्र समुचितस्थले विरचितनिवासस्थानाः दृश्यन्ते । तथापि(हि) काश्मीरदेशकाननादिषु केचित् गजाः निवसन्ति । अपरे तु वारणाः काम्भोजदेश-भूम्यामन्ये तु नेपालकोसलबाहीककेकयाङ्गवङ्गकलिङ्गमत्स्यसौवीरदेशभूमिषु निवास-भाजः दृश्यन्ते । इतरे तु गजाः उत्कलदेशमध्यमदेशभलदेशभूभागेषु गङ्गायमुना-द्युत्तननदीतीरभूमिषु लाटदेशभूमिषु द्रमिडदेशभूमिषु कर्णाटदेशाटवीवीधिषु स्थलान्तरेष्वपि पश्चिमकोङ्कणादिक्षोणीषु निवासभाजश्च दृश्यन्ते । अत्र प्रतिपादितदेशभूमिष्वेव उत्तमगजसंचारवाहुल्यमिति । देशान्तरेषु स्थलान्तरेष्वपि कतिपयानामेवोत्तमगजानाम् आवासस्थानं निर्दिष्टम् ; काननान्तराणि तु गजप्रचारविरळान्येव (इति न) कथितानीति । अत एव स्थानेष्वेतेषु सर्वेष्वपि शुभलक्षणाः गजाः शतसहस्राधिकसंख्याः सुलभग्राह्या भवन्तीति ॥ स्पष्टमन्यत ॥

इति नारदगजशिक्षायां व्यक्तिटिप्पण्यां गजप्रयोजनगजस्थाननिरूपणात्मकः

तृतीयः पटलः

चतुर्थः पटलः

IV, १-८ क्रमोदितेऽस्मिन् चतुर्थे पटले तादृशगजबन्धनस्थाननिर्देशः गज-बन्धनार्हसामग्रीसंपादनक्रमः तादृशवनभागेषु हस्तिनां संचारनिर्देशक्रमः तदर्थं शुभशकुन-निरीक्षणादिश्च निगद्यते मुनिना भगवता नारदेनेति पटलार्थसंदर्भशैली । एवंरीत्या गजानां निवासस्थाननिर्देशकथनानन्तरं तादृशगजानां संग्रहणाय बन्धनस्थानं तावदङ्ग-वङ्गादिप्रसिद्धदेशकाननमध्यतले सर्वलोकक्षेमाभिवृद्धयर्थं आकलनीयमिति दिव्यचक्षुषो मुनयो वदन्तीति । कस्मिन् वा स्थले तादृशगजाः परिदृश्या इत्याकांक्षायामाह — निविडो-त्तुङ्गेत्यादिना । काननमध्यभागे यस्मिन् वासस्थले नितरामुत्तुङ्गनिविडवृक्षसंघः वर्तते, प्रायशस्तत्र गजवृन्दं निवसतीति क्रमः । अपि च अरण्यमध्यभागे निर्भये भयादिहेतु-रहिते सलिलवाहुल्ये स्थाने च गजसञ्चारः प्रायेण दृश्यते । एवमेव पर्वतप्रान्ततलेषु नदीकूलस्थानेषु च प्रायशो गजास्संचरन्ति वृन्दश इति । एतादृशस्थानेषु क्वचिदन्यत्र कुञ्जकुहरादिस्थलेष्वपि गजवृन्दानां नित्यवासः द्रष्टव्य एव । किंच अरण्यमध्यभागे पञ्चपगजाः सङ्घीभूय स्थाने क्वचिन्निवसन्ति । परे तु गजाश्शताधिकैः निजकरिणीतनया-दिभिः समेतास्सन्तः वासमाकलयन्ति । अन्ये तु कासारतीरे वा निर्झरपतनस्थाने

शीतलनदीतटभागे वा स्वेच्छासंचारिण एव दृश्यन्ते । अत एव तेषां सन्तुष्टिरभिवृद्धिश्च । किञ्च केचिद्धारणाः यौवनोदयकालेषु स्वशुण्डादण्डा(ण्डै)रानीतानि स्वादूनि तृणादीनि स्वस्वकरिणीभ्यः दत्त्वा ताभिस्साकमुल्लासगमनादिभाजश्च विलसन्ति । इतरे तु वारणाः प्रातरादिसमयेषु वृन्दशस्सङ्घीभूय स्वस्थानात् बहुदूरवनं प्रति गम्भीरयात्रासक्ताः । एव-मरण्यभागेषु तत्र तत्र गजवृन्दसञ्चारो बहुविधः व्याधकिरातादिभिराधोरणादिभिश्च चिराय निर्णेतव्यः, तदनन्तरमेव गजग्रहणाय बन्धनस्थानं [keddah] स्थापयेदित्युपदेशक्रमः ।

IV, ९-१८ अथ गजबन्धनार्हसामग्रीसम्पादनादिक्रममुपदिशति भगवान् नारदः—यत्र द्विपानामित्यादिना । विविधतरुषण्डनदीकूलगिरिसानुतटादिभिर्बहुविधैर्विभक्तेषु काननतलेषु यस्मिन् स्थाने गजवृन्दसञ्चारः परिदृश्यते तच्च स्थानं चिराय चिरपरिचयादिना ज्ञात्वा निश्चित्य लोकक्षेमाय दीक्षितो मतिमान् महीपालो निजवशवर्तिनः मृगयाप्राप्तनैपुण्यान् शताधिकान् भटान् गजबन्धनकार्याय नियोजयेदिति । एतादृशगज-बन्धनस्थाननिर्णयानन्तरं गूढेन मार्गेणैव तच्च स्थानमाधोरणादिभिः वीरभटैः संप्राप्य-मादिष्टं कार्यसिद्धये । गम्भीरध्वनिकारिण्यः भेर्यः, मनोहरनिनदाः गजघींकारसदृश-मनोहरध्वनिदायिन्यः कःहल्यः वाद्यविशेषाः, गजवृन्दकर्णनाडीष्वस्स्तुदध्वनिकारिणां पटहाख्यवाद्यविशेषाणां शतानि, दृढतरनिबद्धायोमयशृंखलानां पाशिरतिदीर्घा, एवमेव दृढतरग्रथितानां तन्नुरज्जूनां शणरज्जूनां पटलान्दसंख्येयानि, नानारूपसृष्ट्यंकुशकरपाश-करदण्डमृगाक्षिनामकसुलोचनगजमोहनसामग्रीजालानि, सुशिक्षिताः बलढ्याः त्रिंशद्वयस्का गजाः चत्वारिंशद्वयस्का गजाश्च स्वपक्षवर्तिनः, मनोहरयौवनमंडिताङ्गयः दश वा विंशति-स्तदधिका वा पुंगजमोहनकार्यसमर्थाः करिण्यः, सुबुद्धयः युक्तिशालिनः गजबन्धनकार्यदक्षाः पञ्चाशत्संख्याधिकाः हस्तिपकाः, सायुधाः व्याधा वीरभटादयः, अन्येषां पौरग्राम्यजनानां सहस्रं द्विसहस्रं तदधिकं वा, एतेषामाहारद्रव्याणि ; एतान्यन्यानि च उपकरणानि गज-बन्धनकार्यार्थमाहरणीयानीति प्राचीनानां मुनीन्द्राणामुपदेशक्रमो ज्ञेयः । एतैरेव गजबन्धनसिद्धिर्भवति नान्यैरिति तत्क्रमः । तस्माद्दोषाणि दृढानि सुपरीक्षितानि द्रव्याणि सर्वाण्येतानि कालक्रमेण गूढवर्त्मना गजसञ्चाररहितसमये बन्धनस्थलं नीत्वा तच्च द्रव्यजालं निगूढं परिपालयेदित्युपदेशशैली ॥

IV, १९-४४ कथं वा तादृशगजवृन्दसञ्चार(स्थल)स्थानं ज्ञेयं भवेदिति पृष्टे तच्च व्यनक्ति भगवान् नारदः—हस्तिनां पदपङ्क्त्या चेत्यादिना । वनभागस्थले

यस्मिन् यस्मिन् प्रदेशे पूर्वरात्रौ वा तत्पूर्वदिवसे इतस्ततो धावनशीलानां दर्पातिशयात् धावतां लीलासंचारादिना कलयतां च गजानां सैकतादिस्थलेषु पदपङ्क्तिर्व्यक्ताकारा नयनग्राह्या परिदृश्यते ; एवं यस्मिन् यस्मिन् प्रदेशे संचरतां गजानां रींकारनिन्दः श्रूयते ; अनयैव शैल्या यस्मिन् यस्मिन् स्थाने इतस्तत्संचरद्विर्गजैः गर्वोद्विक्तैर्मदाधैश्च त्रुटितानां वनवृक्षाणां पलाशशाखापुष्पपतनादिक च परिदृश्यते ; एवं वनहस्तिभिर्विस्फुटं विष्णुमूलादिकं च यस्मिन् यस्मिन् स्थले संभवति ; यस्मिन् स्थाने गजानां स्थानचिह्नं यस्मिन् स्थले तेषां शयनस्थानं विहारस्थानं, यस्मिन् स्थले तत्कृतवनवर्त्मनिरोधो वा मिथः कलहसमरादिलक्ष्म व्यक्तं दृश्यं भवति ; तादृशस्थानं सर्वमपि गजसंचाराहं तैस्तैर्लक्षणैर्निश्चित्य तादृशस्थले गजबन्धनस्थलं कर्तव्यमित्यादिकं सर्वमपि हितभाषणमादरणीयमिति व्यवस्था । एवमाचरणमेव फलाय कीर्तये च भवति । अपि च एवंरीत्या गजबन्धनस्थाननिर्णयानन्तरं तादृशस्थलं परितः प्रवृद्धेषु शतसहस्राधिकशाखाततिच्छन्नेषु वृक्षेषु वीरभटादीनां स्थितिस्थानं पर्णलतादिनिर्मितं ह्रस्वाकारमेव स्थापयेत् । तस्मिन्नेव क्षुद्रलतागृहे तादृशवनचरव्याधादयः अस्मिन् स्थले गजासंधशो मिळिताः दूरत एव गच्छन्ति इत एवागमिष्यन्तीत्यादिकं सर्वमपि निश्शब्दं निरीक्ष्य पार्श्वतरुषु पार्श्वभूभागेषु च स्थितिभाजामन्येषां वीरभटादीनां रक्षणाय बन्धनकार्यादये च ऊहेङ्गितादिसंज्ञां कलयन्तीति तत्क्रमः । अत एव वनभूमौ वृक्षस्कन्धादिषु पार्श्वभूमितलेषु च निगूढमावासमाचरतां वीरभटादीनां स्थानं तावत् वातवेगात्पवेगवृष्टिवेगादिभिरन्यैश्च वनतलनिवासिभिर्दुष्टसत्त्वैः अक्षोभ्यरचनं कालप्राप्यभोज्यादिसहितं भेरीपटहशृंगखलारज्जुसृण्यकुशाद्यायुधसंरक्षणस्थानसहितं च निर्मापयित्वा तच्च स्थलं बहुप्रयत्नेन संरक्षेत् । तादृशस्थलनिवासिनस्सर्वेऽपि वीरभटादयः गजागमनवेलासु दत्तदृष्टयः मौनमङ्गीकृत्य निवसेयुरिति च तत्क्रमः । एवंरीत्या रक्षणे प्रतीक्षणकार्ये च यथाक्रममाकलिते सति तच्च स्थलं निर्भयं मत्वा वनचराः मूढा गजाः पंचषदिवसकाले वा विंशतिदिनकाले क्वचित् एकमासाधिकसमये वा तत्र स्वेच्छाविहारार्थमागता भवेयुः । तादृशसमयं समुचितं मत्वा जागरूकास्ते तु वीरभटादयः स्वसंज्ञादिभिः करभल्लिकादिभिश्च अन्तस्थलप्रविष्टान् तान् वनगजान् सर्वानपि एकद्वित्रिमुहूर्तकालेनैव बन्धनभाजः कुर्वन्तीति तद्व्यवस्था । किंच वनमध्यभागवासभाजः केचित् गजाः दुष्टात्मानः सन्ततं कपटबुद्ध्या मनुष्यैरदृश्येषु वनमार्गेष्वेव गच्छन्ति गूढकायाः । परे तु निष्कपटा गजाः स्वकुटुम्बपरिमण्डितपार्श्वभागास्सन्तः यूथाधिपेन गजराजेन प्रथमतो निर्दिष्ट मार्गमनुसृत्य गच्छन्ति । एवं प्रतिदेशं गजानां गतिक्रमस्तु बहुप्रकारो मुनिभिर्निर्दिष्टः । तस्मात् तादृशं सर्वमपि वनस्थलं स्वयं युक्त्यादिभिस्तैस्तै-

श्विहैश्च ज्ञात्वा गजबन्धनमाचरेन्मतिमानिति । अपि च तदर्थं गजवृन्दमोहनार्थं यौवना-
लंकृतदेहाः स्ववशवर्तिन्यः करिण्यः दश वा विंशतिस्तदधिका वा दूरतः स्थले संरक्ष्याः ।
स्थलस्य तस्य पृष्ठभागे पार्श्वयोश्च बलाढ्यान् शिक्षितान् स्वकीयान् नगरगजान् बन्धनादिकार्य-
निपुणांश्च साधोरणकिकरान् स्थापयेत् । तेषां पोषणादिकं च रहस्थल एव करणीयम् ।
तैश्चापि गजैः करिणीभिश्च मौनादिकमङ्गीकार्यमिति तत्परिपाटी । तादृशगजबन्धनरचना
तावत् प्रायशो वनभूमिषु प्रातःकाले वा मध्याह्नसमये वनेषु केषुचित् सायंसमये वा
समाकलनीया ; अयमेव समयः फलाय सुलभकार्याय च प्रभवति । कलिङ्गादिषु देशेषु केषुचित्
वनमध्यभागे रात्रिकाले गजानां विश्रान्तिनिद्रादिसमयेष्वेव बन्धनक्रिया कल्प्येति केचित् ।
तां तु रात्रिकालबन्धनरचनामप्रशस्तां मन्यन्ते महान्तः । अपि च तत्(सा) अपकीर्तये
पापप्राप्त्यै श्रमादये च, अतस्सा वर्ज्येति भावः । अत एवरीत्या शास्त्रोपदिष्टं
सौख्यलाभादिप्रदं गजबन्धनसमुचितसमयं तत्रत्यगजवृन्दस्थित्यनुगुणं निश्चित्य महीपतिस्स-
चिवसेनाधिपाद्यासवरसमावृतस्सन् तादृशवनमध्यभागमागत्य तादृशगजबन्धनक्रमदर्शनादये
उन्नतेषु वृक्षेषु क्वचित् छादिताङ्गस्सन् गजागमनसमयादिकं सर्वमपि प्रतीक्षेतेति ।
शेषं स्फुटमेव ।

IV, ४५-४८ गजग्रहणार्थमाकलितप्रयत्नेन महीभृता शुभशकुननिरीक्षणं शुभ-
नक्षत्रदिनान्वेषणादिकं च कार्यमित्युपदिशति—अश्विन्यामित्यादिना । वनमध्यभागे
गजबन्धनरचनार्थं अश्विनीनक्षत्रं प्रशस्तमादिष्टम् ; एवं रोहिणीमृगशीर्षमस्वापुष्यहस्त-
स्वातीरेवत्यादिषु जयप्रदशुभदिनेषु शुभलग्नसहितेषु समुचितदिनलग्नादिकं निश्चित्य मतिमान्
महीपालस्तच्चाकलयेदिति । तस्मिन् समये शुभशकुननिरीक्षणं चाकलय्य यतेत ।
एवमाचरणमेव तस्य नृपस्य जयलक्ष्मीं, प्रजानां मङ्गलानि विविधानि, भटादीनां
सम्माननादिकं चातनोतीति । स्पष्टमन्यत् ॥

IV, ४९-५३ भूपालादिभिस्तत्र तत्र देशेषु किमर्थं गजबन्धनरचना कल्प-
नीया ; किं वा फलम् इत्याकांक्षायामाह—मदाविष्टैरित्यादिना । वनभूमिषु तासु तासु
स्वेच्छासंचारवत्सु गजयूथेषु केचित् गजाः यौवनोदयकाले मदबलगर्वितास्सन्तः
समीपस्थितान् देशानाक्रम्याकाले तत्रत्यसस्यादीन् नाशयन्ति । इक्षुवनकदलीवनादीनां च
भङ्गमारचयन्ति । कुसुमशाखालुटनादिना वनलक्ष्मीरपि तत्रत्या दूरीक्रियते । एवं
मदोद्विक्तैस्तैरेव वनगजैः सर्वेषामपि प्रशान्तात्मनां धेनुहरिणवत्समनुष्यादीनां भर्त्सनतर्जन-
वधहिंसादिकमपि हटात् विनैव कारणमातन्यते । तस्मात् तादृशगजानां दुर्गुणादिनिरसनार्थं
तद्वारेण स्वकीयविविधराष्ट्रकार्यसिद्धयर्थं देशक्षोभराहित्यादये च महीभृता गजबन्धनमा-

कलनीयमिति व्यवस्था । किंच यदा यदा वनतलेषु गजानामाधिक्यं विलोक्यते, तस्मिन्नपि समये गजबन्धनमाकलनीयमित्युपदेशक्रमश्चादरणीयः ॥ स्पष्टमन्यत् ॥

इति नारदगजशिक्षायां व्यक्तिटिप्पण्यां गजबन्धनस्थाननिर्देशकथनात्मकः

चतुर्थः पटलः

पञ्चमः पटलः

V, १-२३ अथास्मिन् पञ्चमे पटले गजबन्धनरचनाक्रमकथनात्मके प्रथमतः दुर्गबन्धनरचनाशैलीमुपदिशति गजबन्धनसिद्धयर्थमित्यादिना । संप्राप्तगजबृन्दसञ्चारे वनभूमितले गजबन्धनार्थं निश्चिते सति तदनु महीपालः तत्र वने एकस्मिन् भागे अगाधां विपुलां नित्यजलस्थितां दृढां परिधां खात्वा तादृशपरिधाया मध्यतले एकयोजनपरिमिते वा क्वचित् द्वियोजनप्रमाणपरिमिते सस्यबालतृणसल्लकीलताप्रमुखाणि गजभक्ष्यद्रव्याणि पुण्ड्रेक्षुऋदलीश्यामाकादीनि च कालक्रमेण वर्धयित्वा तन्मध्ये तत्र तत्र विविधांश्च वृक्षान् गजमोहनादये संवर्धयेत् । एवं तत्र वनमध्यभागे परिधावृतदुर्गस्थानामाधोरणवीरभटादीनां गजबन्धनकार्योद्यमभाजां निवासस्थानं संकेतस्थानादिसहितं च प्रकल्पयित्वा एवं वनमध्यतले दुर्गप्रकल्पनानन्तरमेकमासाधिककाले गळिते सति तदा तत्र स्थानं निर्भयं मत्वा कदाचित् स्वेच्छासञ्चारपरं वनगजबृन्दं तत्रत्यभक्ष्याशया समागच्छेत् तादृशसमयं निरीक्ष्य अन्तिक-स्थाननिर्मितगूढगृहस्थिताः व्याधकिरातवीरभटादयस्सर्वेऽपि संधीभूय अन्तस्थितान् तान् गजान् बन्धयेयुः पटहावलीताडनादिना गजानां भयङ्करकर्णारुन्तुदनिनदमुत्पाद्य तर्जयेयुः । पाशकुन्ताद्यायुधजालप्रदर्शनादिना मर्मभेदिभिरपि वाक्यजालैर्भर्त्सयेयुः । अपि च तस्यैव दुर्गस्थानस्थान्तर्भागे भीत्या भ्रमतः अप्राप्तबहिर्गमनमार्गान् सर्वानपि गजान् तादृशदुर्गद्वार-मार्गनिरोधादिना बन्धयेयुः । महाप्रमाणैः दृढैर्दारुखण्डैः तादृशदुर्गस्थानस्य गजागमनमार्गं रुद्ध्वा तान् सर्वानपि गजानन्तर्भाग एव भ्रमणशीलान् कारयेयुः । एवंरीत्या प्रथमदिने दुर्गमध्यतले वन्यगजानां नवे परिभवे कृते सति बहिर्गमननिरोधकारिणि कृते सति दुर्गमार्गे तदन्तः भ्रमणशीलाः भीता गजास्सर्वेऽपि भृशकोपसन्तप्तमानसाः सन्तः चिरकालधावना-दिना श्रान्ताः खिन्नाः क्षुधया तृषा च क्लेशभाजश्च भवेयुः । तेषु गजबृन्देषु केचित् गजाः दुर्गद्वारपार्श्वस्थितान् रक्षिणो वीरभटान् कोपावेशादिभिः शुण्डाप्रसारादिना शिलाखण्ड-दारुखण्डवीजनादिना ताडयेयुः । परे तु वर्धिसाकराश्च भवन्ति । रमणीयास्तरवो भग्ना

भवन्ति । एवमनेकधा वनक्षोभादिकमप्याकलयेत् । अत एव हस्तिपकादयः प्रथमे दिने तादृशगजानां दर्पक्रोधादिशमनार्थं तान् गजान् निराहारान् कारयित्वा द्वितीये दिवसे संप्राप्ते सति प्रायश्शान्तान् तान् वन्यवारणान् मृदुवाक्यप्रयोगादिभिः मनोहरकरिणी-योजनादिभिरनेकैः उपायैर्निर्वायान् बन्धयेयुः । एवंरीत्या रचनाक्रमस्तु दुर्गबन्ध इत्युच्यते । एतस्मिन्नेव बन्धे सर्वेऽपि गजाः अत्रगाः ग्राह्या भवेयुः । अत एव अयमेव दुर्गबन्धः सर्वेभ्यः बंधेभ्यः प्रशस्ततम इति । किंच यत्र यत्र गजवाहुल्यं तत्कृतदेश-क्षोभादिकञ्च दृश्यते तस्मिन्नेव स्थाने युक्त्या नृपादयः एतादृशदुर्गबन्धस्थापनेन तादृशगजवृन्दं गृहीत्वा स्ववशमानयेयुरिति मुनेरुपदेशक्रमो ज्ञेयः ।

V, २४-३२ अथ द्वितीयस्य वारिवन्धरचनाक्रमस्य लक्षणमुपदिशति— यस्मिन् भाग इत्यादिना । प्रथमतः प्रतिपादिता दुर्गबन्धरचना तावत् तत्र तत्र वनभागेषु दुर्गनिर्माणादि-क्रियायोजनवशात् चिरकालसाध्या भवति । सा च क्वचित् वनभागे न घटते । अतएवास्य द्वितीयस्य वारिवन्धरचनाक्रमस्य साकल्यं सद्यः झडिति फलप्रदत्वादि(कामि)ति भावः । तस्मात् भूपालः वनमध्यतले वा क्वचित् गिरिसानुतटे नदीतीरे वा एतस्य वारिवन्धस्य स्थानं निर्दिशेत् । यथा प्रायशो वनभूमिभागे एकस्मिन् पार्श्वे कासारतटाकनदीमहाहृदादयो दृश्यन्ते ; अथवा क्वचित् वनभूमिभागे पार्श्वयोरुभयोरपि तादृशकासारतटाकनदीमहा-हृदादिजलपूरः विलोक्यते ; अपरपार्श्वद्वये तु निविडवृक्षमण्डलमथवा गिरिस्थितिः । एवमेव ब्रह्मणा वनसृष्टिक्रम इति भावः । अतो वनगजाः प्रायशः कदाचित् मध्याह्नसमये वनकठोरातपतसशरीरास्सन्तः तादृशतापप्रशान्तये जलावगाहनजलपानादये च यूथनाथगज-निर्दिष्टमार्गेण करिणीबालवत्सादिसहिता एव समागच्छेयुः । तथासमागतान् तांश्च गजान् (समागतान्) ज्ञात्वा पूर्वोक्तीत्या तादृशस्थानस्य निकटस्थलप्रवृद्धेषु महावृक्षेषु निगूढ-स्थानभाग्भिर्व्याधवीरभटादिभिः तस्मात् तलात् येन वा प्रकारेण ते वनगजाः बहिर्नगच्छेयुः तथा गजानां मार्गमेकं वा मार्गद्वयं मार्गत्रयं तत्रत्यस्थलानुगुणमुपरुन्ध्यात् । किंच तादृशवन-गजानां बहिर्निर्गमनमार्गं बलाढ्यैः स्ववशवर्तिभिर्वीरगजैः वनगजसंमोहनकारिणीभिः करिणीभिः पटहकाहलीमेरीशंखादिरवोत्पादनकार्यव्यापृतैरनेकैः वीरभटैश्च सम्यक् पालयित्वा अन्तस्थल एव भ्रमणशीलान् क्षुद्बाधया पिपासया भयादिना स्वातन्त्र्यविगलनादिना च खिलान् तान् सर्वान् वनगजान् (सर्वानपि) अत्रगानेव बन्धयेदिति । अत एव बन्धमिममपि प्रशस्तमेव मन्यन्ते सुरोत्तमाः वासवप्रभृतयः । अत्रशिष्टः स्पष्टार्थः ॥

V, ४०-५५ अथ क्रमप्राप्तस्य तृतीयस्य वशावन्धरचनाक्रमस्य लक्षणमाह— गजसञ्चारित इत्यादिना । पूर्वोक्तदुर्गबन्धरचना वारिवन्धरचना च मासक्रमसाध्या ।

द्रव्यधनधान्यादिव्ययपूर्वकं महाप्रयत्नसाध्या च भवति । तयोः बन्धयोः फलन्तु महदेव । शताधिकानां द्विशताधिकानां च गजानां पाळयः तयोर्बन्धयोः ग्राह्या भवेयुरिति तत्क्रमः । तृतीयायामस्यां वशाबन्धरचनायान्तु पञ्चषसप्तानां वनगजानामथवा दशद्वादशवन्यगजानां ग्रहणमेव भवेत् । नात्र बहुदिनकालविळम्बः । न बहुधनादिव्ययश्च । अस्य विशदार्थक्रमो यथा—तत्र तत्र गिरिसानुभागे वा वनमध्यकाननतले नगरोद्यानमध्यतले वा केचित् गजाः मदोद्धतास्सनागत्य तादृशवनवृक्षशाखाकुसुमादिभञ्जनं फलभञ्जनं सस्यादिभञ्जनं मनुष्याणां क्षोभभयादिकमाकलयन्ति । तादृशानां मदगजानां पञ्चषट्सप्तसंख्यानामथवा क्वचित् दशसंख्याकानां क्वचित् तदधिकानां बन्धनग्रहणादिकं करिणीप्रेरणद्वारा कलनीयमिति । अत एव अस्य बन्धस्य करिणीबन्ध इति नाम प्रवदन्ति केचित् । अन्ये तु वशाबन्ध इति । यौवनमदोद्धताः तादृशाः वनगजाः प्रायशः कतिपयदिनपर्यन्तं भक्ष्याशया तत्रागत्य सस्यफलवृक्षोद्यानादीनां क्षोभमाकलयन्ति ; तादृशसमयं निरीक्ष्य महीपालादयः हस्तिपकाः वीरभटाश्च स्ववशवर्तिनीः यौवनमंडिताङ्गीः सप्त वाष्टौ दशद्वादशसंख्याकाः करिणीः गूढवर्त्मना तत्र नोत्वा झडिति तादृशवनचरद्विपानां मदांधानां पुरतःस्थले पार्श्वयोश्च (स्थापयित्वा) स्थापयेयुः । तथा रीत्या स्वसमीपस्थायिनीः मनोहराङ्गीः करिणीः दृष्ट्वा नितरां कामव्रेगसंताडितमानसास्सन्तः ते मदान्धाः वनगजाः प्रहृष्टमेढ्रास्सन्तः स्वकीयशृङ्गार-लीलादिकांश्च तासां पुरतः प्रदर्श्य स्वशुण्डादण्डप्रसारादिना तासामाहानादिकम् आकलयितुं ताभिस्साकं संभोगमैथुनादिकमप्याकलयितुं यतन्ते ; तादृशसमये आधोरणादयः स्ववशवर्तिनीः शिक्षिताः करिणीः शश्वत् युक्त्या प्रेरयित्वा तादृशकरिणीशुण्डाप्रसारितदृढपाश-शृङ्खलादिभिः तासां मदांधवनगजानां कण्ठभागेषु पादेषु वालधिभागे च बन्धनमारचय्य स्ववशमानयेयुरिति । यौवनमदिरादिप्रवृत्तमानवा इव संपूर्णयौवनकाले कामपरवशाः तादृशवनगजाश्च करिणीमादरात् शश्वत् निरीक्ष्य तिष्ठन्ति । ताभिः करिणीभिः स्वकीयकण्ठ-पादादिस्थानेषु संकलितरज्जुपाशशृङ्खलाबन्धनादिकं न जानन्त्येव । ताभिरुत्पादितां मानुषपारतन्व्यरूपामापदमपि न गणयन्ति मोहातिशयात् प्रथमतः ; तदनन्तरं मुहूर्तद्वय-मुहूर्तत्रयगळनानन्तरं स्वकीयं पादादिस्थानेषु शृङ्खलाबन्धं हस्तिपकतर्जनभर्त्सनादिकं शृंगारसुखादिकमदत्त्वैव करिणीनां दूरस्थानगमनं मानुषपारतन्व्यादिकं क्रमशो जानन्तीति । अत एव वनगजानां मदान्धानां मोहसमयेष्वेव वशाद्वारा बन्धनमाकलय्य निजनगरस्थापितगजशालामानयेदिति । एतावता प्रबन्धेन प्रतिपादितायां दुर्गबन्धरचनायां वारिबन्धरचनायां वशाबन्धरचनायां च सर्वेऽपि वनगजाः व्रणादिरहिता एव ग्राह्या भवन्ति । अत एतत् बन्धनत्रयमपि युक्तमेव श्रेष्ठं च निगदितमिति । शेषं स्पष्टम् ॥

V, ५६-७३ अथ चतुर्थस्य गर्तवन्धरचनाक्रमस्य लक्षणमपि विशदयति मुनिर्नारदः—कचित् काननभूभाग इत्यादिना । कतिपयगजानामथवा गजवृन्दस्य प्रलोभनपूर्वकग्रहणार्थं महीपतिः कचित् काननमध्यभागे गर्तवन्धमिमं स्थापयेत् । अस्यैव गर्तवन्धस्य आपातवन्धः अवटवन्ध इति च नामान्तरं देशेषु केषुचित् व्यवहियते । एतादृशगर्तवन्धस्थापनस्थलं तावत् सहस्रदण्डदीर्घप्रमाणं कचित् वने तदधिकदैर्घ्यादिप्रमाणं स्वीकार्यमादौ । तादृशस्थलं परितः मतिमान् भूपालः गजवृन्दप्रलोभनार्थं पुंड्रक्षु रुदलीघाससल्लकीनारिकेलश्यामाकसस्यादीनि मासादिकालक्रमेण वर्धयित्वा तच्च स्थलं गोनायुव्याघ्रशु कशारिकादिभ्यः सस्यादिद्रव्यविनाशिभिः (भ्यः) रक्षेत् । एवमटवीमध्यभागे गजवृन्दनिवासस्थानसमीपे एतादृशप्रमाणयुते भूतले पूर्वोक्तेक्षु रुदलीघाससल्लक्यादिगजभक्षणसस्यानि वर्धयित्वा तादृशस्थलस्य मध्यभागे दशदण्डायतिप्रमाणं त्रिंशतिदण्डप्रमाणं पंचदण्डनिम्नमवटमेकं खात्वा तादृशावटस्य छादनमपि लघुवेणुदण्डादिभिराकलय्य निविडच्छादितं कारयित्वा तदुपरि मृत्परागादीन् प्रसार्य तदुपरि च सस्यादिवर्धनं कारयेत् । एवंरीत्या अधोभागे निम्नस्य अवटस्य स्थापनं तदुपरितलमल्पद्रव्यैराच्छादितं सस्यकदल्यादिलसितं च कारयित्वा गजप्रलोभने कृते सति तादृशकपटकार्यमविज्ञाय तादृशसस्यादिभक्षणाशया कदाचित् सत्वरपदन्वासमागताः वनगजाः तादृशगर्तसमीपागमनसमये पूर्वोक्तकृत्स्नप्रच्छन्नद्रव्याणि वेणुदण्डप्रमुखानि गजभारासहिष्णुतया क्षणादेव भ्रान्ति त्रुटितानि च भवेयुः । तस्मिन्नेव क्षणे तादृशवनगजानां च तस्मिन्नवटे हठात् पतनमेव निश्चितम् । किंच एतादृशगर्तस्थानं तावत् एकं वा क्वचित् अवटद्वयमितरत्र अवटत्रयं अथवा दशबधिकानि क्षुद्राणि अवटवन्धनानि कल्पनीयानीति केचित् । तच्च युक्तमेव मन्यामहे तत्रत्यगजवनस्थलानुगुणमिति । अपि च एवंरीत्या अवटस्योपरितले प्रकल्पितं कृत्स्नकार्यादिकं सर्वमप्यजानन्तः वनगजाः सर्वेऽपि एकस्मिन्नेव क्षणे तेषु तेष्ववटेषु पतिताः भीताः क्रुद्धाः बहिर्निर्गमनधावनादिकार्येष्वशक्ता भवन्ति । तादृशानां वनगजानामेवंरीत्या गर्तपतनानन्तरं तत्समीपस्थवृक्षादौ गूढगृहस्थिताः वीरभटकिगतादयः सहसा समागत्य एकद्वित्रिदिनपर्यन्तं निराहारान् प्रशान्तदर्पाधिकान् गजान् सर्वानपि सामवाक्यसत्यवाक्यशक्त्यवाक्यप्रयोगादिभिः सान्त्वयित्वा तदनु तमवटं सैकतमृदुपरागेष्टिकाखंडजालप्रपूर्णादिना तान् गजान् निरावाधान् कृत्वा तान् क्रमेण बहिर्निर्गतांश्च कारयित्वा तदनु तादृशवनगजानां कण्ठपादादिस्थानेषु पूर्ववत् करिणीभिः वीरगजैः वीरभटैश्च शृंखलादिभिर्वन्धनमाकलय्य स्ववशमानयेदिति तत्क्रमः । किंच एवंरीत्या काननतले प्रकल्पितेषु कृत्रिमस्वरूपेषु गर्तेषु जनानां पतनसमये केचित् गजाः नितरां भीतिमवाप्य भ्रमाशयाः विश्वासघातकाः सान्त्ववाक्यादिविमुखाः सुलभमसाध्याश्चाग्राह्या भवेयुः । अन्ये तु गजाः अवटेषु

पतनसमये जंघाशुंङावस्तकगादादिस्थानेषु मिथोवर्षणादिना वा पतनवेगाद्वा असाध्यत्रणादि-
कमपि भजन्ते । परे तु केचित् गजाः अशोमुखतया गर्तेषु पतनमाकलयेयुः । अन्ये तु
उत्तानरीत्या वा पार्श्वभागेन वा गर्तपतनादिकं प्राप्नुवन्ति । एतादृशसमये गर्तपतनसमये
केवांचित् गजानां प्राणहानिरपि जायते । अन्येषां गजानां असाध्यचिरस्थायि वैमनस्यं
वैरादिकं चोपजायते । अत एव एतादृशो गर्तबन्धः गजहानिकरत्वात् न प्रशस्त इति
महर्षयस्तत्त्वविदः वदन्ति । तथापि भूयालादयः बुद्धिमन्तः चिरपरिचयात् युक्त्या
उत्तमानमाधोराणादीनां साद्येन च स्वल्पनित्रमवटं निर्माय तादृशगर्तेऽपि वनगजानेतान्
बन्धयेयुरिति तदा न दोषप्रसक्तय इति ॥ स्पष्टमन्यत् ॥

एतावता ग्रन्थेन सुलभग्रहणं सुसिद्धं गजबन्धनवतुष्कस्वरूपमुपदिश्य भगवान्
नारदो मुनिः कस्मिन् वा समये तादृशवनगजाः सुलभग्राह्या भवेयुरित्याकांक्षायामाह —
वसन्त इत्यादिना । प्रायशः क्षितिमण्डले सर्वत्रापि देशेषु निवासभाजां सर्वेषामपि गजानां
ग्रहणार्हकालः वसन्तकालः ग्रीष्मकालश्च प्रशस्ततम इत्युपदेशः । वर्षाकाले तु ते गजाः
असाध्यमदाविष्टास्सन्तः सुलभग्राह्या न भवन्त्येवेति । एवं शरत्कालेऽपि केषुचित् देशेषु
कांभोजादिषु गजानां मदवृद्धिकर एव । अत एव बुद्धिमान् राजा देशभेदं कालभेदं
वृष्ट्याविर्भावादिकं काननभेदस्वरूपं गजकुलभेदादिकं च चिरेण ज्ञात्वैव गजबन्धनमार-
चयेदिति मुनेरुपदेशक्रम आदरणीयः । किंच काननोदरे एवंरीत्या गजबन्धनसमये
स्ववशनीतेषु महाप्रमाणेषु गजेषु केचित् शिशवः अन्ये तु तदपेक्षया वयसाधिका
बालाः परे तु मध्यमवयस्काश्च भवेयुः । तस्मात्तानपि तत्तज्जनयित्रीसमेतानेव स्वीकुर्यात् ।
वृद्धांश्च गजान् स्वीकृत्य स्वपुरगजशालासु संरक्षेत् । एवं प्रतिदेशं महीपालादिभिः
गजवृन्दपरिपालनमेव राष्ट्रक्षेमाद्यभिवृद्धये भवतीति ॥

इति गजशिक्षायां व्यक्तिटिप्पण्यां गजबन्धनरचनाक्रमकथनात्मकः

पञ्चमः पटलः

षष्ठः पटलः

VI, १-८ एतावता बन्धनेन भगवान् मुनिनारदः क्षितिमण्डले प्रसिद्धानां चतुर्विधानां गजबन्धानां स्वरूपपरचनाक्रमादिकमुपदिश्य तदनु गजानयनप्रकारमाह— एवं वनस्थल इत्यादिना । पूर्वोक्तप्रकारेण बन्धस्थलबद्धान् सर्वानपि वनगजान् सुबुद्धिभिः आधोरणादिभिः वीतशोकभयक्लेशादीन् कारयित्वा समुचितस्वादुभक्ष्यद्रव्यप्रदानादिना शपथवाक्यैः भो गजराज ! त्वामहं सर्वविधैरपि प्रयत्नैः सततं रक्षयिष्यामि । दुःखादिकं त्यज, तुष्टिं भज, मयि स्नेहबन्धं कुरु, मदीयमाज्ञां परिपालय, मयि द्रोहचिन्तादिकं न कदापि करणीयमित्यादिभिः शपथवाक्यैः, इत आगच्छ, तत्र विहरेत्यादिभिः सान्त्ववाक्यैरन्यैरपि पोषणक्रमैश्च सन्तुष्टान् कारयित्वा स्वदेशमानयेयुरिति । तथा गजानामानयनसमये स्व-वशवर्तिभिः शिक्षितगजैः महाकायैः तेषां वनगजानां पार्श्वरक्षणादिकं कार्यम् । ततः पश्चात्स्थले वीरभटादिरक्षणमिति तत्क्रमः । एवंरीत्या बन्धनस्थले बद्धानां वनगजानां आनयनसमये गजयात्रा तावत् प्रातःकाल एव प्रायशः प्रशस्ता । तदानीमेव तेषां स्थूलशरीरभाजां गतागतहानिराहित्यादिकमिति भावः । किञ्च गजयात्रा तावत् क्वचित् समयोचितकार्यनिर्वहणार्थं सायं समयेऽपि करणीया । पूर्वरात्रिकालेऽपि क्वचित् गजानयन-यात्रा प्रशस्तैव परिकीर्तिता । परन्तु निशार्धभागसमये गजयात्रा न श्लाघ्या कीर्तितेति । एतादृशसमये गजानयनसमये प्रतियोजनं तत्स्थलमपि गजविश्रान्तये कल्पनीयम् । एवं मार्गमध्यतले शश्वत् गजानां सलिलपानं छायानिषेवणं स्वाद्यभक्ष्यादिप्रदानं च गजानां मनस्तुष्टिपुष्ट्यादये भवतीति । किञ्च एवंरीत्या वनगजान् सर्वान् समानीय सुरक्षितान् नगरतलस्थापितासु गजशालासु सर्वकालानुगुणभक्ष्यप्रदानादिना रक्षामाकलयेदिति । रजत-सुवर्णमाणिक्यनीलवैडूर्यादीनि मान्यरत्नजालान्यपि सकलानि एतादृशोत्तमगजानां षोडशकलामपि नार्हन्तीति मुनिनैव भगवता नारदेन गजप्रशंसा निगदितेति मतिः ॥

VI, ९-१३ अनया रीत्या काननमध्यतलात् बन्धनस्थानेषु नवमाबद्धानां वनगजानामशिक्षितानां निजनगरादीन् प्रति आनयनं कालक्रमेण कारयित्वा उत्तमरक्षण-भाग्भिराधोरणादिभिरेव तेषां वनगजानां विविधा गजशिक्षा कल्पनीयेति उपदेष्टुमारब्धः भगवान् नारदो मुनिरादावेव तादृशानामाधोरणादीनां वीरभटानां सलक्षणक्रमं संग्रहेण उपदिशति—आधोरणास्त्वित्यादिना । सर्वेष्वपि देशेषु प्रायशः हस्तिपकादिभिरेव गजरक्षणं सर्वदा सम्यक्परिदृश्यते । नान्यैस्तथा तत् भवतीति । तस्मात् सर्वजीव-हितादिप्रदानकार्येषु दीक्षितो मतिमान् राजा प्रथमतः स्वस्वदेशेषु परम्परागतान् उत्तमगुणान् कुलीनानाधोरणानेव गजरक्षाकर्मसु नियोजयेदित्युपदेशक्रमः । लोके

तावन्मनुष्याणां सद्गुणादयस्तु विविधाः असंख्येयाश्च भवन्ति । तादृशेषूत्तमगुणेष्व-
संख्येयेषु हस्तिपकादिषु कानिचिदेव लक्षणानि मुख्यानि निर्दिशति मुनिः । यथा—सर्वेपि
आधोरणाः धीमन्तः गजप्रार्थनादिसभयानुगुणकार्यप्रयोगादिषु तत्क्रमनिर्धारणादि-
कार्यसमर्था धीः तादृशधिया स्वभावसंप्राप्तया मंडिता भवितव्याः । किंच प्राणिवात्सल्य-
बन्धिता वत्सकरिणीगजादिषु मनुष्यवाग्रहितप्राणिवर्गेषु सन्ततमात्रदृढवात्सल्य-
वन्तः गजभाषाक्रमज्ञाश्च ; तत्तद्देशभेदानुगुणं गजकुलभेदानुगुणं च मानुषाणामिव
गजनामपि भाषा भिन्नस्वरूपा भवति ; अतस्तादृशायाः गजभाषायाः समुच्चारणादि-
क्रमवेत्तारः । शूराः मदान्धानां बलाढधानां वनगजानां शिक्षाप्रयोगादिसमयेषु
अ[ति]धीरस्वभावाः, तेभ्यः स्वशौर्यादिप्रदर्शनपराः। दृढचेतसः गजपोषणादिकालेषु स्वशरीर-
श्रमग्लान्यादिकमप्यवि(ज्ञायअ)गणय्य तत्कार्यनिर्वाहणार्हदृढमानसाः । इङ्गितज्ञाश्च
तैस्तैर्गजैस्सूचितानां विविधानामिङ्गितानामिङ्गितकार्याणामपि यथाक्रमं वेत्तारश्च श्रेष्ठा
आधोरणा निगद्यन्ते । किंच एवरीत्या ये ये हस्तिपकाः युक्तिज्ञा गजपोषणतत्कार्यादि-
प्रदर्शनसमयेषु कालानुगुणगजबलानुगुणगजवयःक्रमानुगुणस्वयुक्तिशालिनः मृगयादिषु
समयेषु गजयुक्तिज्ञानवन्तश्च ये ये हस्तिपालाः क्रोधलोभविवर्जिताः
गजानां रक्षणविषये आहारप्रदानविषये तत्करणीयभारोद्बहनादिकार्येषु च यदि
गजस्खालित्यं मौढ्यं शाठ्यम् अथवा शिक्षावैकल्यविस्मृत्यादिना असमग्रत्वमन्यद्वा
वैपरीत्यादिकं तादृशसमयेष्वपि निजक्रोधलोभमोहादिकार्याणामप्रयोक्तारः भवितव्याः ।
अत एव तेषां गजानां स्वेषां च सौख्यादिप्राप्तिरिति भावः । किंच ये ये हस्तिपालाः
द्विपाहारविहारादिक्रमज्ञाः तेषां तेषां द्विपानां वयःक्रमानुगुणं कालक्रमानुगुणं च
प्रदेयानां सल्लकीखादिरपुण्ड्रेक्षुकदलीघासादीनां गुणदोषप्रमाणादिक्रमवेत्तारः । एवं
गजानां प्रातःकालविहार-सायंविहार-करिणीविहार-वत्सविहार-मृगयाविहार-स्वेच्छा-
विहारादिक्रमवेदिनश्च ते श्रेष्ठाः । अपि च ये ये हस्तिपालाः कुलवेदिनः काम्भोज-
काश्मीर - नेपाल-वङ्ग-कोसलादिगजकुलक्रम - तत्कार्यक्रम-तत्प्रमाण - तन्मूल्यादिनानाविध-
गजविषयज्ञानशालिनः ; ये ये गजपालाः सृणिकुन्तप्रयोगज्ञाः तेषु तेषु समयेषु आलस्य-
शाठ्यमौख्यादिदुर्गुणैर्यदि गजानां स्खालित्यमनैपुण्यादिकं वा विलोक्यते तदा
तत्समीकरणाय गजानां वयःक्रमानुगुणं कार्यानुगुणं कालानुगुणं च सृणेः, अकुशस्य, प्रेरण-
दण्डस्य, पादताडनस्य मस्तकादिस्थानेषु करस्पर्शनादिप्रचोदनायाश्च क्रमप्रयोग-क्रमायुध-
निर्माणक्रमादिवेत्तारश्च ; ये ये हस्तिपालाः द्विपसंपोषणादराः समयेषु केषुचित् स्वाहार-
कलनादीनप्यविगणय्य गजानामाहारप्रदानादिकमेव मुख्यं कर्मेति मन्यन्ते ; ते च
हस्तिपालाः श्रेष्ठा इति कीर्त्याः । किंच एवरीत्या ये ये हस्तिरक्षिणः गतिशिक्षासु

कुशलाः गजेभ्यः नानाविधशिक्षाक्रम-गतिक्रम-धावनक्रमादीनां प्रयोगसमयादिवेत्तारः तत्र कुशलाश्च प्राप्तनैपुण्याश्च श्रेष्ठा एव । ये ये आधोरणाः मृगयास्वपि लालसाः तेषां तेषामुद्यानतलानां सस्यक्षेत्राणामन्येषां वा संक्षोभादिकं यदि मत्तैर्वनगजैस्समाकलितं तादृशसमयेषु तं विषयादिकं राज्ञे विज्ञाप्य तदाज्ञावशादिना स्वयमपि देशक्षेम-सिद्धिस्थापनाय बद्धप्रेमाणः गजमृगयाक्रमविदः सिंहशार्दूलादिदण्डनमृगया-क्रम-तदर्हकालतदनुगुणसामग्रीसंपादनसमर्थाश्च श्रेष्ठाः । एवं हस्तिपालनकर्मणि नियोगभाजः सर्वेऽपि गजदण्डक्रमं तत् समयादिकं सामवाक्यप्रदानादिकं सर्वमपि ज्ञात्वा उचितसमयेष्वेव तत्प्रयोक्तारो भवितव्याः । अन्यथा अकालदण्डने अत्युग्रदण्डने वा कारणं विना दण्डने वा कृते (यदि तदा) तैर्गजैर्बलाब्धैः क्रुद्धैः महत्यो विपदः समुत्पाद्यन्ते इति भावः । एवं गजवृन्दाय दानादिकमकालकृतमपि विफलायेति । अपि च गजानां वनादानीतानामथवा देशान्तरात् क्रीत्वा समानीतानां सर्वेषामपि दन्तनख-मुखनयनमस्तकादिस्थानविवृद्धिं मस्तकभागेषु रोमावलिविवृद्धं प्रथमसंवत्सर-द्वितीय-संवत्सरादि-गजवयःकालादिकं च दिनक्रममासक्रमादिपरीक्षया भृशं निश्चित्य तादृश-वयःकालानुगुणं गजानां क्षेमसिद्धये शिक्षाक्रमप्रदानशीलाश्च हस्तिपालाः श्रेष्ठाः महीपालादिभिर्धनादिना संमान्या इति व्यवस्था । एवं ते सर्वेपि हस्तिपालाः तच्चिकित्सा-क्रमविदो भवितव्याः । तेषां गजानां बाल्ये वा वयसि मध्यमे वार्षिके आहारदोषैर्वा आहाराधिक्यप्रदानादिना दुराहारप्रदानादिना नितरां स्वल्पाहारदानेन कारणै-रन्यैर्बहुविधैः यदि कदाचित् उग्रनेत्रव्याधि-पादत्रण-मस्तकघट्टनत्रणादिभिः व्याधयः भवेयुः, तदा तादृशरोगनिवारणपटूनां विविधानामौषधानां सज्जीकरणं तत्प्रयोग-क्रमादिकञ्च ज्ञात्वा तद्रक्षकाश्च भवितव्याः । अत एव तेषां महापुण्यादिवृद्धिरिति भावः । भूपचित्तानुवर्तिनः ये ये गजपालाः महीपालमन्त्रिसेनाधिपप्रमुखानां नेतृणामाज्ञानुगुणं गजरक्षणकर्मसु निरताः तेऽपि उत्तमगुणशालिन इति सतां महीपाला-दीनामाज्ञाकरणमेव गजानां श्रेयसे भवति । वयमेव गजगुणशीलादिवेत्तारः, न भवन्त इति भूपालादीन् प्रति गजपालैस्सर्वदा गर्वादिवाक्यानि न वक्तव्यान्येव । परन्तु समुचितसमयेषु कार्यानुगुणमुचितविज्ञापनादिकमेवाचरणीयम् । अथमेव मुख्यो गुणो गजपालकानामिति । उपमर्दसहाः शश्वदिति—किञ्च ये ये आधोरणाः वत्सकुलकरिणी-गजवृन्दादीनां उपमर्दादि क्लेशसहाः तेऽपि श्रेष्ठाः । गजशिक्षादिसमयेषु विविधेषु लोके तावत् अधोरणानामुपमर्दसमर्दपीडाताडनभयोत्पादनतर्जनादयः गजकृताः सर्वत्र सुप्रसिद्धा एव । किञ्च वनवृक्षदिवेदिनः गजानामाहारद्रव्यसंपादनार्थं राष्ट्रकार्यादिसिद्धयर्थं च तेषां तेषां वनवृक्षाणां खदिरखर्जूरपनसनारिकेळसप्तपर्णादीनां नामदारुगुणतद्वयःकमदार्या-

दिज्ञानशालिनश्च हस्तिपाः उत्तमाः । आदिशब्देन गजप्रियाः लतादयश्च निर्देश्याः । अपि च आधोरणानां सर्वेषामपि गजमार्गज्ञानं युक्त्या चिरपरिचयादिना ज्ञातं सत् बहुफलप्रदं निर्दिष्टमिति । स्वगजानामागमनमार्गज्ञानं परगजानामागमनमार्गज्ञानं वननदी-गुहाकुञ्जादिस्थलस्वरूपज्ञानं परमोपकारकं भवति हस्तिपालानामिति । एवमत्र मुनिना नारदेन संगृह्याधोरणगुणाः प्रतिपादिताः । एतादृशगुणास्सर्वेऽपि हस्तिरक्षकाणां वीरभटादीनां च बहूपकाराय राजसंमानादये कीर्तये पुण्याय च प्रभवन्तीति । अत एव महीपालादयः एतादृशसद्गुणशालिन एव आधोरणान् तद्भृत्यान् गजरक्षकांश्च परीक्ष्य चिरेण गजरक्षाकर्मणि नियोजयेयुरिति संक्षेपेणार्थविवृतिः ॥

इति गजशिक्षायां व्यक्तिटिप्पण्यां गजानयनक्रमहस्तिपालरक्षणक्रमकथनात्मकः

षष्ठः पटलः

सप्तमः पटलः

VII, १-२७ अथास्मिन् सप्तमे पटले वनभागादानीतानां गजानां निवासार्थं सर्वविधशुभलक्षणसम्पन्नां गजशालां महीपालादयः निजनगरे स्थापयेयुरित्युपदिशति मुनीश्वरो नारदः—नगरान्तस्थल इत्यादिना । प्रधाननगरस्य मध्यस्थले वा नगरान्तरस्य मध्य भूभागे स्वकीये राष्ट्रे समुचिते स्थले क्वचित् तादृशनगरस्य दुर्गस्य वा बहिःप्रदेशे सा गजशाला महीभृता निर्माप्या भवति । अपि च सकलविधकार्यसौकर्यादिसिद्धये तादृशगजशाला नगरस्य वा प्रधाननगरस्य नातिदूरस्थिते भूमितले स्थापनीयेति फलकथनम् । अतस्तादृशीं गजशालां प्राचीदिङ्मुखस्थापितप्रधानद्वारभासुराम् अथवा क्वचित् तत्रत्यस्थलानुगुणं उत्तरदिङ्मुखस्थापितप्रधानद्वारां स्थापयेदिति तदीयद्वार-दिङ्नियमक्रमः शिल्पशास्त्रोपदिष्टः आदरणीय एव सर्वैः भूयसे श्रेयसे । अयमुत्तमः पक्षः इति भावः । क्वचिद्देशे तत्रत्यनगरस्थित्यनुगुणं गजशालायाः पश्चिमदिङ्मुख-प्रधानद्वारकल्पनमपि न दोषाय शुभादये इति । अयं मध्यमः पक्षः इति शास्त्रविदामाशयः । सर्वथा दक्षिणदिङ्मुखप्रधानद्वारसहितगजशाला न प्रशस्तेति व्यवस्था । किंच भूमिपालाः एतादृशगजशालास्थापनाय सहस्रदण्डप्रमाणां(ण)दीर्घाकारभूमिं वा क्वचित् तदधिकप्रमाणां भूमिं स्वीकुर्यात् । किंच दीर्घप्रमाणापेक्षया वैशाल्याधिक्यप्रमाणभूमिरपि गजशाला-स्थापनाय प्रशस्तैव । वैशाल्यापेक्षया दीर्घादिकप्रकल्पनं क्वचिद् गजशालायां सम्मतम् । अथवा नृपादीनामिच्छा(स्थला)नुगुणम् स्थलानुगुणं वा चतुरश्राकारप्रकल्पनयुता च

प्रशस्ता भवतीति तत्कल्पनस्वरूपव्यवस्था । किंच गजशालानिर्माणार्थं स्वीकृतायां निम्नोन्नतपाषाणखण्डभस्मास्थिखण्डादिभूदोषरहितायाम् उत्तमायां भुवि प्रथमतः प्रथम-प्राकारकल्पनम् । तदन्तस्थले द्वितीयप्राकारकल्पनम् । तदन्तस्थले तृतीयप्राकारकल्पनं च क्रमादेवं निर्माप्यम् । तादृशप्राकारनिर्माणं तावत् परस्परं बहुदूरस्थितं तिर्यग्ङ्गणसंयुक्तं चतसृष्वपि दिशासु गमनागमनयोग्यमहाद्वारसंयुक्तं प्रकल्पयेत् । किंच प्राकारस्य प्रथमस्य मध्यस्थाने महाद्वारमेकं स्थाप्यम् । क्वचित् तादृशमहाद्वारद्वयसहितमथवा द्वारत्रयसहितमपि कल्पनं निर्माप्यम् । द्वारचतुष्कस्थापनमपि प्रशस्तिलाभादय इति । एवमेव प्रतिप्रकारतले द्वारस्थापनं दृष्टिदोषसूत्रदोषवैषम्यादिरहितं कल्प्यम् । किंच तादृशमहाद्वाराणां दृढकवाटयोजनं क्वचित् संमतमेव । तादृशकवाटहीनमहाद्वारकल्पनमपि न दोषायेति तद्व्यवस्था च ज्ञेया । अपि च एवंपरीत्या प्रकारभित्तिनिर्माणानन्तरं तृतीयप्राकारस्थांतः-स्थले मध्यभागे महाचत्वरस्थापनं कतिपयवृक्षसहितमथवा तद्विहीनं प्रकल्पयित्वा तादृश चत्वरस्थानस्य किंचिद्दूरे प्राच्यां दक्षिणायां प्रतीच्याम् उदीच्यां च दिशि महाङ्गण-निर्माणं परस्परमिलितमेव निर्मापयेत् । तस्मिन्नेवाङ्गणतले बहुसंख्याकानां गजनिवासाई-दैर्घ्यवैशाल्यप्रमाणोपेतानां क्षुद्रमन्दिराणां निर्माणमादिशेत् । तथा च तृतीयप्राकारतले अष्टाविंशत्यधिकशतमन्दिरनिर्माणं गजनिवासाय निर्मापयेदिति फलितोऽर्थः ज्ञेयः । किंच अनयैव शैल्या द्वितीयप्राकारतलेऽपि अष्टाविंशत्यधिकशतमन्दिरनिर्माणम् । तृतीयप्रकारतलेऽपि अष्टाविंशत्यधिकशतमन्दिरनिर्माणमाकल्पनीयम् । तथा च द्विनवतिसंख्यायुतशतत्रयाणां गजानां नित्यनिवासार्थमियं गजशाला च प्रकल्पिता स्यादिति व्यवस्था । सर्वास्वपि गजशालासु एकद्वित्र्य्यादिप्राकारस्थापनं तदन्तर्भागे मन्दिरनिर्माणं च भूपालादीनामिच्छासौकर्याद्यनुगुणं स्वकीयगजसंख्याक्रमानुगुणं च [इति] निर्मापणीय-नवीनमतक्रमश्च ज्ञेय इति । तथा च एवंपरीत्या प्राकारनिर्माणानन्तरं तदन्तःस्थले क्षुद्रमन्दिरसहितानामङ्गणानां स्थापनं च रचयित्वा तादृशाङ्गणकोणतलेषु तत्र तत्र गजपानाय जलवेदिकाः तृणसल्लव्यादिभक्ष्यद्रव्यस्थापनवेदिकाः नानासमयेषु सौकर्य-वर्धकानि निर्माणान्तराणि च युक्त्या शिल्पिवरैः दोषहीनानि लक्षणोपेतानि च निर्मापयेत् । अपि च तादृशाङ्गणतलेषु स्थापितमेकैकं क्षुद्रगृहम् एकैकस्य गजस्य निवासाय निर्दिशेदिति । किंच एतादृशी हस्तिशाला तावद् गजानां मदान्धानां मस्तकघट्टनशुण्डा-दण्डपादघट्टनादिवहुविधोपमर्दने कल्पितेऽपि यथा न भिन्ना शायिता न भवेत् तथा दार्ढ्यल(भा?)सितैव प्रकल्पनीयेत्युपदेशः । किंच सुधेष्टकादियोजनादिना मासक्रमेण दृढामिमां गजशालां निर्मापयित्वा प्रतिक्षुद्रगृहं गजबन्धनस्थानसमीपे बहून् शिलाखण्डान् गजपादबन्धनार्हायःशृङ्खलादिसंबलितान् तत्र तत्र स्थापयित्वा प्रथमद्वारादिमुख्यकल्पनस्य

मौलिभागे करण्डं वा शिखरं देवताप्रसादसिद्धयर्थं स्थापयेत् । किंचास्यां गजशालायां प्रतिशुद्धमन्दिरं महागवाक्षस्थापनं शिल्पिवरैः यथाक्रमं स्थापयित्वा तादृशप्रथमावरण-
बहिःस्थले प्रधानद्वारस्य पार्श्वयोरुभयेरपि अतिदीर्घाकारां नानागृहयुतां महावेदीं निर्माप्य
तेषु नानागृहेषु हस्तिपकादीनां नित्यावासस्थानं तदङ्गणस्य बहिःप्रदेशे आयुषशालां च
प्रकल्पयेदिति । किंचास्यां गजशालायां तादृशाङ्गणान्तर्भागे चत्वरसमीपे वा प्रथमावरण-
द्वारस्य नातिदूरे देशे गजाहारद्रव्यस्थापनगृहमादिशेत् प्रकल्पयेत् ॥ स्पष्टमन्यत् ॥

इति गजशिक्षायां व्यक्तिटिप्पण्यां गजशालालक्षणकथनात्मकः

सप्तमः पटलः

अष्टमः पटलः

VIII, १-१२ अथास्मिन् अष्टमे पटले सर्वत्र क्षितिमण्डले तत्र तत्र
निवासभाजां सर्वेषामपि गजानां नितरां गूढानि यानि शृंगारचेष्टादीनि तानि सर्वाण्यप्यहं
स्पष्टमुपदिशामीति वास्तवं प्रति भगवतो मुनेर्नारदस्य प्रतिज्ञाक्रमः । किं चास्मिन् पटले
कुञ्जादिस्थानेषु जनितानामिभशिशूनामेकसंवत्सरगळनावधि यानि यानि विहारचेष्टाकार्या-
दीनि तान्यपि मुनिना निगद्यन्त इति विषयक्रमः । एतादृशगजरहस्यचेष्टादिज्ञानप्राप्त्या
जातानां गजशिशूनामेकमासद्विमासादिवयःक्रमज्ञानप्राप्त्या च हस्तिपालानां भूपालानामन्येषां
च जनानां महान् लाभः कीर्त्यादिश्च भवेदिति तत्फलकथनम् । अपि च लोके तावत्
देवयक्षगंधर्वोरगराक्षसमानुषादीनां यथा वा यौवनकाले कामप्रवृद्धिराकलिता भगवता
पद्मयोनिना तथैव सर्वेषामपि गजानां कामप्रवृद्धिरपि प्रायशो नितरां गूढा सूक्ष्मं प्रदृश्या
भवतीति । अत एव सर्वे गजास्तादृशयौवनकालमवाप्य विविधशृंगारविलासभाजस्सन्तः
करिणीसमीपमासाद्य तत्र तत्र मनोहरस्थानेषु स्वशुण्डादण्डेन करिणीकण्ठसमाश्लेष-
तदङ्गस्पर्शनादिकं रहःस्थले मुहूर्त्तत्रयकालमथवाधिककालेन मैथुनक्रियादीन् नानारूपशृंगार-
चेष्टादिकानाकलम्य तदानीमेव तासां करिणीनां गर्भप्रदानशीला भवन्तीति तत् रहस्य-
क्रियाक्रमः । एवंरीत्या संप्राप्तयौवनविलासैः बलाढ्यैः पुरुषगजैः साकं चिरं विहृत्य
संप्राप्तगर्भाः करिण्यः सर्वा अपि क्रमेण गर्भभारात् श्रान्ताः सत्यः मन्दगतयः गर्भालस्यादिना
स्वयं मिताहाराश्च भवन्ति । एवंरीत्या संप्राप्तगर्भानां तासां करिणीनां समीपत एव ते
पुङ्गवाः कामासक्तास्सन्तः तासां करिणीनामाहारार्थं स्वादूनि मधुराणि क्लृप्तीपुङ्खु-
कदलीनाळादीनि स्वशुण्डादण्डेनाहृत्य द्युः । सन्ततं तन्निकटतटमेवाश्रित्य तद्रक्षणशीलाश्च

भवेयुः । करिणीनां गर्भप्राप्तिकाले यौवनमदावेशादिलसितास्सेऽपि गजाः नानाविधोपलालनमनेकविधशुश्रूषादिकं च कौतूह(ल)ककामप्रीत्यादिना कलयेयुरिति व्यवस्था । अत एवरीत्या पुङ्गवैः कलितरक्षणाः भगवता विधिना च रक्षितास्ता सर्वाः करिण्यस्तु शीतळमनोहरकुञ्जादिस्थानेषु क्रमेण गर्भमासकालं नीत्वा विंशतिमासान्ते मनोहराङ्गं गजशिशुं सूते (मनोहरांगान् गजशिशून् सुवते) । काश्चित् करिण्यस्तु द्वाविंशतिमासगठनानन्तरमेव प्रसवमुत्पादयन्ति । अन्यासां कासांचित् करिणीनां चतुर्विंशतिमासगठनानन्तरमेव गजशिशोरुत्पत्तिरिति करिणीगर्भकालः निर्णीतो भगवता मुनिना नारदेन नातः परमिति । लोके तावत् मानुषस्त्रीगर्भकालमासापेक्षया द्विगुणितमासकालेष्वेव करिणीनां प्रसवकालः भगवता परमेष्ठिना समाकलितः । तमेव दीर्घकालं गजगर्भकालमिति मानुषा वदन्तीति । सर्वेष्वपि प्राणिषु गजानामेव शरीरस्थूलत्वौ-न्नत्यादिः । अत एव करिणीनामपि प्रसूति(गर्भ)कालस्याधिक्यमपि विधिना संकलितमिति भावः ।

VIII, १३-२० जातशिशुरिति—एवंरीत्या समुचितसमये विधिनिर्मिते कुञ्जादिस्थलेषु संजातः गजशिशुस्तावत् धेनुवत्ससमानौन्नत्ययुतःसन् निर्मीलिताक्षस्तत्रैव स्थले निश्चलाङ्गस्तिष्ठति । तादृशं गजशिशुं तदा सा तु जनिनी करिणी स्वयमपि निराहारा सती तत्समीप एव तद्रक्षामातनोति । अथ द्वितीये दिवसे संप्राप्ते सति त(य)दा जातस्य शिशोः (किञ्चित्) स्वरूपक्षुद्बाधा जायते, तदा मातुः करिण्याः स्तन्यपानासक्तो भवति । किञ्च तृतीये दिवसे वा चतुर्थे दिने गजशिशूनां नयनानि उन्मीलितानि भवन्ति । क्रमेणाथ ते शिशवः शश्वत् निद्रासक्ताः स्तन्यपायिनश्च भूत्वा द्रुतपदस्सन् इतस्ततो भावन्ति क्रमेण मृदुवासादीनां अग्रभागभक्षणशीलाश्च भवन्ति । एवं प्रथममासपर्यन्तं गजशिशूनां वृद्धिक्रमः अथ द्वितीये मासि संप्राप्ते सति तृणखादी शिशुः । चतुर्थे मासि जनन्या सह नातिदूरं वनतलं गच्छति । पंचमे मासि नानाविधमनोहरलीलादिप्रदर्शनः । एवंरीत्या गजशिशुस्तावत् मानुषशिशुरिव मासक्रमेण क्रमवृद्धिमवाप्य पुष्टाङ्गः नयनानन्दकरश्च भासते इति । स्पष्टमन्यत् ।

इति गजशिक्षायां व्यक्तिटिप्पण्यां

अष्टमः पटलः

नवमः पटलः

IX, १-४ अथास्मिन् क्रमप्राप्ते नवमे पटले सर्वेषामपि गजशिशूनां गजशिक्षा-
क्रमं वक्तुमारब्धः भगवान् नारदो मुनिरादौ द्वितीयवत्सरवयस्कानां गजशिशूनां
लक्षणादिकं संग्रहेणोपदिशति—द्वितीये वत्सरे इत्यादिना । पूर्वोक्ते अष्टमे पटले
गजशिशूनां जन्मदिनप्रभृति प्रथमसंवत्सरगलनपर्यन्तं यानि यानि लक्षणानि दृश्यानि
भवन्ति तद्रूपादिकं उपपादितमिति । अत एवास्मिन् पटले द्वितीयसंवत्सरकालमारभ्य
गजकार्याणि निरूप्यन्त इति । लोके तावत् सर्वेऽपि गजाः प्रायशः द्वितीयसंवत्सर-
मासाद्यैव प्रथमवत्सरापेक्षया बलाधिक्यभासुराः सन्तः त्वरितगमनाश्च भवन्ति । किं च
गजशिशूनामस्मिन् द्वितीये वयसि मातुः स्तन्यपानादिकं कादाचित्कमेव निर्णीतम् ।
इतः पूर्वं प्रथमवत्सरगलनपर्यन्तं सर्वेऽपि गजशिशवः प्रायेण प्रतिदिनं वारत्रयं स्तन्यपानरता
एव । केचित् शश्वत् स्तन्यपानासक्ताः इति तन्नियमः । विशेषान्तराणि तु स्पष्टार्थ-
कान्येव । अत एव न व्याख्यातानीति ॥

IX, ५-१० अथ तृतीयवर्षवयःकालभाजां सर्वेषामपि गजशिशूनां लक्षणानि
व्यनक्ति—तृतीये इत्यादिना । तृतीये संवत्सरे संप्राप्ते सति गजशिशवः सर्वेऽपि नानाविध-
गजशिक्षाभ्याससमर्था भवन्ति । केषुचिद्देशेषु केचित् गजाः तृतीये संवत्सरे चतुर्थे
संवत्सरे च शिक्षार्हा निगदिता इति । तथा च तृतीयाब्दकालमारभ्य सप्तमवर्षावधिक
एव सर्वेषामपि गजशिशूनां शिक्षाभ्यासार्हकाल इति फलितोऽर्थो ज्ञेयः । परन्तु तत्र
गजकुलानां तेषां तेषां स्वरूपगुणादिकं तेषां तेषां गजशिशूनां बुद्धिशक्तिप्रसारगुण-
शीलादिकं च ज्ञात्वा सम्यक् परीक्ष्य च हस्तिपकादयः गजशिक्षाभ्यासकर्मणि निरता
भवेयुरिति उपदेशक्रमश्च ज्ञेयः । अयं तु विषयः प्रसक्तानुप्रसक्तया निगदित इति ।
अथ क्रमप्राप्तानां तृतीयवर्षवयस्कानां गजशिशूनां स्वरूपादिकं कथं ज्ञेयमित्याकांक्षाया-
माह—समां प्राप्य तृतीयामित्यादिना । तृतीयसंवत्सरवयस्काः गजशिशवः सर्वेऽपि
अतीव त्वरितपदविन्यासा भवन्ति । एवमस्मिन्नेव वयसि गजशिशूनां बालदन्तयुगल-
प्रादुर्भावश्च निश्चितः । तीक्ष्णमेधासमन्विताः बहुविधशिक्षार्हदृढस्मरणबुद्धिप्रसारा-
दिना समुज्ज्वलाश्च । अपि चास्मिन् तृतीये वत्सरे प्रायशः गजशिशवः सान्द्रशरीरत्वग्-
भागाः निविडसन्धिवन्धाश्च विलोक्यन्ते । किंचास्मिन्नेव वयसि केषांचित् गजशिशूनां
मुखमध्यभागे शुण्डाप्रारम्भतले च रक्तवर्णविन्दूनां बहूनामाविर्भावश्च निश्चितः ।
परेषां गजशिशूनां तु कर्णतालमध्यतले कर्णाग्रभागेष्वथवा कर्णरन्ध्रयुगलसमीपतले
तादृशरक्तवर्णाकाराणां विन्दूनाम् उत्पत्तिरपि दृश्या भवेत् । किञ्चास्मिन्नेव तृतीयवयसि

गजशिशूनां मस्तकभागेषु निविडरोमावलिप्राप्तिश्च । एवं ज्ञापकशक्तिदृढस्मरण-
शक्त्यादिना श्लाघनार्हाः क्रमेण पुष्टाङ्गाः मुहुर्मुहुर्मनोहररींकारकारिणः आधोरणादि-
निर्दिष्टाज्ञासु स्थानादिषु च अचञ्चलस्थितिभाजश्च विलोक्यन्ते । अपि चास्मिन्नेव वयसि
केषांचित् गजशिशूनां गजशिक्षाभ्यासादिकालेषु स्वरूपकोपप्राप्तिश्च भवेत् ।
[अ]श्रमादिस्तत्र हेतुरिति ॥

११-१३ चतुर्थवर्षवयस्का गजाः कथं ज्ञेया इत्युक्ते तेषां लक्षणान्याह—
वृक्षाणामित्यादिना । तृतीयवर्षापेक्षयाऽस्मिन् चतुर्थे वर्षे सर्वेऽपि गजशिशवः बलाधिक्य-
मवाप्य स्वजात्यनुगुणलीलासु बद्धाशयास्सन्तः मार्गमध्यतलस्थितानां समीपस्थितानां
वृक्षाणां भञ्जनाय कृतप्रयत्नास्सन्तः स्वशुण्डादण्डमतिदीर्घं प्रसारयित्वा तादृशवृक्षशाखा-
भञ्जनव्रुटनमाचरन्ति । समयान्तरे दारूणां भित्त्यादीनां च भञ्जनादिषु कृतप्रयन्नाश्च
भवन्ति, दर्पाद्यावेगात् स्वजातिप्रयुक्तादिति । प्रबलगजसाध्यकार्यादिषु लौल्यादेते
चतुर्थवर्षवयस्का गजशिशवः प्रयत्नं कुर्वन्तीति स्वभावकार्यवर्णनक्रमः । अपि च
जाठराग्नेराधिक्यमवाप्य शश्वदाहारास्वादनपरा दृढशुण्डाः भृशधावनादिषु जङ्घापादादि-
सन्धिवन्धेषु संप्राप्तबलाः कार्यशिक्षणादौ दृढज्ञानवन्तः नियमेन प्रातःकाले सायंसमये
च मन्दगतिवेगगतिधावनगत्यादिषु प्राप्तलौल्याः स्वयूथगजशिशुभिस्समानवयस्कैः
वयसाधिकैर्गजैश्च मिलित्वा कोलाहललीलादिक्रमाकलयेयुरिति । एवं चतुर्थवर्षवयस्क-
गजानां लक्षणं संग्रहेणोक्तम् । लक्षणान्तराणां परिज्ञानं तु चिरपरिचयादिनैव
प्राप्तव्यमिति तत्क्रमः । एवं सर्वत्रापि व्यवस्थाशैली ।

१४-१७ तत इति—पञ्चमवर्षमासाद्य गजाः सर्वेऽपि दृढपादादिसन्धिवन्धाः
अत एव शरप्रसारवत् अतिवेगगतिशालिनः नारिकेलपलाशसप्तपर्णवृक्षशाखादिनैकद्रव्य-
भक्षणशीलाश्च भवन्ति । इतः परं(पूर्वं ?) गजशिशूनां रात्रिकाले मुहूर्त्तद्वयमुहूर्त्तत्रयपर्यन्तं
निद्राप्राप्तिस्सञ्जाता । एतादृशपञ्चमवर्षकालमारभ्यैव सर्वेषां गजानां तादृशनिद्रायाः संकोच
इति व्यवस्था बोध्या । किञ्च पञ्चमवर्षगजाः शिक्षाप्रयोगसमये किञ्चित् बुद्धिश्रमं
शरीरश्रमादिकमप्यवाप्य स्वरूपकालविश्रान्तये सस्पृहा भवन्तीति । किञ्च एते गजाः
दूरमार्गगमनागमनकार्येषु समर्थाः आधोरणादिभिराकलितामाज्ञां शिरसा प्रतिगृह्य
तदनुगुणकार्यव्यापृताः मुहुर्मुहुः कार्यादिषु प्रेरिता अपि सन्तुष्टमानसाः तदाचरणपराः
मध्याहादिसमयेषु सूर्यातिपततनवः वृक्षाणां निविडां छायां आश्रयन्ते । किञ्च एतेषां

गजानां पञ्चमवर्षवयःकालमारभ्यैव क्रमेण कामोत्पत्तिः । अत एव प्रथमयौवनकाल-
भाजामेतेषां नयनान्याननतलानि शुण्डादण्डाश्च मनोहरकान्तिभासुरा भवन्ति । अपि च
दन्तयुगलस्य दाढ्याधिक्यं धीरमत्तित्वं चोद्भवति । केषांचित् शिशूनां पंचमवर्षकाल-
मारभ्यैव गण्डतले मदजलस्रावस्य प्रादुर्भावः दृश्यो भवतीति मुनेर्नारदस्योपदेशः ।
देशभेदेन गजजातिमेदादिना च सप्तमवर्षे वा अष्टमे नवमे वर्षे गजानां गंडयोः मस्तके
च मदजलप्रसार इत्यपि च क्रमो ज्ञेयः । किंचास्मिन् वयसि पञ्चमे केचित् गजशिशवः
शिक्षाप्रयोगादिकार्यसमयेषु स्वरूपकालं स्वालित्यमवाप्य दण्डनार्हा भवन्तीति । तथाप्येते
मनोहरसौन्दर्यमंडिता राजन्त इति ।

१८-२१ मस्तक इति—षष्ठवर्षवयःक्रमभाजां सर्वेषामपि गजानां भद्रजाति-
जनितानामथवा मन्दजातिजनितानां उत्तमवृत्तजननभाजां मस्तकभागे कर्णयोः शुण्डाग्रे
उदरपार्श्वयोरपि मदजलस्रावः सन्ततं दृश्यो भवेत् । कामाधिक्यप्राप्तिवशादिति भावः । किंच
सप्तमे(षष्ठे) वयसि स्थिताः वारणाः नितरां पुष्टिभाजः हस्तिपालनिर्दिष्टविविधकार्यादिक्रमं
सम्यक् स्वबुद्धिविकासेन ज्ञात्वा तन्निर्वहणशीलाश्च भवन्ति । किंचास्मिन् वयसि केचित्
गजाः समवयस्कानां करिणां वयसाधिकानां करिणां च पुरतः स्थित्वा गमनं वा
शिक्षाप्रयोगक्रमं कार्यान्तराणि च साधयितुं यतते । किंच एते गजाः गजपालकादीनामि-
ङ्गितक्रमादीन् ज्ञात्वा तत्र तत्र कर्मणि विगलितभयाः स्वकीयं बलपौरुषादिकमपि
प्रदर्शयन्ति । किंच केषांचित् गजानां महाबलपराक्रमादिभाजामस्मिन् षष्ठे वयसि
कामाधिक्यमुपलक्ष्यते । तेन कारणेन मदोद्धताः प्रहृष्टमेढ्रास्सन्तः करिणीं निरीक्ष्य तत्र
तत्र तद्भोगाय तामनुधावन्ति । अपि च एतादृशकामोद्रेककाले चपलमानसाः केचित्
गजाः शिक्षाप्रयोगादिकार्याचरणं कर्तुं प्रायशः असमर्थाश्च भवन्ति सूढात्मानः धीमौढ्य-
युताश्च क्षणकालं वा एकमुहूर्तमथवा मुहूर्तद्वयकालं कामपरवशा एव विलोक्यन्ते ।
तथापि मुहूर्तान्तरे ते तु गजाः विमलधियस्सन्तः निजगम्भीरस्वभावादिना निर्जितकाम-
वेगादयः दृश्यन्ते । एवं निजशिक्षादिकं सर्वमपि स्मरं-स्मरं हस्तिपालादीनामाज्ञानुगुणं
तदाचरणलालसाश्च भवन्तीति क्रमः । तथाच अस्मिन् षष्ठे वयसि गजास्सर्वेऽपि
क्षणकालं प्रथमकामोद्रेकमाप्नुवन्ति । तादृशकालेषु ते क्रियाऽसमर्था भवन्ति स्वभावचाप-
ल्यात् । तथापि मुहूर्तान्तरे ते आत्मीयं विमलस्वभावं शिक्षाकल्पनादिना समुज्ज्वलितं
गुणजालं च प्रकटयन्तीति निष्कृष्टार्थक्रम इति ॥

२२-२५ सप्तमाब्दमिति—सर्वेष्वपि देशेषु निवासभाजा गजाः स्वकीये
सप्तमे वर्षे हस्तिपालादिभ्यः संप्राप्तसकलविधशिक्षाक्रमाश्च भवन्ति । तथा च तृतीयवर्ष-

मारभ्य एतादृशसप्तमवर्षकालावधिकमेव गजानां सर्वेषामपि उत्तमशिक्षाप्रयोगसमय इति व्यवस्था । किंच दिनक्रमेण मासक्रमेण संवत्सरक्रमेण च वृद्धिभाजः एते सप्तमवर्ष-वारणाः संफुल्लनयनाः क्रमविस्तृतविशालमुखभागाः पूर्वसंवत्सरापेक्षया नितरां प्रवृद्धकाम-वेगाः अत एव नानाविधकामलीलास्त्रेव प्रदत्तमानसाः वनभागेषु नितरां प्रमत्ताः स्वेच्छा-सञ्चारक्रमेण संप्राप्तविलासाश्च परिदृश्यन्ते । एवं वनभागवासिनां गजानां लक्षणम् । वनात् नगरादिकमानीताः गजास्सर्वेपि एतादृशसप्तमे वयसि पूर्वोक्तरीत्या (एतस्मिन् सप्तमे वयसि) संप्रवृद्धकामवेगाः अपि शिक्षादिना समुज्ज्वलितचेतसः निर्जितकामवेगाः सकलविधकार्याचरणदत्तादराश्च भवन्ति । अस्मिन् किल सप्तमे वयसि समुचितसमय एव गजाः करिणीसमीपे प्रवृद्धं निजकामवेगं प्रदर्शयन्तीति क्रमः । तत्र हेतुः शिक्षाप्रयोगादिरेव । अत एवरीत्या विजितकामक्रोधादयः गजाः बहुदूरमार्गगमनादिषु नानाविधक्लेशसाहा-त्यकदुर्गुणाः अत एव दण्डनादिदूरगाः समुज्ज्वलितधीभृतश्च विलोक्यन्ते ।

२६-२८ संप्राप्त इति—अष्टमं वर्षमासाद्य सर्वेऽपि गजाः नितरां प्रवृद्धदृढस्थूल-दन्तयुगलाः पूर्वसंवत्सरापेक्षया सौन्दर्याधिक्येन यौवनप्रवृद्ध्या च नराणां नयनानन्ददायिनश्च दृश्यन्ते । किंच पूर्वोक्तरीत्या वनचराः गजाः एतस्मिन् वयसि नितरां कामवेगमवाप्य करिणीभोगलालसास्तदन्तिकोपसर्पणपराः सन्ततं ताभिस्साकं खानाहारविहारनिद्राशयादि-सुखभाजश्च भवन्ति । नगरशालादिषु निवासभाजः मानुषव्रशमापन्नाः गजास्तु एतस्मिन्नष्टमे वयसि संपूर्णकामवेगा अपि निर्जितमानसा एव भवन्ति । यदि करिण्यां लब्धायां तदा तथा साकं शृंगारलीलापरायणाश्च भवन्तीति तत्क्रमः । अपि चास्मिन् वयसि गजानां गंडादिस्थलेषु मदजलवर्षाधिक्यं बलवीर्यप्रवृद्धिः पर्वतारोहणसामर्थ्यादिकं निर्भयत्वम् अत्यादरतः कार्याचरणाभिमुख्यं च स्पष्टं विराजते । अत एव एते गजाः चन्द्रवत् महीपालवत् लाल्या इति ।

२९-३० नवममिति—अष्टमवर्षापेक्षयाऽस्मिन् नवमे वयसि सर्वेषामपि गजानां बलाधिक्यं वीर्याधिक्यं परिदृश्यते । एवं सुन्दराङ्गाः दृढदन्ताः अस्खलितप्रज्ञाशक्तयः विविधकार्यसमयेषु सञ्जातान् सकलविधक्लेशतापादीननादृत्य तत्कार्यनिर्वहणशीलाः शरवत् बाणवेगवत् अदृश्यवावनादयः मनोहरश्यामलवर्णभूषिताङ्गाः प्रातरादिषु समयेषु मनोहर-रींकारध्वनिकारिणश्च भासन्त इति ।

३१-३५ दशममिति—क्षमातलेऽस्मिन् जननभाजः दर्शनादेव मानुषाणां पुण्यप्रवृद्धिकराः इन्द्राद्युत्तमदेवांशशालिनः सर्वेऽपि गजाः एवरीत्या प्रथममासप्रभृति दशम-

संवत्सरपर्यन्तं दिनक्रमप्रवृद्धिभाजः सन्तः इन्द्रनीलहीरमणिमाणिक्यादिवत् मूल्यनिर्धारणानर्हाः बहुद्रव्यप्रदानादिना क्रय्याः तत्र तत्र काननेषु गजशालासु च सन्तोषविलासभाजो दृश्यन्ते । किंचास्मिन् दशमे संवत्सरे संपूर्णशरीरवृद्धिभाजः पूर्णकामाः सर्वकार्यसमर्थाः दृढदन्तदृढपादाद्यवयवाः परैस्सुलभमप्रवर्ण्याः अग्राह्याः अप्रकम्प्याश्च भवन्ति । किंच जलद्वन्मनोहररींकारध्वनिकारिणः एते दशवर्षवयस्का गजाः स्वलीलादिभिः सर्वेषामपि जनानां नयनानन्दकारिणश्च भासन्ते । सर्वलोकहितकारिणा भगवता नारदेन एवंरीत्या सर्वेषामपि गजानां प्रथममासप्रभृतिदशमसंवत्सरपर्यन्तं यानि यानि दृश्यकार्याणि गूढकार्याणि शुभलक्षणान्यशुभलक्षणानि तानि सर्वाणि संग्रहेणोपदिष्टानीति व्यवस्था । इतः परं सूक्ष्मधीशालिभिर्महीपालैर्गजपालकैश्च सर्वेषामपि गजानां वयःक्रमप्रयुक्तकार्यादीनि स्वयं ज्ञेयानि । एकादशवर्षप्रभृति विंशतिवर्षपर्यन्तं गजास्सर्वेऽपि अधिकबलपौरुषशालिनः मिथः कलहकार्येषु परस्परगजयुद्धादिकार्येषु भारवहनकार्येषु च समर्थाः अप्रतर्क्यबलाढ्याश्च भवन्ति । करिणीनां गर्भप्रदानशीलाश्च । अपि चायमेव समयः गजानां यौवनकालः । एवं विंशतिवत्सरकालमारभ्य त्रिंशद्वर्षकालावधि मध्यमं वयः त्रिंशद्वर्षकालमारभ्या-चत्वारिंशद्वर्षकालम् उत्तमं वयः सर्वेषामपि गजानाम् । अतः परं वृद्धदशैव गजानां परिदृश्या भवेदिति । अत एव महीपालैः हस्तिपालैश्च गजानां तत्तद्वयःक्रमानुगुणं कार्याणि शिक्षाक्रमश्च आकलनीय इति क्रमः । स्पष्टमन्यत् ।

३६-४१ परमकारुणिकः भगवान् नारदः एतावता प्रबन्धेन सर्वेषामपि गजानामंशलक्षणादिकं गजग्रहणप्रकारं तदानयनक्रमं गजशालानिर्माणक्रमादिकमप्युप-दिश्याधुना विशेषतः फलप्रदं गजशिक्षाक्रममुपदिशति—अतः परमित्यादिना । गजशिक्षाप्रयोगादिनैव भूपालादीनां परमा राष्ट्रवृद्धिरुपजायते । भूपालेतरेषां च बहूनि फलान्युद्भवन्ति । अत एव गजानां जातिभेदं कुलभेदं वयःक्रमं च सम्यक् ज्ञात्वा भूपालैर्गजपालैश्च समुचितसमये गजशिक्षा समाकलनीयेत्युपदेशः । केचित् गजाः स्वभावोज्ज्वलया निजधिया तृतीये वयसि शिक्षाक्रमधारिणो दृश्यन्ते । परे तु चतुर्थे वयसि । अन्ये तु पञ्चम इत्यादिको भेदः । स च परिचयादिना सूक्ष्मं ज्ञेय इत्युपदेशः । अकालप्रयुक्ता गजशिक्षा तु फलाय न भवेदिति । अत एव स्ववशवर्तिनः उत्तमान् गजान् संवशः एकस्मिन् चत्वरतले मेलयित्वा तेषु गजेषु वक्ष्यमाणप्रकारं गजशिक्षाक्रमं प्रयोजयेदिति ॥

४२-४६ विस्तरेण गजशिक्षाक्रममुपदेष्टुमादौ तादृशशिक्षार्हगजलक्षणं प्रथमतो निरूपयति—उत्तमैरित्यादिना । पूर्वप्रतिपादिताः द्वितीयपटलारम्भभागे निर्दिष्टलक्षणाः

इन्द्रांशभासुरा गजा वा अग्न्यंशभासुरगजाः घर्मांशभासुरगजाः वरुणांशभासुरगजाः कुबेरांशलसिताः गजाः शंकरांशलसिता गजाः पवमानांशभासुरा गजाः गन्धर्वांशगजाः किन्नरांशलसिता गजाः यक्षांशलसिताः गजाः विष्णवंशलसिता गजाः ब्रह्मांशलसिता गजाः चन्द्रांशभासुरा गजाः मुन्यंशभासुरा गजाः नृपांशभासुरा गजाः मानुषांशभासुरा गजा वा शिक्षार्हा भासन्ते । एवमत्रोक्तैः षोडशविधैरुत्तमैः देवांशैः लसिता एते वारणास्सर्वेऽपि गजशिक्षायां प्रथमां कक्ष्यामारोहन्ति । यथाप्राप्तिक्रममेतेषु गजेषु शिक्षासमाकलनीया । किंच क्षितिमण्डले नानारण्यतलेषु परिदृश्यमानगजवृन्देषु केचित् गजाः एतादृशदेवांशलक्षणैर्विहीना अपि सौवीरकोसलविन्ध्याद्युत्तमगजकुले जनिताः सन्ततं प्रशान्तचेतसः शिक्षाकालात् पूर्वमेव संत्यक्तक्रोधादिदुर्गुणाः मानुषावासकांक्षिणः सुलभसाध्याश्च दृश्यन्ते । तेप्यत्युत्तमा गजाः शिक्षासु विविधासु प्रथमकक्ष्यायां विलसन्ति । एवमुत्तमशिक्षार्हाणां गजानामुत्तमानां परिज्ञानमाकलनीयम् । शिक्षायां मध्यमगजाः कीदृशा इत्याकांक्षायामाह—षड्विधैर्मध्यमैरशैरित्यादिना । पूर्वत्रिदिदृशीत्या पित्रंशभासुरा गजा वा विहगांशगजाः मत्स्यांशगजाः लतांशगजाः कुसुमांशगजाः धेन्वंशगजाः वा यदि स्वगजशालायां जनिताश्चेत् तदा एतादृशगजानपि युक्ता गजशालादयः मृदुवाक्यप्रयोगादिभिश्शान्तयित्वा तज्जात्यनुगुणं समुचितशिक्षां प्रयोजयेत् । एतादृशगजास्सर्वेऽपि मध्यमा एव । शिक्षाकालादौ च मध्यमायामेव कक्ष्यायां गण्यन्ते, मृगयायुद्धदुर्गद्वाररक्षणादिषु उत्तमकार्येषु एतादृशा मध्यमा गजा न नियोक्तव्या इति व्यवस्था । किंच एतेषु मध्यमगजेषु केचित् गजाः शिक्षाकाले प्रज्ञास्खालित्यं पादविन्यासादिस्खालित्यं मनश्चाञ्चल्यादिकं भजन्ते । तथापि गजपालकैस्तत्क्षणमेव शिक्षितास्सन्तः सृणिपाशांकुशादिदर्शनभीतास्सन्तः समीचीनबुद्धिविलासमवाप्य स्वस्वकार्यादिनिरताश्च भवन्ति । अपि च उत्तमगजाः एते सर्वेऽपि मानुषवन्मनोहरभाषणशक्तिहीना अपि मानुषाज्ञावशवर्तिनस्सन्तः यथाशक्ति मानुषाणां बहूनि फलान्युत्पादयन्ति स्वकीयैर्विविधैः कार्यैरिति । अत एव महीपालाः आधोरणादयश्च तेषां तेषां गजानां कुलभेदं द्वितीयतृतीयादिवयःकालं गुणभेदं बुद्धिपाटवादिकं बुद्धिविलाससमयादिकं च ज्ञात्वा चिरपरिचयादिना सम्यगवधार्य गजशिक्षां प्रयोजयेयुरिति । एवमाचरणमेव उत्तमफलान्युत्पादयतीति ।

४८-५६ नानाकुलजनितेषु गजवृन्देषु के वा गजाः शिक्षानर्हाः कथमेते परिज्ञेया इत्याकांक्षायामाह—क्रूरकार्यरता इत्यादिना । शिक्षासमये केचित् नीचात्मानो गजाः स्वकीयमौख्यादिदुर्गुणप्रदर्शनपरास्सन्तः अतीव क्रुद्धास्सन्तः तानेव यन्तून् हन्तुं यतन्ते । परे गजास्तु निजमस्तकादिभागेषु हस्तिपालप्रेरितांकुशप्रयोगादिकं न

सहन्ते । एतादृशगजाश्च शिक्षासु वर्ज्या एव निश्चिताः । एवमपरे तु केचित् गजाः सन्ततममितकोपाः सान्त्ववाक्यविमुखाश्च भवन्ति । एवं ये ये गजाः बुद्धिविकासहीनाः हठात्कारकार्यनिरताश्च विलोक्यन्ते ते च द्विपाः शिक्षादौ वर्ज्या एव । किंच नितरां स्वल्पबुद्धिभाजः गजाः बालव्याधिग्रस्ताः गजाः श्रमसाध्यकार्यप्रदर्शनसमये भीतिहताः धैर्यहीनाः गजाः नितरां कृशदेहा गजाः वामनाः गजाः तदपेक्षया वामना गजाः स्वकीयमूत्रपानादिनीचकार्यरताः गजाः नरगंधासहिष्णवो गजाः मानुषाज्ञाचरणे बद्धवैराः गजान्तरं प्रति च ये ये गजाः भर्त्सनताडनहिंसाद्याचरणपराश्च दृश्यन्ते । अपि च ये ये गजाः राक्षसांशाः क्रूरा ये गजाः असुरांशाः ये च पिशाचांशा ये वा सिंहांशाः शार्दूलांशाः वानरांशा वा विलोक्यन्ते ते च सर्वे शिक्षासु दूरतस्त्याज्या एव । भूपालगजपालादीनां आज्ञाचरणविषये गर्वदर्पमोहादिभिरवज्ञाकारिणश्च गजाः शिक्षानर्हा एव । एवं कपटस्वभावाः गजाः कृतम्ना गजाः पदे पदे तन्द्रालस्यादिप्रदर्शकाः नीलवर्णदन्ताः गजाः भग्नदंता गजाः भग्नपादनखाः ह्रस्वकराः क्षुद्रवालाः रक्तवर्णनयना गजाश्च शिक्षासमये दूरतस्त्याज्या एव । न तैः किमपि फलमिति भावः । अपि च ये ये गजाः कामवेगसमाक्रान्तमानसा ये गजाः काकाक्षा वानराक्षा वा ये च गजाः भल्लकवत् निबिडरोमावस्त्रीव्याप्तशरीराः क्षुद्रमस्तकाः शरीरप्रमाणाननुगुणक्षुद्राकारमस्तकसहिता गजाः भयंकररींकारकारिणो गजाः कारणं विनैव हठात् झटिति मानुषाणां घेनुवत्सहरिणादीनां भयप्रदानशीलाश्च गजाः अधमा एव । किंच एवंरीत्या अविनया गजाः बहुभिरनर्थकारिभिरन्यैः दुर्गुणैरुपेता गजाश्च दूरतो वर्जनीयाः । अत एव बुद्धिमन्तः गजपालवीरभटादयः गजैस्साकं आवाह्यपरिचयादिना तेषां सुगुणान् दुर्गुणांश्च ज्ञात्वा दुश्शीलान् गजानपसार्य उत्तमगजेष्वेव शिक्षा संयोज्या । अपि च शिक्षासमये गजानामाधोरणानां हस्तिभटानां च यथा वा अपायो न स्यात्, अपभ्रंशादिकं च न भवेत् गजानां गजपालादीनां च मनस्तुष्टिः सुलभशिक्षा च यथा भवेत् तथा रीत्या गजशिक्षा समाकलनीया । तदर्थं दुष्टान् गजान् दूरतो वर्जयित्वा सुशीलानेव गजान् गजशिक्षायै स्वीकुर्युरिति मुनेरुपदेशक्रमः ।

५७-५९, अथ गजशिक्षाप्रयोगक्रमं संग्रहेण वक्तुमादौ तादृशशिक्षया केषां कानि फलानि भवन्तीत्याकांक्षायामाह—शिक्षा सप्तविधेत्यादिना । महर्षिणा नारदेन शिक्षा तावत् सप्तविधा निश्चिता । अनया सप्तविधशिक्षयैव सर्वेषामपि गजानां भूपालादीनामन्येषां च सकलकार्यसिद्धिरपि संजायते । शिक्षैव गजानां नानाविधसौख्यवर्धनी । बलसंतोषादिहितकारिणी च परिदृश्यते । मानुषवशमासाद्य शिक्षाभाजामेव गजानां

जन्म सफलम् । शिक्षादिकं विना वनेषु स्वेच्छाविहारशीला गजास्सर्वेऽपि मूढात्मानः व्यर्थजन्मानः परोपकाररहिताः देवताप्रसादभूपालसंमाननादिकमप्राप्यैव व्यर्थकाल-हरणशीला भवन्ति । अत एव सर्वविधश्रेयस्करी सर्वदेशप्रचाराणां गजविद्या सर्वैरपि प्राणिहितादये आदरणीयेति तत्फलकथनादिः ॥

६०-७५ शिक्षा सप्तविधा प्रोक्तेत्यादिकं मनसि निधाय भगवान् नारदो मुनिः तत्र प्राथमिकीम् आरम्भशिक्षामुपदिशति—गजानामित्यादिना । सूक्ष्मधिया भासुराः हस्तिपालाः गजानां बुद्धिचातुर्यं स्वस्वजातिभेदेन संग्रहं सौशील्यादिगुणान् गजकुलक्रमं गजजननदेशक्रमं चादौ ज्ञात्वा तदनुगुणशिक्षाप्रेरणाय यतयुरिति । अत एव तादृशज्ञानं तावत् गजानां जन्मकालमारभ्य तैस्साकमनवरतवासादिनैव संपादनीयं भवति । एवंरीत्या गजबुद्धिचातुर्यसौशील्यादिज्ञानप्राप्त्यनन्तरं शुभे दिने विरचितदेवतोपासनाः गजपालादयः गजशालायाः पुरतःस्थलं वा क्वचिदुद्यानमध्यभूभागमतिविशालं निम्नोन्नतत्वादिदोषरहितं विस्तारितमृदुसैकतं नीत्वा ततः एकद्वित्रयादिक्रमेण इक्तिरचना-माकलय्य एकैकस्यापि गजशाबकस्य पुरतःस्थले पार्श्वयोरुभयोरपि च त्रयः हस्तिपालकाः स्थितिमवाप्य दिक्पालान् स्वस्वमनसि ध्यात्वा शुभसिद्धये तांश्च संप्राथ्यं तदनु मधुराह्वानेन सान्त्ववाक्यप्रयोगेन च तान् गजशाबकान् सुमनस्कान् अचञ्चलांश्च कृत्वा प्रथमदिवस-द्वितीयदिवसादिक्रमेण आरंभशिक्षां तेषु प्रयुञ्जयुरिति तद्व्यवस्था बोध्या । अत एव एतादृशी आरंभशिक्षा कीदृशीति चेत् तदाह—सृणोस्संधारणमित्यादिना । काम्भोज-काश्मीरादिषु देशेषु सर्वेष्वपि नियमेन गजशाबकानां तृतीये वत्सरे प्राप्ते तदा तदा आरंभशिक्षा उपदेश्या । एकस्मिन्नेव कर्णे वा कर्णयोरुभयोर्वा अंकुशधारणं जनान्तिकं प्रति निर्भीकत्वं गजपालानां नानाविधाज्ञापारिपालनं तदनुगुणकार्याचरणम् अतिवेग-पदविन्यासाभ्यासधोरणीमन्दगत्यभ्यासक्रमः सान्त्ववाक्यादिप्रयोगे झटिति प्रसन्नत्वं विविधेषु कार्यसमयेषु एकाग्रचित्तत्वं शयनक्रमः उत्थानक्रमः निषण्णक्रमः शुण्डायाः तदग्रभागस्य च संकोचप्रसारादिकलनं निर्भयं सलिलमज्जनाभ्यासादिः कार्यसमये श्रमसहिष्णुत्वं स्वाहारस्वीकरणे यथाक्रमवर्तित्वमेतानि सर्वाण्यपि आरंभशिक्षा इति कीर्त्यते । एतादृशी आरंभविद्या मुहूर्तक्रमदिनक्रमादिना उपदेश्या । अपि च शिक्षाकाले यदि मोहमनश्चाञ्चल्यादिना गजशाबकानां स्वालित्ये सति तदा ते तदनुगुणं स्वरूपदण्डनार्हा भवन्ति । तादृशगजशाबकदण्डादिस्तु विविधस्वरूपो भवति । गजशाबकानां वाचा संतर्जनमेव फलप्रदं भवति । अंकुशप्रदर्शनेन तत्प्रहरणादिना च केचित् गजशाबकाः साध्या भवन्ति । प्रेरणया तत्तद्देशभाषया संकेतकलनैरन्यैरपि विविधैरुपायैः

शिक्षाग्रहणतत्परा भवन्तीति क्रमः । किञ्च गजशावकाः सर्वेऽपि भानवशिशव इव गजपालकादिभिः ताडनलालनतर्जनाद्यैस्संरक्षणीयाः । एवमाचरणमेव आरम्भशिक्षेत्युच्यते । शेषं स्पष्टार्थकम् ॥

७६-८३ अथ क्रमप्राप्तस्य द्वितीयस्य खेलनशिक्षाक्रमस्य लक्षणमाह- गजानामिहेत्यादिना । सर्वेषामपि गजशिशूनां चतुर्थसंवत्सरे संप्राप्ते सति तदा बुद्धियुक्त्यादि-शालिनो गजपालाः उत्तमेषु गजेषु खेलनशिक्षां प्रयुञ्जयुरिति क्रमः । अनया खेलन-शिक्षया गजशावकानां बलवृद्धिः सन्धिवन्धसौष्ठवादिकं मनोविलासादिश्चोद्भवति । तादृश-खेलनं पश्यतां नराणामपि नयनानन्दप्राप्त्यादिरिति । अतस्तादृशगजखेलनशिक्षा तावत् प्रतिदेशं भिन्नस्वरूपा तत्तद्देशजनवाञ्छानुगुणमचारा च भवति । अतस्सा युक्त्यैव ज्ञेया । तथापि प्रसिद्धस्वरूपं खेलनशिक्षायाः कीर्त्यत इति मुनेराशयः । यथा— पूर्वोक्तशैल्या गजशालायाः पुरःप्रदेशे उद्यानस्य मध्यभूभागे वा समुचितसैकतादिरचने पंचषगजान् अथवा दशाधिकगजान् तदनुगुणपरिचारकजनमण्डितपार्श्वभागान् पङ्क्तिशो मेळयित्वा वर्तुलाकारं पंचाशदण्डायामप्रमाणं स्थलं वर्णादियोजननेनांकयित्वा तत्र रेखाभागे गजशिशूनां चतुर्थे वयसि खेलनशिक्षा समाकलनीया । हस्तिपकाद्यभिमुखं स्वमुखं कृत्वा तादृशमण्डलाकाररेखामार्गेणैव पदविन्यासः खेलनशिक्षायामेकविधः । अपि च एवमेव गजशावकानां पुरतःस्थले एकपक्षेण गमनं द्वितीयपक्षेणागमं पृष्ठभागेन प्रतिनिवर्तनं मण्डलस्य मध्यभागेरेखायां प्राचीदिशः प्रतीचीगमनं दक्षिणस्याश्चोत्तरदिग्गमनमिति तद्भेदः । अपि चाग्नेयादिषु दिक्कोणभागेषु अर्धमुहूर्त्तकालं निष्पन्दनस्थितिः । तत्र गमनागमनक्रिया ललितखेलनं च विविधस्वरूपं भवति । पुरतःस्थले स्थितानां महीपालादीनामन्येषामपि पुंसां शुण्डादण्डप्रसारादिना मधुररींकारध्वनिना च नमस्काराचरणं मुहूर्त्तकालं शरीरनिश्चलत्वं बहुविधपादविन्यासक्रमः क्रमगमनं व्युत्क्रमगमनं मन्दगतिद्रुतगति-मिलितगमनं सव्यापसव्ययोः शुण्डाप्रसरणादिकम् अतिघावनगतिभाजामन्येषां सवयस्कानां दूरतो दर्शनं तन्मेळने स्वस्याप्यभिरुचिस्वीकरणमित्यादीनि बहुविधानि गजखेलनानि लोकप्रसिद्धानि सार्वदेशिकानीति मुनेरुपदेशक्रमः । तस्मात् भूपालादयः एतादृशीं सार्वदेशिकीं खेलनशिक्षाम् उत्तमगजेषु यथायुक्ति यथाकालं प्रयुञ्जयुरिति ।

८४-९२ पंचममिति । पूर्वोक्तप्रकारेण बुद्धिमन्तो गजपालकाः गजशावकानां आरम्भशिक्षाभ्यासं खेलनशिक्षाभ्यासं च यथाक्रमं कल्पयित्वा तदनु पंचमे वयसि संप्राप्ते सति तदा तेषु शावकेषु घावनशिक्षां च प्रयुञ्जयुरिति तत्क्रमः । अपि च इयं तु घावनशिक्षा सर्वेष्वपि गजशावकेष्ववश्यं प्रयोज्येति न नियमः । परन्तु भूपालादीनाम् इच्छानुगुणामेव

कलनीयमिति । तथापि एतया धावनशिक्षया गजशावकानां मनोदार्यप्राप्तिः क्लेशसहिष्णुता शरीरपुष्टिप्राप्त्यादिकश्च संभवत्येवेति मतिः । पणकार्यार्थं पणविजयकार्यार्थं वनभूमि-प्रमुखेषु तलेषु मृगयाद्याचरणार्थं च धावनमिदं प्रशस्तमादिष्टम् । एतादृशधावनमपि तत्र तत्र देशभेदेन नानास्वरूपमेव परिदृश्यते । परम्परागतक्रममेवानुसृत्य धावनशिक्षे य-मपि गजेभूतमेषु नितरां बलाढ्येष्वेव युक्त्या क्रमेण प्रयोज्येति व्यवस्था । बलाढ्यानामेव गजानामियं धावनशिक्षा, न तु स्वरूपबलानाम् अरूपबलानां गजानामिति । तादृशदुर्बला गजाः एतस्यां धावनधाट्यां मध्ये पतिता भीताः पराजिताः भग्नोरस्काः मनःकम्पनादिना भीताश्च भवन्तीति । अतः बलाढ्येष्वेव गजेषु धावनशिक्षा कल्पनीयेति व्यवस्था । किञ्च नगरस्यादूरे बहिःप्रदेशे समतले मृदुसैकतादिपरिपूरिते भूभागे सहस्रदण्डपरिमितां भूमिमथवा केषुचित् देशेषु द्विसदस्रदण्डपरिमितां भुवं स्वीकृत्य तादृशभूम्यलस्य अष्टास्वपि दिक्षु गैरिकादिभिः वर्णैः रेखालक्ष्म निर्दिशेत् । तादृशरेखाप्रान्तावधिकमेव गजघाटी कलनीयेति तत्क्रमः । अतः तादृशभूम्यलस्य पुरतः सव्यापसव्यभागयोश्च महाव्यजनस्थापनमथवा महाचामरवीजनस्थलं शृङ्खलाबन्धनं वा क्षुद्रभित्त्याः निर्माणं वा गजवेगनिरोधार्थमाकलयेदिति । अन्यथा महावेगमहाघाटीभाजां गजानां सीमाति-लंघनमपि क्वचित् भवेदिति । अतस्तादृशसीमातिलंघननिरोधाय पूर्वोक्तव्यजनचामरशृङ्खलादि-निरोधलक्ष्माणि विविधानि यथादेशाचारं स्थापयित्वा हस्तिपालाः दिनक्रममासक्रमेण धावनघाटिषु संप्रापितकौशलान् गजान् प्रेरयेयुः । धावनं वेगगमनम्; अतिवेगगमनं गजघाटीति प्रसिद्धम् । अतः धावनशिक्षा घाटीशिक्षा च प्रातःकाल एव गजानामाकलनीया । तेनैव तेषां बलपुष्टिमनस्तुष्ट्यादिप्राप्तिः । अपि च एकघाटी तावत् मनोदार्यमवलम्ब्य एकस्मात् स्थलान् स्थलान्तरं प्रति एकदा अविच्छिन्नगमनम् । द्विघाटी तु एकस्मात् स्थलात् स्थलान्तरं प्रति गमनं, तत्क्षणादेव तस्मात् स्थलात् अचिरेण पुनः प्रतिनिवर्तनमिति च तद्भेदः । तथा च वेगगमनं तत्प्रतिनिवर्तनं चेति । पणविजये कार्ये गजधावनघाटी दिनक्रमेण मासक्रमेण बलाढ्येषु गजशावकेषु युक्त्या नियोक्तव्येत्युपदेशः । भटानामायुषाभ्यासशैलीव गजपोतकानां धावनशैली च अवश्यमभ्यसितव्येति । एवं एकघाटीशिक्षा द्विघाटीशिक्षा च कालक्रमेण संयोजनीया । अनयैव रीत्या ऋटितवेगघाटी च केषुचित् उत्तमगजेषु नियोज्या । ऋटितवेगगतिस्तावत् वेगतो गमनम् उल्लासलीलागमनेन आगमनमिति । अथवा उल्लासलीलां स्वीकृत्य गमनं निवर्तनसमये वेगेन गमनमिति च तद्भेदः । किञ्च गैरिकधातुचिह्नितरेखासमीपतल एव धावनम्; एवं प्राचीदिशः प्रतीचीदिग्गमनम्, अथवा उत्तरदिगन्तात्

दक्षिणदिगमनमिति ; क्वचित् प्रथममण्डलभ्रमणं द्वितीयमण्डलभ्रमणं तृतीयमण्डलभ्रमण-
मित्यादिकमपि क्षणधावनघाटीति निगद्यते । एतादृशगतिघाटी च क्रमतः बलाढ्येषु
संयोज्या भवति । अपि च अनयैव शैल्या सव्यभागे मन्दगतिस्वीकरणमपसव्यभागे
द्रुतगतिस्वीकरणमथवा सव्यभागे द्रुतगतिस्वीकरणमपसव्यभागे मन्दगतिस्वीकरणं
च क्षणघाटीति निगद्यते । एवं प्लुतवेगगमनं मन्दवेगवेगमन्दमिलितगमनं शुण्डासंकोच-
पूर्वकधावनं च उत्तमगजेषु निक्षिप्तव्यम् । किंच एतादृशघाटीक्रमस्तावत् प्रतिदेशं
भिन्नरीतिका एव परिदृश्यते । तस्मात् स्वस्वदेशाचारक्रमेण गजपणे मृगयादिकार्ये
च धावनशिक्षा बहुफलप्रदा निश्चिता गजानामपि मनोदाढ्यादिविधिसौख्यप्रदात्री
च । किं चास्यां धावनशिक्षायां गजानां स्वालित्यं यथा न भवेत् तथा
गजा हस्तिपालैः संरक्षणीया इति चोपदेशः । शेषं स्पष्टम् ॥

(इतः परं मातृका नोपलभ्यते)

**PUBLICATIONS OF
S.V. UNIVERSITY ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE
TIRUPATI**

The following is the list of publications available for sale at prices mentioned against them. S.V. University Oriental Journal is the only multi lingual publication. It contains articles in English, Sanskrit and Telugu. In some of the numbers articles in Tamil or Hindi also are published.

S. No.	Particulars of work	Price	
		Rs.	Ps.
1.	S.V. University Oriental Journal Vol. I Parts 1 & 2(1958)	10	00
2.	-do- VIII Parts 1 & 2(1965)	10	00
3.	-do- IX Parts 1 & 2(1966)	10	00
4.	-do- X Parts 1 & 2(1967)	10	00
5.	-do- XI Parts 1 & 2(1968)	10	00
6.	-do- XII Parts 1 & 2(1969)	10	00
7.	-do- XIII Parts 1 & 2(1970)	10	00
8.	-do- XIV Parts 1 & 2(1971)	15	00
9.	-do- XV Parts 1 & 2(1972)	15	00
10.	-do- XVI Parts 1 & 2(1973)	15	00
11.	-do- XVII Parts 1 & 2(1974)	15	00
12.	Gajagrahaṇaprakāra of Nārāyaṇa Dīkṣita Edited with Introduction by Prof. E.R. Sreekrishna Sarma, M.A., Ph.D.	1968	7-50
13.	Apāṇinīyapramāṇyasādhanam of Nārāyaṇa Bhaṭṭapāda Edited with Introduction, English Translation and Notes by Prof. E.R. Sreekrishna Sarma, M.A., Ph.D.	1968	2-25
14.	Kāvyaṃṛtam of Śrīvatsalāṅchana Edited with Introduction by Dr. K.S. Ramamurti, M.A., Ph.D.	1971	1-50
15.	Kamalāvilāsabbhāṇa of Nārāyaṇakavi Edited with Introduction by Dr. K.S. Ramamurti, M.A., Ph.D.	1971	9-75

16. Vijayavikramavyāyoga of Āryasūrya
Edited with Introduction by
Dr. K.S. Ramamurti, M.A., Ph.D. 1972 3-00
17. Vedāntasāracintāmaṇī of Sītārāmasāstri
Edited with Introduction by
Dr. M.S. Narayanamurti, M.A., Ph.D. 1973 6-00
18. Pādukāpaṭṭābhīṣekam of Narāyaṇakavi
Edited with Introduction by
Dr. K.S. Ramamurti, M.A., Ph.D. 1974 7-50
19. Pradyumṇacaritramu (Telugu) of Muppirāla
Subbarāyakavi 1975 18-75
Edited with Introduction and Notes by
Prof. J. Chenna Reddy, M.A., Ph.D.
20. Kṛṣṇavilāsa (a kāvya in 11 cantos) of
Punyakoṭi with Vyākhyāna
Edited with Introduction by
Dr. K.S. Ramamurti, M.A., Ph.D. 1976 35-00
21. Gajaśikṣā of Nāradamuni with the
commentary Vyaktiṭippaṇī of Umāpatyācārya
Edited with Introduction by
Dr. E.R. Sreekrishna Sarma, M.A., Ph.D.
22. An Alphabetical Index of Sanskrit, Telugu
and Tamil Manuscripts (Palm-leaf and Paper)
in the Sri Venkateswara University
Oriental Research Institute Library
Tirupati 1956 15-00

1. All the above publications are now supplied only on pre-payment of cost and postage either by money order or demand draft, payable to the Registrar of S.V. University.
2. A Trade discount of 25% is allowed to all the Registered Book-sellers only.
3. The annual subscription rates of the S.V. University Oriental Journal are as follows :
1. Inland	... Rs. 15/- (Post free)
2. Foreign*	... £ 1 and 15 shillings or 4 \$

*The Journal is sent post free by surface mail, but if the party requires it to be despatched by air mail, the air mail charges have to be borne by the party.

N.B.:- The Foreign rates of volumes I to XIII are 20 shillings or 2 dollars and 50 cents each.

**Statement of ownership and other particulars about
Sri Venkateswara University Oriental Journal**

FORM IV
(See Rule No. 8)

1. Place of Publication ... Sri Venkateswara University
Oriental Research Institute, Tirupati
Andhra Pradesh
2. Periodicity of its Publication ... Half Yearly
3. Printer's name ... Dr. M.J. Kesava Murthy, M.Sc., Ph.D.
Registrar
S.V. University, Tirupati
- Nationality ... Indian
- Address ... S.V. University Press, Tirupati
4. Publisher's name ... Prof. Dr. S. Sankaranarayanan, M.A., Ph.D.
Nationality ... Indian
- Address ... Director
S.V.U.O.R. Institute, Tirupati
5. Editor's name ... Prof. Dr. S. Sankaranarayanan, M.A., Ph.D.
Nationality ... Indian
- Address ... Director
S.V.U.O.R. Institute, Tirupati
6. Name and address of individuals who own the periodical ... Sri Venkateswara University
Tirupati

I, Prof. S. Sankaranarayanan here by declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

S. SANKARANARAYANAN
PUBLISHER

Sri Venkateswara University Oriental Journal, Tirupati

1. The Journal is the official organ of the Sri Venkateswara University.
2. Each volume of the Journal appears in 2 parts - part 1 in June and Part 2 in December.
3. Contributions on Indological subjects and oriental culture are accepted from reputed scholars mainly in three languages - English, Sanskrit and Telugu.
4. Each contribution must be legibly and clearly written or type written on only one side of the paper and sent made completely press ready.
5. The Editor reserves to himself the right of accepting, rejecting or modifying any contribution received for publication. Contributors are advised to keep copies of their articles as the editor does not undertake the responsibility to return the rejected articles.
6. Every author will receive 25 offprints of his or her article free of charge besides a copy of the issue of the Journal containing that particular article.
7. Books on Indology in English, Sanskrit, Dravidian languages and Hindi are reviewed in the Journal. Two copies of the books intended for review are to be sent to the Editor.
8. All enquiries and communications regarding the editing and publishing of the Journal should be addressed to

THE EDITOR

S.V. UNIVERSITY ORIENTAL JOURNAL
TIRUPATI - 517 502

(ANDHRA PRADESH), SOUTH INDIA

Printed by: The Registrar, S.V. University at the S.V. University Press, Tirupati,
and Bharati Vijayam Press, Madras / 23-3-1978, 200 Copies.) - 2-78

Published by: Prof. Dr. S. SANKARANARAYANAN, M.A. Ph.D., Director, S.V.
University Oriental Research Institute, Tirupati. 300
Cm

